

PDF Compressor Free Version

КЫРГЫЗ ТИЛИ

II

Н. АБЫЛАЕВА, С. ИБРАГИМОВ

Н. АБЫЛАЕВА,
С. ИБРАГИМОВ

КЫРГЫЗ ТИЛИ 11

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГЕРБИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ТУУСУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

Текстин авторлору:
Ж. Садыков менен Ш. Кулуев.

Музыкасынын авторлору:
Н. Давлесов, К. Молдобасанов.

Ак мөңгүлүү аска-тоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма.

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Бийик сактап урпактарга берели.

Кайырма.

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин
11-класстары үчүн окуу китеби

Оңдолуп, толукталып үчүнчү басылышы

Кыргыз Республикасынын
Билим берүү жана илим министрлиги бекиткен

УДК 373.167.1
ББК 81.2Ки я721
А 17

PDF Compressor Free Version

Рецензиялагандар:

Филология илимдеринин доктору *Б. Усубалиев*
№ 40 орто мектептин мамлекеттик тил боюнча мугалими *М. Зарлыкова*
№ 57 орто мектептин мугалими *А. М. Исмаилова*

Абылаева Н., Ибрагимов С.
А 17 Кыргыз тили: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 11-классы үчүн окуу китеби. 3-бас.– Б.: «Инсанат», 2012. – 256 б.

ISBN 978–9967–452–44–2

Китеп окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 11-классынын окуучуларына арналган. Кыргыз тилинин грамматикасы орус тилинин грамматикасы менен салыштырмалуу түшүндүрүлүп, окуучулардын билим деңгээлине ылайык көнүгүүлөр жиктелип берилди.

Окуучулар өздөштүрүүгө тийиш лексикалык минимум кыргызча-орусча сөздүктө камтылды.

I–III чейректин материалдары жана текст топтомдору Н. Абылаева, IV чейректин материалдары жана сөздүк бөлүгү С. Ибрагимов тарабынан иштелген.

Шарттуу белгилер:

- Эстегиле. Билип алгыла.
- Сөздүк.
- Үйгө тапшырма.
- Суроолорго жооп бергиле.
- Окугула. Мазмунун айтып бергиле. Которгула.
- Сахналаштыргыла.
- Сүйлөшүү.

А 4306020200-12

УДК 373.167.1
ББК 81.2Ки я721

ISBN 978–9967–452–44–2

© Абылаева Н., Ибрагимов С., 2012
© Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, 2012
© «Инсанат» басмасы, 2012

Урматтуу окуучулар!
Жаңы окуу жылыңыздар менен!
Сиздерди Билим күнүңүздөр менен куттуктайбыз!

§ 1. Билим күнү

«Кут белгиси – билим. Адептүүлүктүн башаты – тил».

Махмуд Кашкари

Бүгүн эгемендүүлүккө ээ болгон Кыргыз Республикасынын бардык жарандары мамлекетибиздин күч-кубатын чыңдоого, аны коргоого (мисалы, XX кылымдын аягындагы Баткен окуялары) даяр болушу керек. Калкы эмгекчил жана билимдүү өлкө гана эл аралык кадыр-баркка ээ болот.

Даанышмандыктын сыры – бул эмгек,
Өжөрдүк жана сергек эс-акыл.

Эдисон Томас

«Илим – ийне менен кудук казгандай» деген ташка тамга баскандай таамай макалды жараткан касиеттүү кыргыз эли.

Кыргыз эли дүйнөлүк илимге, маданиятка кеңири таанымал окумуштууларды берди, аты ааламга жайылган жазуучуларды, артисттерди, сүрөтчүлөрдү, скульпторлорду, дегеле искусство адамдарын жаратты. Эл аралык аренада аттын кашкасындай таанымал саясий ишмерлерди өстүрүп, жетилтип жатат.

Дүйнөлүк илим океанына орошон салым кошкон аалымдар (окумуштуулар) менен таанышып алалы!

1. Хусейиндин баласы, Мухаммедин Кашкари Махмуд.
2. Жусуп Баласагын.
3. Касым Тыныстанов.
4. Ишенаалы Арабаев.
5. Хусейин Карасаев.
6. Аскар Какеев.
7. Бүбүйна Орузбаева.
8. Виталий Ставинский.
9. Үсөн Асанов.

Баары ташка тартылган сүрөттөрдөн башталган...
Все началось с рисунков на скалах...

PDF Compressor Free Version

Махмуд Кашкари «Диван лугат ат-турк» – «Түрк тилдеринин сөздүгү» аттуу китебинин фотофаксимилеси. 1990-ж., Анкара.

Фото факсимиле книги Махмуда Кашкари «Диван лугат ат-турк» – «Словарь тюркских языков», 1990 г., Анкара.

Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» – «Кут даарытар илим» китеби. 1984-ж. латын жана араб жазуусунда жарыкка чыккан.

Книга Жусупа (Йусуф) Баласагуни «Кутадгу билиг» – «Благодатное знание», изданная в 1984 году на латинской и арабской графике.

Кашкари менен Баласагын замандаш болушкан. Бирок алар жолугушканбы, жолугушкан эмеспи, белгисиз.

Биздин белгилүү замандашыбыз Т. Садыков эки улуу ойчулдун катар турган айкелин жасаган (Бул монумент Бишкек шаарындагы «Эл куту» комплексинде» 1995-жылы орнотулган).

Кашкари и Баласагуни были современниками, хотя мы не знаем, встречались ли они.

Наш знаменитый современник Т. Садыков изобразил великих мыслителей стоящими рядом (Этот монумент установлен в г. Бишкек в 1995 г., в комплексе «Эл куту»).

Тексти эки тилде окуп, мазмунун кыргызча айтып бергиле.

САЙМАЛЫ-ТАШ

Саймалы-Таш өрөөнүндөгү аска-таштарга тартылган кайталангыс сүрөттөр биринчи жолу 1902–1903-жылдарда орус географиялык экспедициясынын археологдору тарабынан ачылган. Кызыгы, бул сүрөттөр жана жазуулар кербен жолунан обочо, барууга кыйын алыскы тоодон орун алган.

Сүрөттөрдүн туюнткан мааниси, мазмуну ар түрдүү. Анда аңчылыктын, дүйнө таанымга байланыштуу ырым-жырымдардын көрүнүштөрү жана буюм-тайымдар чагылдырылган, ошондой эле ар кандай геометриялык фигуралар тартылган. Жан-жаныбарлардын миң түркүн сүрөттөлүштөрү, тоолордун пейзажы, али күнчө чечмелене элек ар кыл табышмактуу сюжеттер да кездешет. Сыягы, бул жерге отурукташкан көчмөн ата-бабаларыбыз өзүлөрүнүн кандай байлыкка ээ экендиктерин сезе билишип жана аларды көздүн карегиндей сактап, кийинки урпактарга таштагы сүрөттөр түрүндө таберик мурас калтырууну кыялданышкан чыгар.

Байыркы цивилизациянын руханий турмушунун өзүнчө бир өнүгүш баскычтарын өз кучагына камтыган бул миңдеген аска-таш сүрөттөрү барууга кыйын жолдон буруу алыскы тоолордун арасында, деңиз деңгээлинен 3200 метр бийиктикте ачык асман астында тоолордогу таштардын беттеринде жайгашкан.

Жер жүзүндө жок өзгөчөлүгү менен айырмаланган, сакталып калышы өтө сейрек кездешчү бул петроглифтерди дүйнөлүк маанидеги уникалдуу эстеликтердин катарына коюуга болот. Саймалы-Таштагы сүрөттөрдүн саны азыркыга чейин так аныктала элек.

О богатстве древней культуры нашего горного края можно говорить только с чувством восхищения.

Уникальное местонахождение наскальных рисунков в красивейшей долине Саймалы-Таш впервые было открыто в 1902–1903 гг. археологами-участниками русской географической экспедиции. Интересно, что это обилие наскальных изображений и надписей возникло не близ караванных дорог, а в районе пастбищ. Сюжеты рисунков разнообразны. Это и сцены охоты, и ритуальные культовые сцены, бытовые предметы и просто геометрические фигуры. Огромное количество изображений животных, горных пейзажей и множество других, до сих пор неразгаданных сюжетов. Видимо, кочевники, обосновавшиеся в этом благодатном краю, понимали, каким сокровищем они владеют, и мечтали таким образом передать это понимание нам, своим далеким потомкам.

Расположенные на высоте 3200 м над уровнем моря десятки тысяч наскальных рисунков охватывают на открытом горном пространстве все этапы развития духовной жизни древней цивилизации. Эти не имеющие аналогов в мире по своеобразности и редкой сохранности петроглифы можно поставить в ряд уникальных памятников мирового значения. Количество наскальных изображений Саймалы-Таша еще точно не учтено.

Поисками ответов на многие загадки Саймалы-Таша сегодня занимаются кыргызские ученые.

! Жети ыйык.

Ар бир улуттун ыйык туткан улуттук касиеттери бар. Кыргыз элинин улуттук жети касиети төмөнкүлөр:

1. Комуз. 2. Калпак. 3. Боз үй. 4. Жылкы. 5. «Манас» эпосу. 6. Ала-Тоо. 7. Ысык-Көл.

1. Комуз – бул ата-бабаларыбыздын урпактарына калтырган, муундан-муунга өтүп келаткан жан-дүйнөсү.

Комуз – это душа наших предков, которую унаследовали и мы.

Комуз элбейт. Адам дүйнөдөн өтсө, жерге барат. Бирок жан түбөлүк. Эл жашап турганда комуз күүсү да жашайт.

Кылымдан кылым санап көксөй-көксөй,
Жыргалдуу биздин ушул күндү көздөй
Бул комуз көп сууларды кечип келген,
Эли да комузундай жөпжөнөкөй.

Алыкул Осмонов

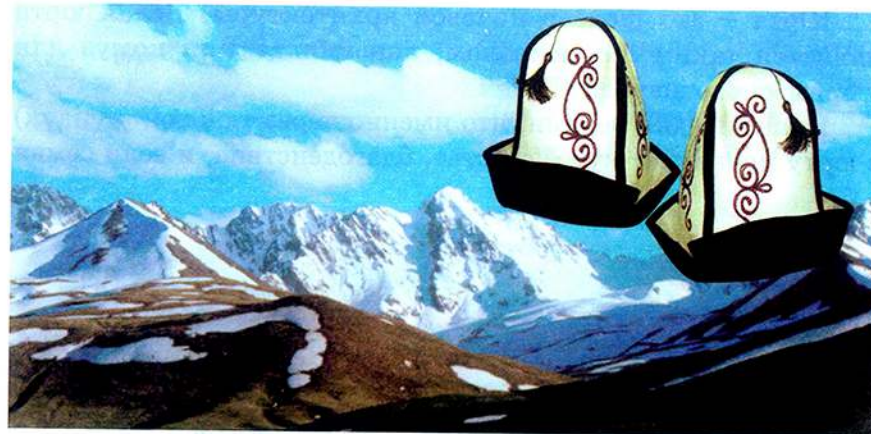
Комуз бессмертен. Человек умирает, его предают земле. Но душа вечна – она часть небес. Талант одаренных творцов музыки и созданные ими мелодии будут жить, пока жив народ.

Как мечтал он, как плакал о жизни он той,
Что сегодня похожа на праздничный той!
Сколько трудных дорог он с народом прошел,
Что похож на него чистотой, простотой...

Алыкул Осмонов

2. Калпак – улуттук баш кийим, жигиттердин башындагы символу, күчү, ыйык улуттук касиети.

Калпак – не просто атрибут одежды, а святыня, символ, в котором заключена определенная энергетическая сила. Враги уничтожали баатыров, но не сумели уничтожить и предать забвению белый калпак. Он сотворен могучим гением народа.

! Ак калпагың башыңан түшпөсүн! – Пусть никогда не сходит с твоей головы белый калпак! (Народное благословение).

3. Боз үй – көчмөндүк архитектуранын шедеври, элдин тарыхы, үй-бүлөнүн ыйык туткан табериги. Ата-бабаларыбыз ынтымактуу үй-бүлөгө ырыс-кешик, кут боз үйдүн түндүгүнөн түшөт деп ишенишкен.

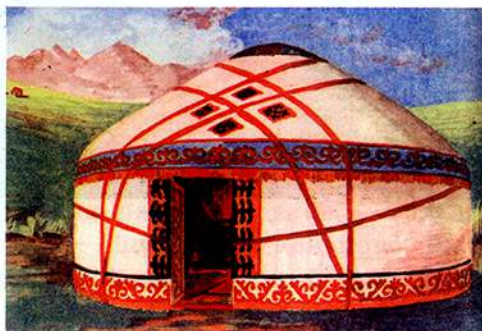
Ак өргөө – бул элдин кылымдардан бери келаткан бакыт жөнүндөгү үмүтүнүн, кыялынын символу. Өткөн замандагы усталар менен уздар өргөөнүн бышык, жайлуу болушу менен катар, көркөм болушун да ойлонушкан. Өргөөнүн көркү «Манас» эпосунда мындайча сыпатталат:

Ак учук менен суп манат,
Үзүгүнө жаптырган.
Босогонун сыртына,
Болоттон чеге кактырган.
Керегенин боюна,
Каухардан чеге бастырган.
Ууктарын учтаган,
Туурдуктун баарысын
Учуга менен тыштаган.
Түндүгүн алтын чаптырган.
Кабылан Манас кирет деп,
Салтанатын арттырган.

Өткөн убакта Ак өргөө, Ордо үй хандын, көчмөн калктын мыктыларынын хан сарайы, ак чатыры болгон.

Юрта – это шедевр кочевой архитектуры. Белая юрта является таким же символом, как калпак или комуз для кыргызского народа.

Наши предки верили, что именно через тундук (түндүк) в юрту проникает кут – счастье, благоденствие, и если семья

дружная и трудолюбивая, то оно, подобно солнцу, селится в укромном уголке юрты.

Белая юрта. Такого слова мастера и мастерицы прошлого, конечно, не знали – его просто не было. Но мыслили и творили они именно в его нынешнем понимании, в интуитивном и осознанном стремлении к живому синтезу функциональности и красоты, воспетых еще в «Манасе».

Ты посмотри на её красоту!
Белой, как снег, она была
Не из кошмы – из сукна была;
Желтым лаком крыта вся
Решетчатая стена была;
Чиевая циновка – вся
Шелком оплетена была;

Перевязи вокруг юрты –
Причудливейшей красоты;
Когда Манас в юрту вошел,
Был ошеломлен он той
Роскошью и красотой.

Белая юрта – это прошедший сквозь века символ мечты о счастье, об исполнении желаний. В былые времена Ак үй и Ордо үй были ханской ставкой, дворцами и палатами кочевой знати, на которые беднота могла смотреть лишь сквозь дыры в кошме своих продымленных алачыков – черных юрт.

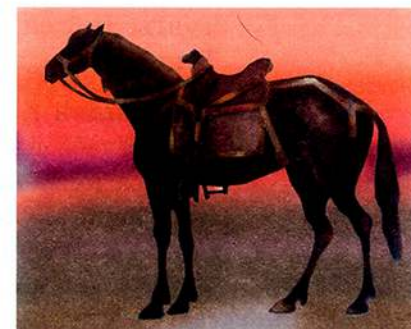
И потому белая юрта – это дом, в котором живет кыргызский узор.

! Бекерден теңирим безер. – От бездельников и бог отворачивается.
Таң эрте түндүк ачылат. – Луч как молоко из вымени.
– Так говорят в народе.

4. Ат – адамдын канаты.
Конь – крылья молодца.

! Атың барда жер тааны,
атаң барда эл тааны. –

Пока есть конь, познай мир,
пока жив отец, познай людей.

Кыргыз үчүн аттын мааниси айтып болгус. Илгери эле Семенов-Тяньшаньский мындай деп жазыптыр: «Кыргыздар өмүрүнүн тең жарымын ат үстүндө өтөт».

XIX кылымдын акырында орус дарыгери Н. Зеланд: «Атка жүрүү жагынан кыргыздын жигиттери укмуштай шамдагайлыкты көрсөтүшөт. Кыргыз өзүн ат үстүндө жерде буту менен басып жүргөнүндөй эле эркин сезет», – деп жазып кетиптир.

Конь для кыргыза – все. Еще Семенов-Тяньшанский писал: «Кыргызы половину жизни проводят верхом на лошади, потому что лошадь – это самое дорогое, что может быть в их жизни».

В конце XIX века русский врач Н. Зеланд писал: «В верховой езде джигиты проявляют, как известно, большую ловкость. Кыргыз на спине лошади держится столь же свободно, как на собственных ногах».

Агыястын чатынан
Аттын чаңы көрүнүп,
Манастын аты Аккула
Маралдай чуркап бөлүнүп.
Маңдайында багы бар,
Кулагында шамы бар,
Куюндан бүткөн жаныбар,
Аттардан чуркап бөлүнүп,
Аркардай шаңы көрүнүп,
Тар колтуктан суу чыгып,
Таноодон кара буу чыгып,
Астында Кула ат келгенде
«Эр Манастап!» чуу чыгып.
Аккула өттү дыркырап,
Туягы тийген таштары
Туш-тушуна зыркырап.

У развилки Агыяс
Показалась пыль, поднятая лошадьми.
Манаса конь Аккула,
Вывавшись, бежит как марал.
Удача сопутствует ему,
Уши, как горящие свечи,
Это животное, словно вихрь,

Оторвалось от всех коней,
Словно архара тень,
Подмышками выступил пот,
Из ноздрей клубится пар.
Когда прискакал Аккула,
Вознесся клич «Манас!»
Промчался Аккула, словно ветер,
Камни из-под его копыт
Разлетались по сторонам.

5. Ала-Тоо – кыргыздын ыйык ажайып храмы, табият балдарына тартуулаган керемет. Тоолор – биздин алтын бешигибиз, ата мурасыбыз, түгөнгүс байлыгыбыз.

Горы – это гигантский храм, высшая форма творчества природы. Горы – это и наша колыбель, и наследие предков, и богатство.

Кереметтүү сен атасың, энесиң,
Салыштырып сага ким жер теңесин.
Көңүл толкуйт көркөмүңдү көргөндө,
Кандайдыр бир жүрөккө дем бересиң.
Ырым менин сенин демиң эмеспи,
Шыктанамын минип кыял кемесин.
Карааныңдан кагылайын Ала-Тоо,
Калкып жаткан кандай укмуш немесиң.

Ты – как мать, как отец, край родной,
Ни с какой не сравнишься землей!
Твои горы, седые вершины, PDF Compressor Free Version
Силу сердцу дают и покой.
Я пою на заре, на закате,
Вдохновлен, Ала-Тоо, тобой!

Мидин Алыбаев

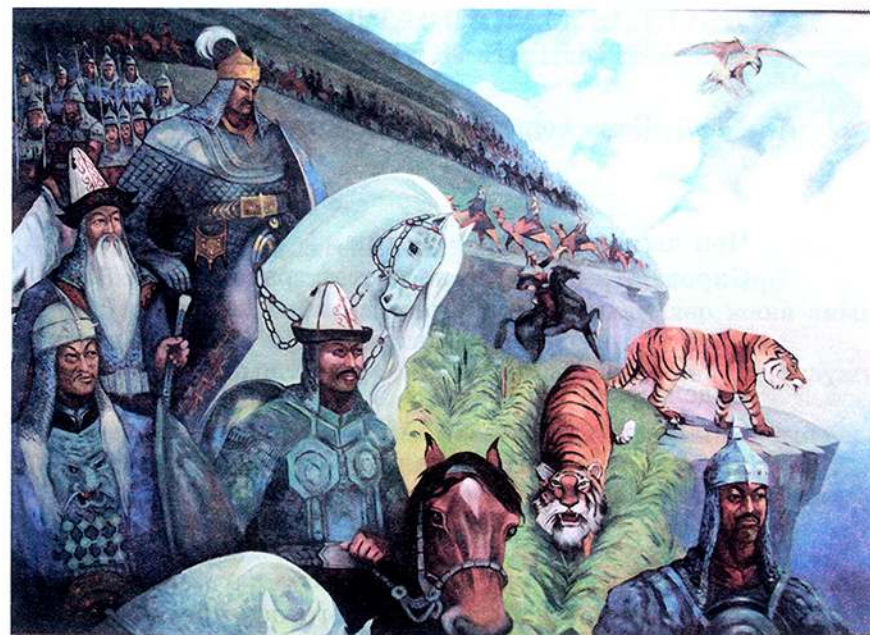
**6. Ысык-Көл – Борбордук Азиянын бермети.
Ысык-Көл – жемчужина Центральной Азии.**

Күнгөйдөн агат миң булак,
Тескейден агат миң булак,
Аягынан агып чыкпайт бир булак.
Тегереги туюк,
Төбөсү бийик,
Суу сайын нарын табак эти бар
Ысык-Көл бейиштин бир эшигидир!

С гор кунгея тысячи рек,
С гор тескея тысячи рек
В котловину стремят свой бег.
Из нее ни одной реки.
А горы вокруг высоки.
Изобильные реки текут неспроста:
Ысык-Куль – это рая врата!

Калыгул

7. «Манас» эпосу – мекендин баа жеткис байлыгы.

«Манас» – это крепость, не нуждается ни в какой реставрации. Это как колокол, во все времена с одинаковым звучанием исполняющий гимн.

Башка бир да элде «Манас» үчилтиги сыяктуу эстелик жок. Ал кыргыз элинин дүйнөлүк маданияттын кенчине кошкон баалуу салымы болуп саналат.

Такого памятника, как трилогия «Манас», нет больше ни у одного народа. Он является ценным вкладом, который кыргызский народ вносит в сокровищницу мировой культуры.

С. М. Абрамзон

МАКАЛДАРДА
АЙТЫЛГАН ЖЕТИ ЖЕТИМ

PDF Compressor Free Version

Семь горьких тем сиротства:

1.

Чөп чыкпаган жер – жетим.
Сирота – земля, где не растет трава.

2.

Элден азган эр – жетим.
Сирота – тот молодец,
который находится вдали от своего народа.

3.

Башчысы жок эл – жетим.
Сирота – тот народ, у которого нет предводителя.

4.

Эр албаган кыз – жетим.
Сирота – незамужняя женщина.

5.

Тыңдалбаган сөз – жетим.
Сирота – неуслышанное слово.

6.

Кемпиринен калган чал – жетим.
Сирота – старик, у которого умерла старуха.

7.

Багылбаган мал жетим.
Сиротливо стадо, оставшееся без присмотра.

БИРИНЧИ ЖАРЫМ ЖЫЛДЫК

§ 2. X класста өтүлгөндөрдү кайталоо

! 1. Эсиңерге түшүргүлө.

1. Татаал сүйлөм деген эмне?
2. Багыныңкы сүйлөмдүн кандай түрлөрүн билесинер?
3. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана анын түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле?
4. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана анын түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле?
5. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн айырмасын айтып бергиле.
6. Байламталуу жана байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм деген эмне?

2. Ырды жаттап алгыла.

КЫРГЫЗ ЭЛИ

Өз алдынча эл болду,
Өзгөлөргө тең болду.
Кызыл туулуу кыргыз эл,
Кут жерине ээ болду.

Р. Айталиев

3. Кыргыз туусу жөнүндө өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

📖 4. Ырды көркөм окуп, тыныш белгилеринин коюлушуна көңүл бургула.

КЫРГЫЗ ТУУМ

О, кудурет!
Чын элеби, төгүнбү?!
Бир көргөнүм:
Түшүмбү же өңүмбү?!
Тээтигине,
Обологон мейкинде,
Желбиреген
Кыргыз туусу көрүндү,
Өткөн күндөр
Эске түшүп кылт этип,

Бир заматта
Санаам санга бөлүндү...
Көрөр күнүм,
Ичер суум бар экен,
Чөгө бербей,
Көтөрөйүн көңүлдү.
Тоо шаңкайып,
Асман чайыттай ачылып,
Үбөлөнүп
Ободон нур төгүлдү.

А. Токтомушев

 5. Текстти окуп, мазмунун өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

31-август – Кыргызстандын **PDF Compressor Free Version** эместигинин күнү.

1990-жылы 15-декабрдагы Кыргыз ССР Жогорку Советинин 2-сессиясында Кыргыз жумуруятынын көз карандысыздыгы жөнүндө Декларация кабыл алынып, жумуруятын көз каранды эместигинин күнү жарыяланды.

Суверенитет – бул мамлекеттин башкаларга көз каранды эместигин гана билдирбестен, өзү жогорку бийликке ээ экендигин, өзүнүн ички жана тышкы иштерин өзү чечип, өз өнүгүүсүн өзү камсыз кылып, өзү үчүн жооп берет дегендикти билдирет. Ошентип, акыры эркиндикке жеткен жумуруятыбыздын көз каранды эместигин дүйнөнүн 135тен ашуун мамлекети тааныды.

Кыргыз Республикасы БУУнун Генералдык Ассамблеясынын 46-сессиясында анын мүчөлүгүнө кабыл алынды. Кыргызстан Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча кеңешмеге катышуучу мамлекет болуп калды.

Ал эми 1992-жылдын 1-февралында борборубуз Бишкекте АКШнын, андан кийин Түркиянын, Кытайдын элчилиги ачылды. Ошентип, Республиканын эгемендик күнү 31-август жалпы элдик майрам катары тарыхыбызга кирди.

? 6. Суроолорго жооп бергиле.

1. Кыргыз жумуруятынын көз карандысыздыгы жөнүндө Декларация качан кабыл алынды? Анда эмне жарыяланды?

2. Суверенитет деген эмнени билдирет?

3. Эркиндикке жеткен жумуруятыбызды дүйнөнүн канча мамлекети тааныды?

4. Кыргыз Республикасы кайсы уюмдун мүчөлүгүнө кабыл алынды?

5. Бишкекте кайсы өлкөлөрдүн элчиликтери ачылды?

6. Республикабыздын мамлекеттик эгемендик күнүн качан белгилейбиз?

7. Мамлекетибиздин Туусу качан, канчанчы жылы кабыл алынган?

8. Мамлекеттик Герб качан кабыл алынган?

9. Гимн качан, кайсы учурда ырдалат? Авторлору кимдер?

7. Суроо бергенге үйрөнөлү.

– ...?

– 1991-жылы 31-августа Кыргызстан көз карандысыз өз алдынча мамлекет болуп жарыяланган.

– ...?

– Кыргыз Республикасы БУУнун Генералдык Ассамблеясынын 46-сессиясында анын мүчөлүгүнө кабыл алынды.

– ...?

– Борборубуз Бишкекте АКШнын, Түркиянын, Кытайдын элчиликтери ачылды.

– ...?

– Биздин Мамлекеттик Туубуз 1992-жылы кабыл алынган?

– ...?

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Герби 1994-жылы 14-январда кабыл алынган.

– ...?

– Гимн – мамлекетти, өлкөнү даңктаган салтанаттуу ыр. Кыргыз Республикасынын Гимни салтанатта ырдалат. Сөзүн Ж. Садыков менен Ш. Кулуев жазган. Музыкасы Н. Давлесов менен К. Молдобасановдуку.

– ...?

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гимни 1992-жылы 18-декабрда кабыл алынган.

 8. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

БИЛИМ КҮНҮ

Сентябрь – Билим күнү. Билим күнүн 1996-жылдан бери белгилеп келе жатабыз.

Эл куту, улут уңгусу болгон Түгөлбай Сыдыкбеков илим-билим жөнүндө төмөндөгүдөй сөздөрдү бизге насаат калтырган:

«Дүйнөнүн чырагы – билим», «Чырак өчсө, үй караңгы, илим өчсө, эл караңгы», «Илимдин эң улуусу – адам өстүрүү!»

«Илимдин үч булагы – элдин өткөн күнү, бүгүнкү жашоосу жана эртеңки басар жолу».

 9. 10-класста өтүлгөн материалдардан билим жана илим жөнүндө 3төн кем эмес макал жазып, аны чечмелегиле.

10. Ырды жаттап алгыла.

Билим күнү китеп баасын түшүнүү,
Колго кармап кызык дүйнө барагын.
Чоң сыноого салып көргүн күчүнү,
Мен да сергип, ошол жолдо барамын.

Билимдүүлөр миң кылымды карытат,
Жаңы дүйнө жаңы заман кургандай.
Билим менен белгисизди багынтат,
Бүткүл дүйнө карап эле тургандай.

Билим менен көп нерсеге көз жетет,
Ал жетпесе, акыл менен сөз чечет.
Билимсиздер өзүн тайкы ойлошот,
Билимдүүлөр өзүн дайым бек сезет.

М. Абылкасымова

§ 3. Текст менен иштөө

 11. Тексти эки тилде окуп, түшүнгүлө, мазмунун кыргызча айтып бергиле.

АТА МЕКЕН ЖӨНҮНДӨ

! Ата журтуң алтын бешигиң. – Земля родная – колыбель золотая.

Мекенсиз адам – үнсүз булбул. – Человек без Отечества, что соловей без трели.

Мен кыргызмын деген киши бөлөнгөн бешигин, төрөлгөн үйүн, киндик каны тамган жерин өтө ыйык көрөт жана ал үчүн кара жанын кыят.

Кыргыздар өз жерин ата мекен, ата журт, ата конуш деп атап, ата деген сөздү аспиеттеп, баалап-барктап кошуп айтканы бекеринен эместир. Дүйнөдө кыргыз жериндей кооз, ажайып жер бар болду бекен?! Акындардын сөзүн келтирип жатсам да, зили ичимден ыраазы болуп, ар кимдин туулган жери өзүнө Мисир деп коём.

Байыркы замандан бери Ала-Тоодон Алтай, Саянга чейинки аймактарда көчүп жүрүп, жердин баркын, кунун баалай билген бабаларыбыз мал-жанга жагымдуу, табияты кооз өрөөн-түздөн, шар суунун боюнан, көгөргөн көлдүн жээгинен конуш тандаган.

Ар бир доордо чыккан таланттуу акындар кыргыз элинин баскан жолун, калтырган ата конуштарын, тоо-талаасын, канаттууларын аңыз кылып ыр жаратышкан. Улуу «Манас» эпосу баш болгон элдик бай оозеки чыгармаларын окуп көрсөңүз, бу жашоо-тиричиликтеги ыраазычылыкка жана кусалыкка күбө боло аласыз.

Кыргыздар – табиятты сүйгөн жана баладай бапестеген эл. Алар байыртан тоо таянып жашашкан. Муну кээ бирөөлөр жалаң гана малга ыңгайлуу болгондуктан деп, бир жактуу айтышат. Кыргыздар табияттын сулуулугун көрө да, баалай да алышкан жана анын ичинде шайкештикти бузбай жашоо кечирүүнү да билишкен. Ошондуктан, кыргыздар үчүн тоо койнундагыдай улуулук, сулуулук жана касиет жер бетинде болбосо керек.

Элибиз бир укум жерин жат душманга алдырбоо үчүн кашык каны калганча мекенин коргогон. Тагдырдын барманы менен башка жакка жер, конуш которууга аргасыз болушса, сагынычын таркатыш үчүн жаңы конушуна мурдагы жер аттарын коюп алышкан. Түштүк Сибирь, Алтай, Эне-Сай, Саяндагы илгерки жер аттары кыргыздардын азыркы мекен турагындагы жер аттары менен окшош экенин тарыхчы, изилдөөчүлөр эң жакшы билишет. Кыргыздардын эзелтен берки башка элдер менен болгон согушу баскынчылыктан эмес, жерин коргоо үчүн болгондой. Улуу Манас жана

Барсбек баштаган улуу инсандардын баары мекенин, ата журтун көкүрөгүн жебеге, окко тосуп коргоп келишкен эмеспи.

Жерин сүйбөс эл болбойт деп бекеринен айтылбаган дыр. Ата-бабабыздын улуу сабагын, керээз накылын, мурасын азыркы жаш муун түшүнүү менен кабыл алып, мекенин кастарлап, ага ак кызмат өтөрүнө эл ишенет.

Каждый истинный кыргыз считает свое Отечество святыней. Если нужно, он жертвует жизнью за отчий дом и землю, где родился, за народ, с которым связана его судьба.

«Есть ли в мире край такой редкостной красоты, как наш, кыргызский?!» – эти слова акына созвучны с моим восхищением. Я думаю, что для каждого человека место его рождения является самым благодатным уголком Земли.

С незапамятных времен наши предки, кочуя по просторам Ала-Тоо, Алтая и Саян, познавая достоинства и ценность земель, сумели облюбовать для своего проживания равнины и горные места с несравненной по красоте природой. Они осели на берегах бурлящих прозрачных рек и чистых озер, на пойменных лугах, у подножья склонов и в благодатных горных ущельях с обилием сочных трав.

Кыргызы всегда жили в согласии и гармонии с щедрой природой. В каждую эпоху рожденные таланты сладкозвучно и многообразно воспевали реки и озера, горные просторы с тучными табунами лошадей, отарами овец, певчих птиц над лесами и лугами, стаи журавлей в синем небе, беркутов и орлов, парящих над горными склонами, и величественных архаров на неприступных скалистых вершинах. Храбрые сыны не раз проливали кровь, отстаивая родную землю от врагов. Они терпели и поражения, поэтому по велению судьбы кыргызы были вынуждены покидать обжитые земли, кочевать от Ала-Тоо до далеких Алтайских и Саянских гор. Чтобы умерить тоску по оставленному родному краю, они давали его название вновь осваиваемым землям. О том, что в Южной Сибири, на Алтае, Энесае (Енисее) и Саянах древние названия местностей схожи с названиями нынешних кыргызских земель, хорошо знают исследователи в области истории.

Многочисленные войны и походы наших предков не были захватническими. Они лишь защищали свое Отечество. Героические подвиги великого богатыря Манаса, Барсбека и

других выдающихся предводителей кыргызов ярко отражены в устном народном творчестве.

Народ верит, что растущее поколение познает великие уроки наших предков, усвоит мудрые наставления, богатое наследие своего народа и будет с честью и достоинством служить ему верой и правдой.

12. Татаал сүйлөмдөрдүн кандай жол менен байланышканын байкагыла. Түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле.

АТ ЧАБЫШ

Ат чабыш – байыркы замандан бери келе жаткан кыргыздардын эң кызыктуу оюндарынын бири.

Аттар айдалар алдында чубатууга салынып, байгеге кошулчу аттардын саны такталган. Анын эки же үч ат айдоочусу болгон. Алар ат чабуучу балдарды белгилүү жерге жеткирет да, күлүктөрдү сапка тизип, жарышып жөнөөгө белги берген. Ат чапкан балдар адашып, тетири жолго кетпеш үчүн,

эки, үч айрылыш жолдордун тоомдоруна атайын кишилер коюлуп, алар балдарды туура жолго салып турушкан.

Аттарга берилүүчү байгелер калыс адамдын карамагын да болот. Чабылган аттарга жолдон ат кошуп койбос үчүн, жолдун марага жакын жерлерине кароолчулар коюлган. Аттар сүрөлүп да, сүрөлбөзй да чабылган.

«Балдар энциклопедиясы»

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ

Кыргыз Республикасы – Борбордук Азиянын түндүк-чыгыш бөлүгүндө жайгашкан мамлекет. Кыргыз Республикасы Түндүктөн Казакстан, батыштан Өзбекстан, түштүк-батыштан Тажикстан, ал эми түштүк-чыгыштан Кытай Эл Республикасы менен чектешет. Кыргызстан батыштан чыгышка 900 кмге, түштүктөн түндүккө 410 кмге созулат. Кыргызстан администрациялык-аймактык жактан 7 (жети) областтан, 21 (жыйырма бир) шаардан, 42 (кырк эки) райондон, 29 (жыйырма тогуз) шаарчадан (поселок городского типа), 392 айылдык округдардан турат. Калкы 5 миллиондон ашык.

Кыргызстан – көп улуттуу мамлекет. Кыргызстанда 100 дөн ашык улуттун өкүлдөрү жашайт. Жаңы Конституция боюнча Кыргыз Республикасы – эгемендүү, унитардык, демократиялык, укуктук мамлекет, Кыргыз Республикасынын борбор шаары – Бишкек. Ал эми 1926-жылдан 1991-жылга чейин Фрунзе, 1991-жылдын февраль айынан баштап, Бишкек деп аталат. 1993-жылы 10-майда республикада өзүнүн улуттук валютасы – сом киргизилген.

- түндүк-чыгыш бөлүгүндө – в северо-восточной части
- батыштан – с запада
- түштүк-батыштан – с юга-запада
- түштүк-чыгыштан – в северо-восточной части
- чектешет – граничит
- созулат – простирается
- көп улуттуу – многонациональный
- ашык – более
- киргизилген – введен
- улут – нация
- эгемендүү – суверенный
- борбор – столица
- аталчу – назывался

Кыргыз Республикасы кайда жайгашкан?

–

– Кыргыз Республикасы кандай мамлекет?

–

– Бишкек шаары мурда кандай деп аталчу эле?

–

– Кыргызстанда канча шаар бар?

–

§ 4. Стил жана стилистика (Стиль и стилистика)

Стиль деп белгилүү шартка же максатка ылайык сөздөрдүн оозеки же жазма формада адабий тилдик нормада колдонулуу өзгөчөлүктөрүн айтабыз. Ал эми тил илиминин тилдин стилдик жиктелүүсүн жана анын тилдик каражаттарын изилдөөчү бир тармагы *стилистика* деп аталат.

Стиль – это совокупность приемов использования средств общенародного языка для выражения тех или иных идей, мыслей в различных условиях речевой практики – в быту, в официально-деловой, научной сферах и т. д.

Разновидности литературного языка, обслуживающие разные стороны общественной жизни, называются *стилями* литературного языка.

Наука, которая изучает стили, называется *стилистикой*.

КЕПТИН СТИЛДЕРИ

Коомдук турмуштун ар кандай тармактарында белгилүү бир максатка ылайык колдонулушу менен кеп бир нече стилге ажырайт. Көркөм чыгармалар окурмандарды коммуникациялык жана эстетикалык табитке тарбиялайт. Публицистикалык чыгармалар таасир берүүчүлүк мүнөздө жазылат. Иш кагаздары жана илимий эмгектер маалымдоо, кабарлоо, билдирүү милдеттерин өтөйт.

На основании различий в сферах общения выделяют следующие стили языка: разговорный, художественный, научный, официально-деловой, публицистический.

Разговорный стиль употребляется в бытовой речи, беседах; художественный стиль используется в художественных произведениях, научный – в научных трудах, учебниках, докладах и т. д.

СҮЙЛӨШҮҮ СТИЛИ РАЗГОВОРНЫЙ СТИЛЬ

Сүйлөшүү стили адамдын күндөлүк турмушунда өз ара пикир алышуу үчүн колдонулат да, көбүнчө диалогдук-жагдайлык кырдаалда ишке ашырылат. Сүйлөшүү стилине мүнөздүү белгилер: интонация, элестүүлүк (ымдоо-жамдоо, жаңсоо), эмоциялуулук (кубануу, өкүнүү, чочуп кетүү, шаттануу).

Мисалы:

Ой-ий, сонун экен! Жарыктык, аба ырайын карачы. Бирде нөшөрлөп жаан, бирде жаркыраган күн. Анчейин деле жылуу эмес.

Например:

Как прекрасен этот мир! Ну и погода сегодня! То дождь, то солнце. Да и не очень тепло.

Пикир алышуу жагдайын – коммуникациялык байланышуу жолдорун схема түрүндө беребиз.

PDF Compressor Free Version Разговорный стиль

обычно используется в непринужденных беседах со знакомыми людьми, в неофициальной обстановке, в повседневной жизни. Выказывание бывает непринужденным, живым, свободным в выборе слов и выражений.

Признаки речевой ситуации представлены в виде схемы.

ПИКИР АЛМАШУУ ЖАГДАЙЫ	КИМ МЕНЕН? С КЕМ?	БИР КИШИ МЕНЕН С ОДНИМ ЧЕЛОВЕКОМ КӨП КИШИ МЕНЕН СО МНОГИМИ ЛЮДЬМИ
	КАЙДА? ГДЕ?	ҮЙДӨ ЖҮРГӨНДӨ В НЕОФИЦИАЛЬНОЙ ОБСТАНОВКЕ ИШ УБАГЫНДА В ОФИЦИАЛЬНОЙ ОБСТАНОВКЕ
РЕГЕБЛЕ СИТУАЦИЯ	КАНДАЙ МАКСАТТА? С КАКОЙ ЦЕЛЬЮ?	БААРЛАШУУ ОБЩЕНИЕ
		КАБАР БЕРҮҮ СООБЩЕНИЕ
	ТААСИР КЫЛУУ ВОЗДЕЙСТВИЕ	

Сүйлөшүү стилинде күнүмдүк тиричиликтеги карапайым сөздөр, макал-ылакаптар, фразеологизмдер, диалектизмдер, вульгаризмдер кеңири колдонулат. Синтаксистик түзүлүшү жагынан сүйлөшүү стилин жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрлөрү (жалаң, жайылма, атама, кемтик сүйлөмдөр), каратма, кириңди, сырдык сөздөр тейлейт.

В разговорном стиле широко используются бытовые слова, пословицы и поговорки, фразеологизмы, диалектизмы, вульгаризмы. По синтаксическому строению разговорная речь может состоять из простых предложений (распространенные и нераспространенные, назывные и безличные), обращений, вводных слов и междометий.

14. Төмөнкү макалдарды окуп, мазмунун чечмелеп бергиле. Макалдарды билип алгыла.

1. Адам эли менен, каз-өрдөк көлү менен.
2. Эл эмгегин жер жебейт.
3. Ай күн менен жакшы, эр эл менен жакшы.
4. Ата журтуң – алтын бешик.
5. Ата – мекен, эне – нур.

15. «Ашканада» деген диалогду ролдоштуруп окуп, сүйлөшүү стилине тиешелүү белгилерди айтып бергиле.

АШКАНАДА

Ашкана бизге жакын. Ашканадан биз эртең менен тамактанабыз, түштөнөбүз, кечки тамакты да ичербиз. Азыр түш. Мен дасторкон үзүрүн карадым.

- Түшкүгө кандай тамактар бар экен, – деди Сыргак.
- Бүгүн биринчисине – сорпо, экинчисине – куурдак, үчүнчүсүнө – компот.

Ашканадан Марат менен Алымды көрдүм. Алар үчүнчү столдо отурушуптур.

- Тамагыңар таттуу болсун, – деди Сыргак.
- Ыракмат!
- Отургула.
- Аскар, сорпо ичесиңби? – деди Марат.
- Ооба, ичем.
- Мен сорпону жакшы көрбөйм, – деди Алым.
- А эмнеге? Эртең менен сен куурланган жумуртка жебей койдуң эле, эми сорпо ичкиң келбей турабы?

- Бүгүн менин табитим жок.
- Анда өзүң бил.
- Кызык, бүгүн кечкисин эмне тамак жедим?

Сыргак.

- Күрүч же кара күрүч болор.
- А балким, сосиска менен манту болуп калсачы?
- Анда мантусун жейбиз да.
- Биз үчүнчүсүнө эмне ичербиз?
- Айран, чай же какао.
- Түшкү тамак абдан даамдуу болду. Биздин ашкана дайыма тамакты жакшы даярдайт.
- Ооба, ырас айтасың, жакшы даярдайт.

16. Аңгемелешүүдө сүйлөшүү стилине мүнөздүү болгон кандай сөздөр колдонулду?

- Бали, жигит экенсиң! – деди.
- Ээ, сиз белеңиз?
- Ооба.
- Мындай иш ар бир адамдын күндөлүк иши болуу керек эмеспи?
- Аның чын, иним. Ошондо да майын чыгара иштеген ишине ким кубанбасын.
- О, ишке кызыгып, чарчаганымды да сезбей калыптырмын.
- Баракелде, эс алып ал!
- Агай, бул ишти бүгүн бүтүрөм деп жатам.
- Бүтүрөсүң, бүтүрөсүң.

Т. Сыдыкбеков

17. «Телефондо сүйлөшүү» деген темада эки окуучунун диалогун жазгыла. Андагы негизги ой сүйлөшүү стилине мүнөздүү болдубу же жокпу, ушуга көңүл бургула.

 18. Көркөм окугула. Функционалдык стилдин кайсы түрүнө кирет, аныктагыла.

ЖЕТИ-ӨГҮЗ

Карагайлуу кара асканын алдында,
 Жети бөлөк жети тоонун жанында
 Ажыдаардай атырылып Жети-Өгүз,
 Агып жатат жарды уратып каарына.

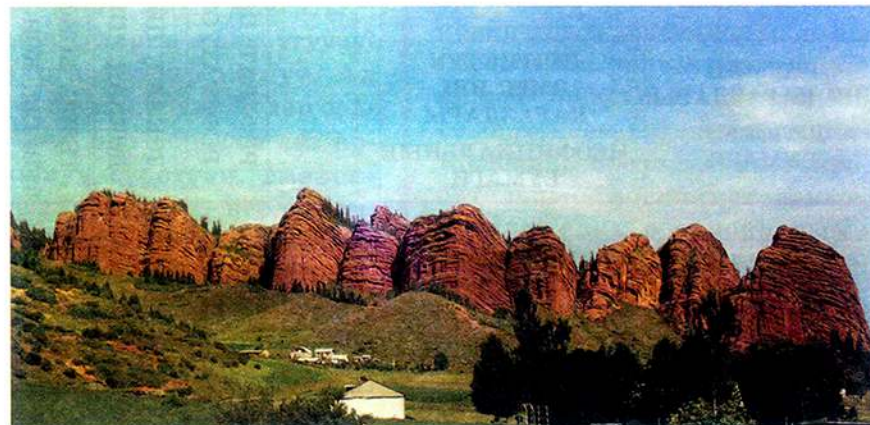
Таштар тарс-тарс, калдыр-кулдур куланып,
 Бууракандап көбүктөнүп бууланып,
 Эр турмуштун агымындай шаркырап,
 Ок жыландай оюн салып буралып.

А. Осмонов

19. Текстти окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле. Сөз түркүмдөрүнө ажыраткыла.

ЖЕТИ-ӨГҮЗ КУОРТУ

Жети-Өгүз курорту Каракол шаарынан 28 км алыстыкта жайгашып, анын түштүк-батыш тарабында орун алган. Ысык-Көлдүн жээгинен 25 км, Бишкектен 411 км алыстыкта турат. Курорттун түндүк жагы Кызыл-Жар аскалары менен тосулган. Мында минералдуу ысык булактар бар.

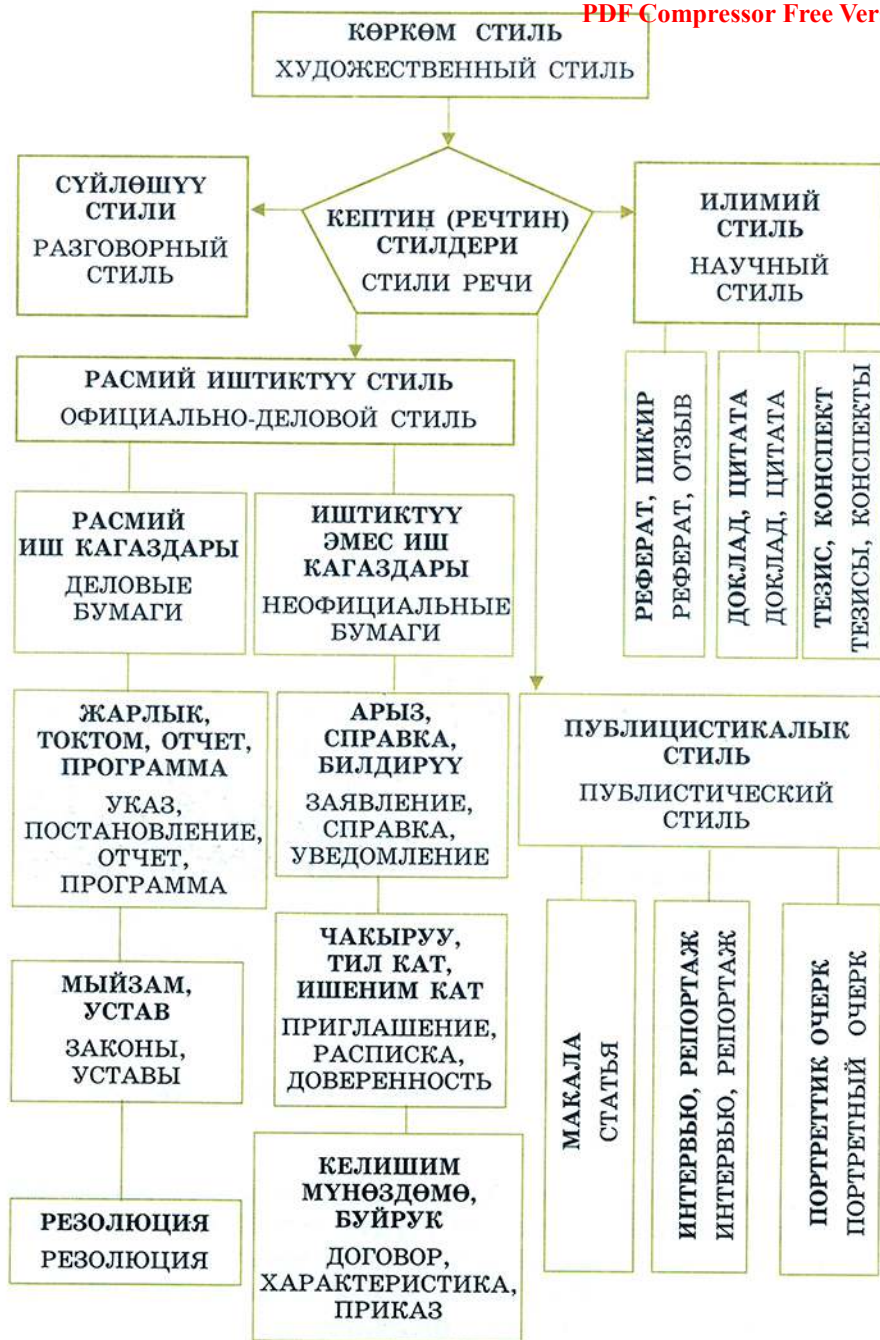

Курорт ар түрдүү ооруларды – нерв, муун, тери ооруларын дарылайт. Жети-Өгүздүн жайы салкын, кышы анчалык суук эмес, жери сулуу, карагайлуу, кооз жер. Бул курорт – республикабыздын көркү.

- орун алган – расположен
 республикабыздын көркү – *здесь*: гордость республики
- ! Эсиңерге туткула.

Түндүк жагы Кызыл-Жар аскалары менен тосулган, минералдуу ысык булактар ар түрдүү ооруларды дарылайт. Жайы салкын, кышы суук эмес, кооз жер.

Силер Кыргыз Республикасында дагы кандай курортторду билесиңер, атын атап бергиле?

Көркөм стиль образдуулук, эмоциялуулук, экспрессиялуулук касиеттерге ээ экендиги жана көркөм чыгармаларга мүнөздүү болушу менен функционалдык стилдердин ичинде өзгөчө мааниге ээ.

Көркөм чыгармаларга кирген ыр, аңгеме, поэма, повесть, романдарды жазганда көркөм стиль пайдаланылат. Анын максаты – окуучуларга жана угуучуларга таасир кылуу. Ал үчүн акын-жазуучулар белгилүү бир образды сөз аркылуу сүрөттөп, диалектизм, архаизм, неологизм, идиома, эпитет, макал-ылакап жана фразеологизмдерди кеңири колдонушат.

Мисалы: Дүйнөдө бир чырак бар дайым күйгөн. Майы жок, билиги жок илгертеден (Күн).

📖 20. Текстти көркөм окугула. Мазмунун кыргыз тилинде айтып бергиле. Текст кайсы стилге таандык экенин аныктагыла.

– Бросай! Бросай мешок! – крикнула она. Но Данияр почему-то не бросал мешок, хотя давно можно было свалить его боком с трапа в сторону, чтобы он не сбил идущих сзади. Услышав голос (үнүн) Джамили, он рванулся, выпрямил ногу, сделал еще шаг, и снова его заметало.

- Да бросай же ты, сукин сын! – заорал приемщик.
- Бросай! – закричали люди.
- Данияр и на этот раз выстоял.
- Нет, он не бросит! – убежденно прошептал кто-то.

Художественный стиль используется в художественных произведениях. Его задача – нарисовать живую картину, изобразить предмет или события, передать читателю чувства (эмоции) автора.

Высказывание обычно бывает конкретным, образным, наглядно представляемым, эмоциональным.

К характерным языковым средствам относятся слова с конкретным значением; слова в переносном значении; эмоционально-оценочные слова; слова со значением сравнения, сопоставления; предложения вопросительные, восклицательные, предложения с однородными членами; фразеологизмы, пословицы, поговорки, эпитеты и т. д.

Например: Раннее солнце выкатывалось из-за гор, оповещая мир о себе ликующим, разливающимся вполне заревом весеннего восхода.

И, кажется, все – и те, что шли следом по трапу, и те, что стояли внизу, поняли, что он не бросит, пока сам не свалится вместе с ним. Наступила мерзкая зима. За стеной, снаружи, отрывисто свистнул паровоз.

Ч. Айтматов

● рванулся – илгери умтулду
и снова его заметало – дагы кетенчиктеп теңселе берди

📖 21. Текстти окугула, ал стилдин кайсы түрүнө кирерин аныктагыла, көркөм стиль жөнүндө эмне билесинер айтып бергиле. Текстти которгула.

КЫЗЫЛ АЛМА

Анара жалгыз аяк жол менен улам бир бакка чуркап баратканын көрүп, Исабеков кызын чакырды.

– Сен кайда?
– Бакка. Алмага чыгайынчы.

Бир аздан кийин Анара жүгүрүп келип, атасын мойнунан кучактады да, колуна чоң кызыл алманы кармап келди.

– Алма таап алдыңбы?
– Ооба, жалбырактардын арасына бекинип алыптыр. Мен карап турсам, тим эле фонардай болуп күйүп туруптур. Бул –

эң акыркы, эң таттуу алма. Бүт бак ичинде башка бир да алма жок экен. Карачы, кооз ээ, жытычы, жыты! Тим эле күндөй!

– Ооба, кооз экен, бу кышкы апорт тура. Жайы менен бул алма сени күткөн да. Ошол үчүн башкалардан бекинип калган. Мына, эми сен таап алдың. Бул алманы ким жесе, ошол бактылуу болот.

Атасы алманы сүртүп тазалады да, кызына сунду.

– Ме, жейгой.

– Билесиңби, ата, мен бакка укмуштай чыгам. Алма бактар чоң, бийик, бутактары жоон, чыкканга эң сонун. А тиги өрүкчү, жаман, тикендери майда, бутактары эң көп.

– Сен жакшы бактарга чыккын, – деп атасы аргасыздан күлдү.

– Ата, сен ушундай алма таптың беле? – деп сурады Анара.

Атасы болсо, башка бир кызыл алманы эстеп, бул эки окуяга таң калып отурду. Ал да бир кезде дал ушундай болгон кооз кызыл алма таап алган. Ушул эле бактан болуу керек, ооба, ушул бактан, бирок тетиги дөбөдөн түшө бериш жерден тапкан болчу.

Ч. Айтматов

● жалгыз аяк жол – тропинка
тикендери – его колючки
аргасыздан күлдү – поневоле смеялся
түшө бериш жерден – при спуске

📖 22. Аалам жана жаратылыш кубулуштары жөнүндөгү табышмактарды көркөм окугула. Алардын жообун таап, эмнеге салыштырылып жатканын айтып бергиле. Жаттап алгыла.

1. Күр-шар. Күр-шар.
Киргилденген ким бар?
Түнкү тынчтыкты бузуп
Тим эле боздогондой нар.
(с...)	2. Кышында каймактап калат,
Жазында алчактап агат,
Бульдозердей үнү бар,
Муну балдар ким табат?
(с...)
3. Өзү ток, көлөкөсү жок.
(... л)	4. Жай болгондо көбөйүп,
Кыш болгондо азаят.
(с...)
5. Оюп алсам, орду жок,
Кесип алсам, каны жок.
(с...)	

23. Ырды окугула, жаттагыла. Сүрөттөрдүн жана ырлардын негизинде чакан аңгеме түзгүлө. Түзүлгөн аңгемелерде оозеки сүйлөшүү стилине таандык болгон сөздөрдү белгилеңер.

1. Кар кетти, мен келдим,
Жер бети эрмегим.
Күн ысып, иш кызып,
Кубандым, тердедим.
3. Алтын күз, атым күз,
Дан толгон талаа түз.
Жыйналсын эгиндер,
Жумшалсын бардык күч.

! Билип алгыла.

Күз – Осень

аяк оона – сентябрь
тогуздун айы – октябрь
жетинин айы – ноябрь

2. Май кетти, жай келди,
Маңыздуу ай келди.
Баш алып арпалар,
Буудайлар теңселди.
4. Ак куудай карым бар,
Сүйүшөт жаш балдар.
Белегим баарына
Лыжалар, чаналар.

Муса Жангазиев

Кыш – Зима

бештин айы – декабрь
үчтүн айы – январь
бирдин айы – февраль

Жаз (көктөм) – Весна

жалган куран – март
чын куран – апрель
бугу – май

Жай – Лето

кулжа – июнь
теке – июль
баш оона – август

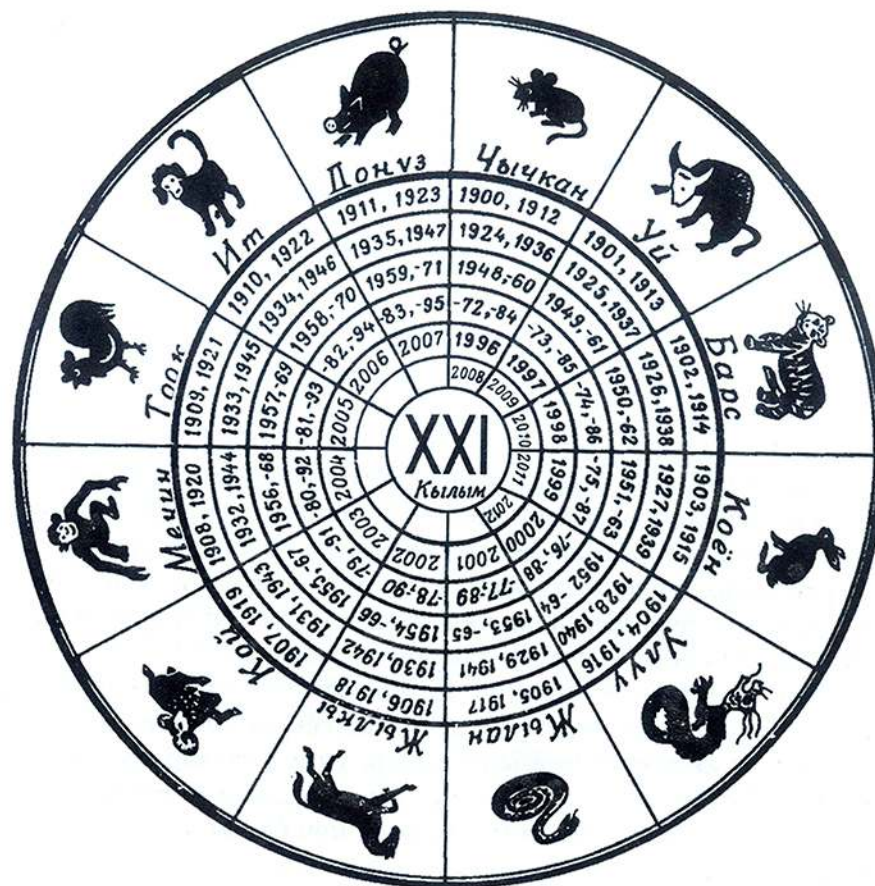
Здесь половина наименований месяцев приурочена к названиям животных:

кура́н – самец косули (в современном кыргызском языке слово устаревшее);

бугу – самец оленя или марала; теке – козел;

оона – (оно) в монгольском языке означает самец косули, сайги, антилопы;

кулжа – взрослый горный баран (самец).

Все они связаны с наименованиями диких животных, например, в алтайском языке куран ай или сыгын айы (месяц марала) – октябрь; кочкор ай (месяц барана) – январь, в хакасском – көпүк айы (месяц медведя) – февраль; хаскар айы (месяц барана) – май и т. д.

У кыргызов издревле было принято летоисчисление по двенадцатилетнему животному циклу.

24. Текстти окуп, орус жана кыргыз тилинде сөздүктүн жардамы менен аңгемелеп бергиле.

УЛУУ СӨЗ ЗЕРГЕРИ – ЖУСУП БАЛАСАГЫН

Жусуп Баласагын (же Баласагындык Жусуп) – XI кылымда жашаган улуу акын, философ, илимпоз, адамдын жандүйнөсү менен коомдук турмушту билген акылман, түрк сөзүнүн улуу устаты. Ал азыркы Чүй районунун аймагындагы Токмок шаарынын түштүк тарабындагы Бурана эстелиги турган жерде бир кезде Кара хандар ордо кылып турган Баласагын шаарында болжол менен 1015–1018-жылдардын аралыгында туулган.

Анын атын чыгарган даңктуу дастаны «Кутадгу билигдин» («Кут даарытар илим») кара сөз түрүндө жазылган кириш сөзүндө Баласагын шаарында туулгандыгы, дастанын Кашкарда жазып бүтүп, Табгач ханга (Кашкар ханы) тартуулагандыгы, ушул эмгеги үчүн «хасхажиб» деген наамга ээ болгондугу кабарланат. Автордун өмүр баянына байланыштуу өзү тарабынан берилген бар болгон маалымат ушул гана. Кайсы уруудан чыккан? Кайсы уруунун тилинде жазган? Бул жөнүндө автор эч кандай кабар калтырган эмес. Анын өмүрү тууралуу башка маалыматтар да азырынча жок. Түрк элдери үчүн бул дастан славян элдериндеги «Игордун кошууну жөнүндө сөз» сыяктуу эле зор мааниге ээ.

Чыгарманын курулушу (структурасы) да өзгөчө. Төрт кейипкердин аңгемеси түрүндө жазылган дастандан эл оозунда айтыла келген макал-ылакаптар, учкул сөздөр арбын кездешет. Дегеле «Кут даарытар илим» – маданий-рухий казынабыздын, көркөм адабиятыбыздын көч башы деп айтарлык баалуу дүйнө.

Жусуп Баласагындын бул көөнөрбөс мурасын азыркы күндө кыргыздын М. Тойбаев, Т. Козубеков сыяктуу инсандары которуп, өзүнчө китеп кылып чыгарышты.

§ 6. Илимий стиль (Научный стиль)

Илимий стилге илим жана техника тармагында жазылган монографиялар, справочник-энциклопедиялар, өндүрүштүк-техникалык адабияттар, окуу китептери, рефераттар, гезит-журналдарга басылып чыккан илимий макалалар ж. б. кирет.

Азыркы учурда ал философия, коом таануу, тарых, астрономия, химия, этика, психология, биология, эне тили, адабият ж. б. илимдин ар кандай тармактары боюнча өнүгүүдө.

Илимий стилдин милдети теориялык мааниге ээ маалыматтарды билдирүү, кубулуштардын себебин түшүндүрүү болуп саналат.

Ар бир илим тармагында өзүнө таандык атайын терминдер колдонулат.

Научный стиль речи используется в научных трудах, учебниках, выступлениях на научные темы (лекциях, докладах).

Задача речи – сообщить сведения, имеющие теоретическое значение, объяснить причины явлений.

Высказывание обычно бывает обобщенным (в нем раскрываются понятия; говорится, например, не об одной какой-либо березе, а об этой породе деревьев), точным, доказательным, не эмоциональным.

К характерным языковым средствам относятся книжные слова, научные термины. В каждой отрасли науки применяются специальные термины.

Например: В крупинках хлорофилла содержится крахмал, который продолжает расти в точках соприкосновения с хлорофиллом. Мы легко можем доказать, что это образование крахмала находится в связи с разложением углекислоты, что оно является её результатом.

25. Өзүнөр каалаган илимий эмгектерден, гезиттерден илимий стилге тиешелүү сөздөрдү көчүрүп келгиле.

26. Ырды жаттап алгыла.

Симфония канат какты,
Ак чекеси бырышсыз,
Таң сөгүлдү.
Акын торгой тилинен
Күү төгүлдү...
Жүрөгүнөн торгойдун
Симфония дирилдеди...
Ультракыска толкун
менен
Учту, учту бириндеди...

Аба жууун торгойкан
Жалгыз дандай,
Ал абаны айлантты
Ырга кандай?
...Тешип өтүп абаны
Күүлөр акты.
Симфония жүрөктө?—
Канат какты...
Ушунча күү торгойго
Кантип батты?

Т. Кожомбердиев

27. Кыргыз элинин музыкалык аспабы – комузду сүрөттөө үчүн кептин кайсы стили пайдаланылган. Айтып бергиле.

КОМУЗ

Ар бир калктын көркөм маданиятында сыймыктана турган улуу ата мурастары болот. Кыргыз калкынын эмгегине энчилеш, тилегине ортоктош музыкалык аспаптарынын бири – үч кылдуу комуз.

Элдик уламаларга караганда ал кыргыз калкы жарык дүйнөгө жаралганда кошо жаралыптыр. Ушундан улам боордош элдерде «кыргыз десе комузду, комуз десе кыргызды билебиз» деген сөз айтылып калыптыр.

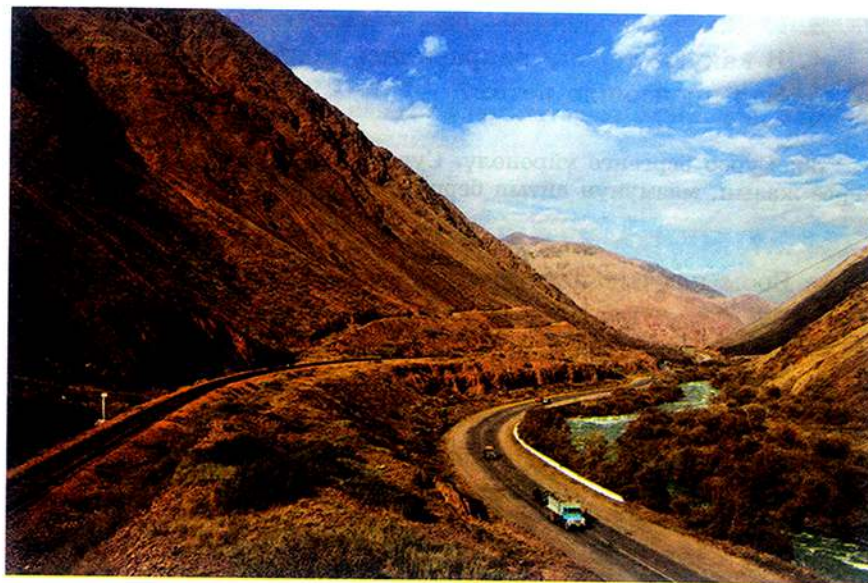
Анын энчисине карыбас жаштык, өлбөс өмүр, таңшыган чечендик, жүрөк кытыгылаган укмуштуу кереметтик тийген. Кыргыз элинин ар бир шайыры (ырчысы, акыны, жомокчусу) өзүнүн чыгармачылык күчүн, жүрөк дилин комуздун коштоосу менен жеткирген.

Б. Алагушев

- **көркөм маданиятында** – в художественной культуре
- ата мурас** – наследие отцов
- боордош элдер** – родственные народы
- дүйнөгө жаралганда** – с появлением на свет
- жүрөк дилин** – душу (сердце)

28. Текстти окуп, мазмунун айтып бергиле.

КЫЗ-КҮЙӨӨ

Боом жолундагы Кыз-Күйөө деп аталган жердеги эки булактын тарыхы мындай экен.

Тоң тарапта бир байдын ашкан сулуу кызын бир кедей жылкычы сүйүп калат. Кызды алайын десе калыңын төлөөгө кудурети келбейт, калыңын төлөгөн күндө да бай ага бермек эмес. Жылкычы жигит ары ойлоп, бери ойлоп, кызды алып качууну эп көрөт. Кыз да макул болот. Жигит түндөн туруп, эки мыкты атты токуп, кызды ала качат. Чүй тарапта туугандары бар эле, ошол жакты карай бет алат. Аңгыча ат дүбүртүн эл туюп калып, артынан куугун түшөт. Дал ушул эки асканын жанына келгенде, бирөө оң жаккы бетке, бирөө сол жаккы бетке качат. Тигилер кармап алышат да, экөөнү эки жерге өлтүрүп салышат. Сүйүүнүн айынан курман болгон эки бечаранын күнөөсүз канынан эки булак суу агып, ал Кыз-Күйөө аталып калган экен.

А. Осмонов

- **кудурет** – сила, мощь
- томоак** – бедняк
- туюп калып** – учуяв

? 29. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

1. О чем рассказывается в этом тексте?
2. Почему джигит не мог жениться на девушке?
3. К какому решению пришел джигит?
4. В какую сторону направились молодые?
5. Что произошло потом?

30. Суроо бергенге үйрөнөлү. Суроолорду жообу менен дептеринерге жазып, мазмунун айтып бергиле.

- ...?
- Боом капчыгайындагы эки булак.
- ...?
- Боом капчыгайындагы эки булак Кыз-Күйөө деп аталат.
- ...?
- Байдын сулуу кызын жылкычы сүйүп калат.
- ...?
- Кызга үйлөнүүгө жигиттин кудурети келбеди.
- ...?
- Бай кызды ал жигитке бермек эмес.
- ...?
- Кыз-жигит ойлонуп, качып кетүүнү чечишти.
- ...?
- Ал экөө Чүй тарапка качып жөнөшөт.
- ...?
- Артынан куугун түшөт.
-?
- Куугун эки асканын жанынан жетет.
- ...?
- Бири оң, бири сол тарапка качат.
- ...?
- Бирок колго түшүшөт. Экөөнү тең мыкаачылар өлтүрүп, эки асканын эки жагына таштайт.
- ...?
- Күнөөсүз кыз-жигиттин канынан эки булак аккан дешет.
- ...?
- Кыз менен жигиттин эстелиги катары Кыз-Күйөө деп аталып калыптыр.

31. Төмөнкү этиш сөздөрдү катыштырып текст түзгүлө. Ага тема койгула.

Сүйүп калат экен, таба албай, кеңешет, макул болот, куугун түшөт, бет алат, качат, жанына келгенде, таштайт, аталып калыптыр.

32. Кыргыздын дагы кандай уламыштарын билесиңер, билгениңерди дептеринерге жазып келгиле.

§ 7. Расмий-иштиктүү стиль (Официально-деловой стиль)

Расмий-иштиктүү стиль – кызматка, администрациялык-башкаруу иштерине, укуктук мамилелерге тиешелүү документтердин даярдалышында колдонула турган стиль. Мында нукура закон маанисиндеги документтер (мыйзам, жарлык, устав, жарандык жана кылмыштык актылар), администрациялык-канцеляриялык документтер (акт, буйрук, кулактандыруу, өмүр баян, ишеним кат, тил кат, арыз, мүнөздөмө) жана дипломатиялык мамилелерге тиешелүү документтер (коммюнике, конвенция, келишим, нота) жазылат.

Расмий-иштиктүү стилдин негизги максаты – кызыкчылыгы бар тараптардын (мамлекеттердин, мекемелердин, уюмдардын, бийлик органдарынын, калктын ж. б.) иш-аракеттерине, укуктарына байланышкан маселелерин жөнгө салуу, алардын өз ара макулдашууларын, уюшкандыгын, биримдигин ырааттуулукка келтирүү.

Деловой стиль речи используется в различных деловых бумагах (объявлениях, заявлениях, расписках, справках, отчетах и др.) инструкциях, законодательных документах.

Задача этого стиля речи – сообщить точные сведения, имеющие практическое значение, дать правильные рекомендации, указания.

Высказывание обычно бывает официальным, точным, бесстрастным (лишенным эмоций).

К характерным языковым средствам относятся: книжные, официальные слова и выражения.

Например: Стороны берут на себя обязательства обеспечивать развитие и укрепление российско-кыргызского взаимопонимания, сотрудничества и расширения всесторонних контактов.

Мисалы:

PDF Compressor Free Version

ЧАКЫРУУ БЕЛЕТИ

Урматтуу Майрамкан Абылкасымовна!

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен кыргыз элинин чыгаан коомдук-саясий ишмери Шабдан баатырдын 160 жылдык юбилейине даярдык көрүү жана өткөзүү боюнча уюштуруу комитети түзүлгөн.

Уюштуруу комитети Сизди 1999-жылы 3-апрель күнү саат 11ден 14кө чейин Т. Абдымомунов атындагы Кыргыз мамлекеттик академиялык драма театрында Шабдан баатырдын мааракесин өткөрүүгө каражат топтоого багытталган телемарафонго катышууга чакырат.

Каалоочулар каражатты төмөндөгү эсеп-кысапка которсоңузда болот:

Бишкек шаары, ТОЛУБАЙ БАНКЫ,
э/к 20020013618, банктын коду 330103328,
«Шабдан баатыр» эл аралык фондусу.

Маалымат алуу телефондору: 22-69-10,
22-83-91,
66-26-28

33. Окугула. Которгула. Чакыруу белеттери кандайча жазыларын байкагыла. Өзүңөр бир нече чакыруу белеттерин кыргыз тилинде жазып машыккыла.

Уважаемый (ая) _____

Приглашаем Вас на мероприятия, посвященные 200-летнему юбилею гения русской словесности А. С. Пушкина, 5 июля 1999 г.

Юбилейный вечер, посвященный 200-летию со дня рождения А. С. Пушкина, состоится в Кыргызском государственном академическом театре оперы и балета имени А. Малдыбаева 5.07.99 в 17⁰⁰.

Организационный комитет

ПРОГРАММА

1. Открытие. Театрализованное представление мастеров искусств Кыргызской Республики (художественный руководитель – Н. Асанбеков).

2. Сольный концерт народного артиста СССР А. Днищева 7 июня 1999 г.

3. В 15⁰⁰ открытие памятника А. С. Пушкину. (Центральный корпус Кыргызско-Российского Славянского университета).

34. Ишеним каттын кандайча жазыларына көңүл бургула. Аны туура жазууга үйрөнгүлө.

ИШЕНИМ КАТ

Мен, Абыканова Айгүл, 2011-жылдын сентябрь айындагы мага тиешелүү 120 (бир жүз жыйырма) сом айлык акымды кассадан алууну сиңдим Абыканова Гүлмирага ишенемин.

3.10.2011-ж.

_____ (колу)

(Мектептин мөөрү)

Абыканова Айгүлдүн колун
күбөлөндүрөмүн.

3.10.2011-ж.

Мектептин директору _____

_____ (колу)

35. Өзүңөрдүн өмүр баяныңарды кыргызча жазып келгиле.

36. Текстти окуп, которгула, мазмунун кыргыз тилинде айтып бергиле.

КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ

Калыгул Ысык-Көлдүн күнгөй тарабындагы Кара-Ой деген жерде оокаттуу адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Анын көпчүлүк өмүрү Ысык-Көл, Теңир-Тоо, Чүй, Таласта өткөн экен. Ал мансап күтпөгөн. Кыргыздын уруу башкаруучулары Калыгулга келишип, акыл-кеңеш сурап турушкан.

Калыгул дүйнөдөн кайтканда жалпы эл аза күтүп, аны өзү туулуп-өскөн жерине – Кара-Ойго (Чолпон-Ата) коюшкан. Акындын эстелигинде:

PDF Compressor Free Version

(1785–1855-ж.)

Жакшы болсоң жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң суудай бол,
Баарын жууп кетирген.
Ырыс алды ынтымак,
Ынтымагың жок болсо,
Алдыңдан таяр алтын так, –

деп жазылган. Бул акыл-насыят сөздөр мындан бир жарым кылым мурда айтылган.

«Мурас»

● күнгөй тарабындагы – на северной стороне

1. Калыгул ким болгон?
2. Ал кайда туулган?
3. Кимдер Калыгулга кеңешкен?
4. Калыгул элди эмнеге үндөгөн?
5. Акыл-насыят сөздөр деп кандай сөздөрдү түшүнөсүң?
6. Дагы кандай акылман акындарды билесиңер?

37. Калыгулдун «Ысык-Көл жөнүндө» айтканын көркөм окугула. «к», «ң» тыбыштарын так айтууга аракеттенгиле. Интонацияга көңүл бургула.

Күнгөйдөн агат миң булак,
Тескейден агат миң булак.
Аягынан агып чыкпайт бир булак!
Тегереги туюк,
Төбөсү бийик.
Суу сайын нарын табак эти бар.
Ысык-Көл – бейиштин бир эшигидир!
Кыш болуп кашкай суугу жок,
Жай болуп каткалаң ысыгы жок.
Ат жеткен жерде
Мындан артык кызыгы жок...
Мактанып жер жетеби?
Адам мындан кетерби?!
Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар!..

§ 8. Публицистикалык стиль (Публицистический стиль)

Публицистикалык стилдин үлгүлөрүнө маданий-массалык, коомдук-саясий темада жазылган гезит-журналдык макалалар, радио жана телекабарлар, өкмөт жетекчилеринин сүйлөгөн сөздөрү, үгүт-насаат мүнөздөгү лекциялар, билдируүүлөр, очерктер, фельетондор кирет.

Негизги милдети – коомдук-саясий, маданий, чарбалык ар кыл актуалдуу жаңылыктарды элге жеткирүү, коомчулуктун көңүлүн буруу, ага таасир этүү. Публицистикалык стилде башка стилдерге мүнөздүү тилдик каражаттар кеңири колдонулгандыгы, көп жактуулугу, татаалдыгы менен айырмаланат.

Например:

«Я, ты, он, она – вместе целая страна...». Так вот, страна – это не только ты, я, он, она, наши папы, мамы, дедушки, бабушки, соседи, знакомые, но и те далекие от нашего дома люди, о которых мы узнаем из книг, газет, передач радио и телевидения.

38. Каттын эки вариантыны окуп салыштыргыла, айырмасын тапкыла.

«НУСКА» ДҮКӨНҮНҮН ДИРЕКТОРУНА

Сиздин дүкөндөн төмөнкү китептерди сатып алуунун мүмкүндүгү кандай экендигин билгизип коюңузду өтүнөм:

1. Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясынын 1–20 тому. Бишкек, «Шам» басмасы, 1998-ж.

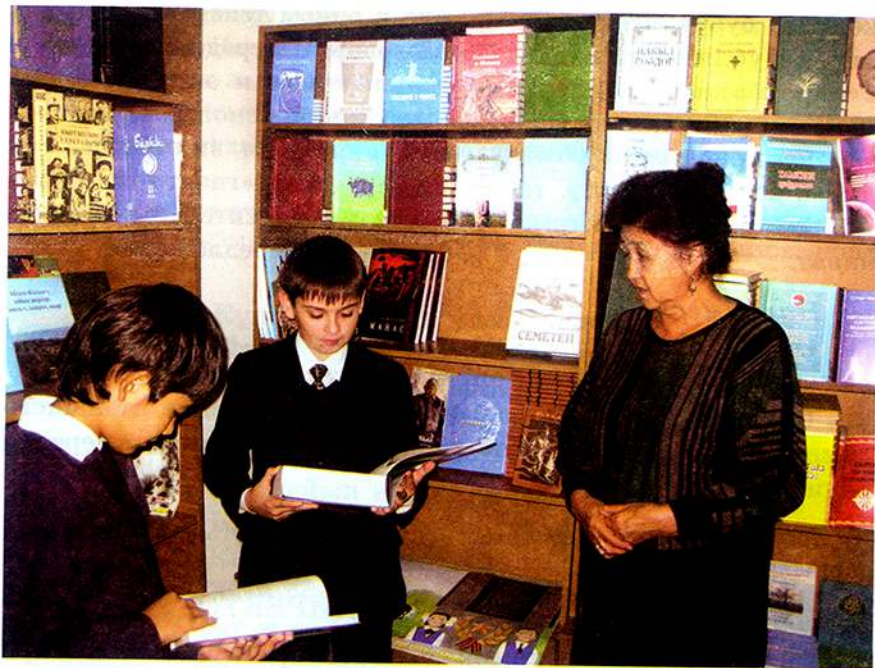
2. С. Ибрагимов. «Кыргыз тили». 8-класс;
 3. Ж. Мамытов. «Кыргыз тили». 7-класс. Бишкек, «Педагогика», 1999-ж. Баасы 80 с., т. II. **PDF Compressor Free Version**
 Осмонов Алмаз. Дареги: 720021. Бишкек ш. 21, Тыныстанов көчөсү, 37-үй, 1-кв.

Сиздин дүкөндөн төмөнкү китептерди келишим баада сатып алуунун мүмкүндүгү кандай экендигин билгизип коюунуздун өтүнөм:

1. Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясы. 1–20 тому. Бишкек, «Шам» басмасы, 1998.
 2. С. Ибрагимов, Ж. Мамытов. «Кыргыз тили» 7–8-класс. Бишкек, «Педагогика», 1999-ж. Баасы 80 с., т. II.

Дареги: 720021. Тыныстанов көчөсү, 37-үй, 1-кв.

*Урматтоо менен Осмонов А. Бишкек ш., 21,
 Тыныстанов көчөсү, 37-үй, 1-кв.*

39. Катты окуп, маанисин түшүнгүлө, иштиктүү стилдин кайсы түрүнө кирет, байкагыла.

«...Кат жазуунун бизде өзүнчө салты боло турган. Келген каттарды окуп бериш жана жооп жазыш – ал менин милдетим. Катты окуй электе эле анда эмнелер жазылганын мен күн мурун билчүмүн, анткени алардын баары бирине-бири окшош болучу. Садык акем кат жазганда адегенде: «Амандык кат», – деп туруп анан: «Таластын атыр жыттуу, салкын абасында жашаган, жандан артык көрүүчү атам Жолчубай», – деп атамдан баштап, анан апамды, анан иштерман энемди, ушинтип баарыбызды бир-бирден атап, жакын туугандарыбыздын аманчылыгын сурап, эң акырында: «жана да аялым Жамила аман-эсен турабы?» – деп Жамиланы бир ооз сурап койчу. Ата-эне, туугандар турганда аялын биринчи эскерип, катты анын наамына жазыш жалаң эле Садык үчүн эмес, эркекмин дегендердин баарына ыңгайсыз болгондуктан, бардык эле каттар ушундай жазылчу.

Ч. Айтматов

- өзүнчө салты – своеобразные традиции
- атыр жыттуу – благоухающий
- тууган-туушкандарды – родственников

40. Текстти окугула. Мааниси эмнеде экендигин түшүнүүгө аракеттенгиле.

«КААК-КААК»

Ошол эле күнү, ошол эле поезд менен каргалардын Бишкекке окууга кеткен үч баласы өз айылына келип түштү. Алар Бишкектеги жаңы ачылган консерваториянын биринчи бүтүрүүчүлөрү эле. Үчөө тең чоң кубанычта келишти. Каргалар да тиги бакалар сыяктуу үч баласын салтанат менен тосуп алышты.

– Кана эми, азаматтар! Өнөрүңөрдү көрсөткүлө! – деди тургандар тигил үчөөнө. Биринчи карга чемоданын ачты да, скрипкасын ойной баштады. Композитор Бетховендин «Ай сонатасын» созолонтту. Элиме, журтума жагайын деп ал ушунчалык жанталашып, берилип ойноду деңиз, бирок каргалар негедир тигини жактырбай отурушту.

– Ушу да музыкабы?

– Ушул үчүн беш жыл убара болбой эле койсо болмок экен, – дешти өз ара шыбырашып.

Ошентип биринчи каргага кол чабылган жок. Экинчи-си болсо кол ойнотуп, шартылдата комуз чертип кирди. «Насыйкат», «Маш ботой», «Камбаркан» — деген жерде үйдө кайрып, туугандардын бир черин жазайын деди, экинчи карга. Бирок да эч бири жактырбады. Ал түгүл, комуз чертилип бүткүчө бир далайы уктап да кетишти.

— Атакөрү, бекер эле чыгым болгон экенбиз, буларга, — дешти.

Үчүнчү карга болсо чемоданын да ачкан жок. Эки колун бөйрөгүнө таяна калды да, үнүн каргылданта: «Каа-ак! Каак!» — деп кайта-кайта какылдай берди.

Каргалар мына ушунда гана шатырата кол чаап, «бали-бали» деп кыйкырып киришти. Акыры тигил «какылдаганын» токтоткондо, аны кайрадан суранып чакырышты...

— Азаматсың! — деди акырында карыя карга тигил жаш карганы бооруна кысып, — азаматсың уулум! Жогортон билим алып келип, эл керегине жарайт деген ушул!

К. Акматов

- салтанат менен тосуп алышты — торжественно встретили
- өнөрүнөрдү көрсөткүлө — покажите свое умение
- созолонтту — исполнил
- берилип ойноду — старательно играл
- кол ойнотуп шартылдата — резво заиграл
- бөйрөгүнө таяна калды — поставил руки на пояс
- үнүн каргылданта — хриплым голосом
- эл керегине жарайт — станет полезен народу

41. Каргалардын үчүнчү баласы эмне үчүн көрүүчүлөргө жакты да, биринчи, экинчи балдар элге жакпай калгандыгын өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

§ 9. Текст жөнүндө түшүнүк

Текст деген термин латын тилинен алынып, токуу, өрүү, эшүү дегенди билдирет.

Текст — бул белгилүү бир темада аңгемелеп берүү; текстте айтуучунун (автордун) негизги ою ишке ашырылат; ар кандай көлөмдөгү текст белгилүү өлчөмдө бүткөн ойду берет.

Текст с латинского (*textus*) — ткань, сплетение, соединение.

Текст — это высказывание на определенную тему; в тексте реализуется замысел (основная мысль) автора; текст любого размера — это относительно законченное высказывание.

Маанилик жана грамматикалык жагынан байланышып, бирдиктүү тема, идея аркылуу бир бүтүндүккө биригип, салыштырмалуу аяктаган ойду билдирген сүйлөмдөрдүн тобу текст деп аталат.

Текстке катышкан бул сүйлөмдөр орду-орду менен биринин артынан бири келүү менен, улам кийинки сүйлөм жаңы ойду билдирип, маалыматтын өнүгүшүн көрсөтөт.

Тексттин темасын жана идеясын ачып берүү үчүн анын аталышы коюлат; туура түзүлгөн тексттин башталышы (көз каранды болбогон ойдун алгачкы бөлүгү), өнүгүшү жана аякталышы (жыйынтыгы) болот.

Текст — это группа предложений, объединенных в целое единой темой и основной идеей, где предложения связаны друг с другом по смыслу и с помощью языковых средств и где в каждом следующем предложении содержатся новые сведения, обеспечивающие развитие мысли.

К тексту можно подобрать заголовок, передающий тему или основную мысль высказывания; правильно оформленный текст обычно имеет начало и конец.

Тексттин мүнөзү боюнча түрлөрү (виды текста):

- а) баяндоо (повествование) мүнөзүндөгү текст;
- б) сүрөттөө, сыпаттоо (описание) мүнөзүндөгү текст;
- в) ой жүгүртүү (рассуждение) мүнөзүндөгү текст;
- г) чындыкты баалоо (оценка действительности) мүнөзүндөгү текст.

Тексттин мүнөздүү белгилери (существенные признаки текста):

- а) бөлүнүүчүлүк (членимость);
- б) маанилик бүтүндүгү (смысловая цельность);
- в) байланыштуулук (связность).

Тексттин түзүлүшү (структура текста):

- а) главалар (главы);
- б) параграфтар (параграфы);
- в) абзацтар (абзацы).

Мисалы:

Мергенчилер тоодон эликтин кичинекей баласын алып келишти. Үйдөгүлөр ага сүт беришип, бага башташты. Адегенде сүттү жөндөп иче албай кыйналды. Бара-бара бөтөлкөгө куюлган сүттү упчу менен сонун иччү болду.

Например:

а) Из расплавленной искусственной смолы получают нити. Эти нити называют синтетическими волокнами. Многие такие волокна прочнее стали (По Г. Ганейзер, В. Парину).

б) Недавно Московский зоопарк пополнился тремя новоселами. Это индийские журавли. Их называют антигонами. Антигоны – огромные, красивые, голенастые птицы (По И. Сосновскому).

42. Окуп, тилиңерди жатыктыргыла. Жаңылмач текст боло алабы? Ойлонуп көргүлө.

Жаңыл айтты жаңылмач,
Жаңылмачты жан укпас.
Жалил айтты жаңылмач,
Жаңылмачты жан укпас.

43. Текстти окуп, ат койгула. Түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

Эки жолдош токойго барды. Бир убакта алар алды жагынан чоң аюунун келе жатканын көрө коюшту. Жолдоштордун бири бакка чыга качты да, жашынып калды.

Экинчиси качкан жок. Өлгөн кишиче шалак этип кулап кетти да, былк этпей жатып калды.

Аюу келип, аны бир аз жыттады. Анан басып кетти. Ошондо бактын башында отурган жолдошу түшүп келип:

– Аюу сенин кулагыңа эмне деди?

Экинчиси:

– Башына жамандык түшкөндө, ким жолдошун таштап кетсе, андай жолдоштун барынан жогу жакшы деп шыбырады, – деп жооп берди.

Л. Толстой

- бакка чыга качты – залез на дерево
- бир аз жыттады – немного понюхал
- башыңа жамандык түшкөндө – когда окажешься в беде

44. Жолдошуңардын башына иш түшсө, силер эмне кылар элеңер? Ойлоруңар менен бөлүшкүлө.

45. Суроо бергиле. Ролдоштуруп окуп, кептин кайсы стилине таандык экенин айтып бергиле.

- Эки жолдош кайда барды?
- Эки жолдош токойго барды.
- ...?

– Алдынан аюу чыкты.

– ...?

– Бири бакка чыгып жашынды.

– ...?

– Экинчиси качкан жок.

– ...?

– Өлгөн кишидей былк этпей жатып калды.

– ...?

– Аюу келип жыттады, басып кетти.

– ...?

– Жолдошу сурады.

– ...?

– Башыңа жамандык түшкөндө, ким жолдошун таштап кетсе, андай жолдоштун барынан жогу жакшы деп шыбырады, – деп жооп берди.

46. Дос жөнүндө макалдын бирин чечмелеп бергиле. «Досум» деген темада текст түзүүгө аракеттенгиле.

1. Адам адамга дос, жолдош, бир тууган.

2. Жакшы менен достоштум, жаман менен коштоштум. – С добрым – сдружился, с плохим – распрощался.

3. Акылдуунун алдында жүр, акмактын артында жүр. – Иди впереди умного, у дурака будь позади.

4. Жаман жолдош жоого алдырат, жаман сөз доого калтырат. – Плохой друг предаст тебя, неумелые слова заставят тебя оплатить иск. (Когда твой товарищ недостойн, ты бессилён перед врагом, за неумелые слова – ответишь тяжбой).

5. Эр чекишпей бекишпейт. – Молодцы, пока не померятся силами, крепко не сдружатся.

 47. Текстти окугула, которгула. Стилдин кайсы түрүнө кирет. Мазмунун айтып бергиле.

САГЫЗГАН

– Азыр демократия! Азыр демократия! Ким каалабаса окубайт! Эч ким бирөөнү мажбурлай албайт! – деп сагызган күн сайын шакылыктап ары учат, бери учат.

Аны уккан иттер «Чана сүйрөө» мектебине барбай жалкоолонуп жатып алышты.

– Туура кыласыңар! Азыр демократия! – деп сагызган ого бетер шакылыктайт. Иттердин окуусу төрт айлык эле. Бирок жайдын төрт айы тең алар окууга бирде барып, бирде барбай, оюнга алаксып жүрө беришти.

Акыры кыш да кирип келди. Кар болсо калың. Бардык жан-жаныбарларга жашоо керек. Адамдар дароо чаналарын алып чыгып, иттерди кошоюн дешсе, иттер такыр эч нерсе билишпейт. Каргы кийгенди, катарга тизилип турганды, чана сүйрөгөндү такыр үйрөнүшпөптүр. Ошентип адамдар алыскы базарга барып кант, ун, чай ала албай жашоо үзгүлтүккө учурады. Иттер өзүлөрү да ачка. А сагызган болсо: «Азыр демократия! Азыр демократия!» – деп баягыдай эле бузукулугун койбой шакылыктап жүрөт.

К. Акматов

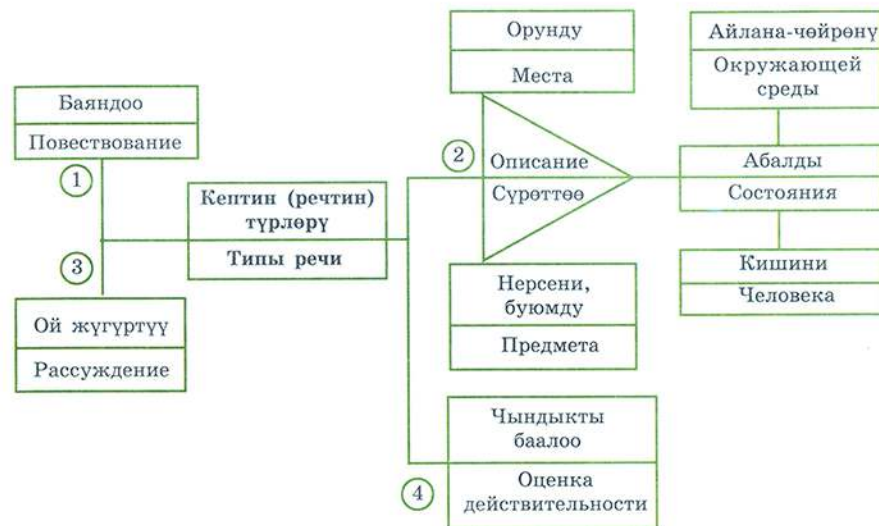
- мажбурлай алышпайт – не принуждают
- жан-жаныбарлар – животные
- иттерди кошоюн дешсе – хотели запрячь собак
- каргы кийүү – надевать ошейник
- жашоо үзгүлтүккө учурады – здесь: жить стало труднее

§ 10. Кептин (речтин) түрлөрү

Бизди бардык нерселер кызыктырат: табияттын көрүнүшү, жандуу жана жансыз заттар, алардын белгилери, кыймыл-аракеттери жана башкалар. Биз алардын сырларын билгибиз келет, алар жөнүндө ой жүгүртөбүз. Ошентип, ой-пикирдин мазмунуна карата биздин кебибиз (речибииз) түрлүү болот: баяндоо (повествование), сүрөттөө (описание), ой жүгүртүү (рассуждения), чындыкты объективдүү баалоо (оценка действительности).

Вокруг нас бесчисленное множество различных предметов и явлений, они имеют свои признаки, свойства, они совершают действия.

Наши высказывания связаны с окружающей действительностью, отражают её. Мы все это видим, описываем, оцениваем, объясняем. В зависимости от содержания наши высказывания могут представлять собой разные типы речи: описание, повествование, рассуждение, оценку действительности.

48. Уламышты окуп түшүнгүлө. Мазмунун өз сөзүңөр менен айтып бергиле. Схемага карап, кептин (речтин) түрлөрүнө ажыраткыла.

МҮРӨК СУУСУ

Бир кемпир жүз отуз жыл жашаган экен. Ошондо отун жагып, суусун алып, кайраттуу олтурчу экен. Балдары:

– Энеке, сен кандайча минтип көп жашап калдың? – деп сураса, энеси муну айткан экен:

– Силердей бала кезимде отун алып жүрүп, бир тар капчыгайга кезиктим. Аябай чарчап, каным катты. Кай жерде суу бар экен деп өйдө жагымды карасам, мөлтүрөгөн тунук булак агып турат. Жата калып ичип жатам, ичип жатам, дагы эле суусунум канбайт. Андай таттуу сууну көргөн эмесмин. Ичип болгон соң отунумду алып үйгө келдим. Кайра эртеси баягы булактан суу ичейин деп барсам, ал булагым жок. Деги эле булак чыкчу жердей көрүнбөйт. Кийин эстесем, көрсө ошол мүрөк суусу экен.

Ал чанда адамга жолугат дейт. Мен ошондон узак жашап калгам.

А. Осмонов

- кайраттуу – здесь: энергичный
- мөлтүрөгөн – чистый, поблескивающий
- каны катуу – здесь: измученный жаждой

КӨНӨК БАШТАР PDF Compressor Free Version

Көнөк баштар жетилсе бака болот,
Бака болбой калышса капа болот.
Бака болуп алган соң секиришет,
Балырлардын түбүнө бекинишет.
Ыры чыгып жаз келсе акын болот,
Балчык менен көлчүккө жакын болот...

Ж. Мамытов

 50. Текстти окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле, анын кандай стилде экенин аныктагыла.

БАКАНЫН СЕЗГИЧТИГИ

Кадимки эле бака өтө сезгич. Африкадагы айрым элдер эзелтеден бери баканын сезгичтигин пайдаланып келе жатат. Бакалар үзгүлтүксүз жаандын качан жаай баштай тургандыгын баарыдан мурда билишет. Анткени ошол жаан башталганга чейин жергиликтүү адамдар турак-жайларын даярдашып, эгиндерин оруп, жыйнап алууга тийиш. Жергиликтүү элдердин айтканына караганда бакалар үзгүлтүксүз жаан башталчу маалдын келер алдында уругун чачуу үчүн суудан чыгышып, дарактарга көтөрүлө башташат.

Мунун себеби эмнеде?

Күн ысык болуп, аба кургаганда баканын терисиндеги суулар өтө ылдамдык менен бууланып кетет. Бул убакта бака суудан чыкпайт. Ал эми аба нымдуу болгондо анын терисиндеги суулар аз бууланат. Анда ал үчүн суудан чыгып жүрүү коркунучсуз жана уругун дарактын башына чыгып чача баштайт. Жаан бүткөнгө чейин уруктан көнөк баштар өөрчүп чыгууга үлгүрүшөт.

- **көнөк баш** – головастик
- баканын сезгичтиги** – чувствительность лягушки
- үзгүлтүксүз жаан** – непрерывный дождь
- терисиндеги суулар** – кожная влага
- уругун чачуу үчүн** – *здесь*: для метания икры
- үлгүрүшөт** – успеют

§ 11. Баяндоо (Повествование)

Баяндоо – бул аңгеменин бир түрү. Мында кандайдыр бир окуя, кубулуш, көрүнүш, кокустук же иштелген иштер жөнүндө жайынча гана кабар берилип, алар ирети менен аңгемеленип жүрүп отурат да, ошого ылайык айкалыштар түзүлөт.

Повествование – это вид рассказа. В нем говорится о следующих друг за другом действиях. Сообщение о сменяющихся действиях – главная информация, ради которой создается высказывание. Содержанием повествования является окружающая нас действительность.

 51. Тексттерди окуп, маанисин түшүндүргүлө. Тексттерде эмнелер жөнүндө баяндама берилет, окуянын ырааттуулугуна көңүл бургула.

Нан дыйкандын эмгегинен жаралат. Ата-бабаларыбыз нанды урматтап келишкен, нан адамга өмүр берет. Нансыз жашоого мүмкүн эмес.

Булайган ак нан дыйкандын эмгегинен жаралат, ал баарынан улук. Нан мол болду, биз өмүрүбүздү бактылуу өткөрүп жатабыз. Бирок нанды барктаганды билбегендер да арабызда жок эмес.

Кымбаттуу балдар! Силер нанды сактай билгиле, себеби нан – өмүрүбүз жана жашообуз.

52. Жогоркудай иштегиле.

КОСМОСКО ЖОЛ

Учурулуучу кораблди «Восток» деп аташканын билчүмүн. Космодромго бир нече космонавттар учуп жөнөдүк. Бара жаткандардын бардыгы учууга даяр эле. Менин жанымда космонавт-эки отурат. Ал бардык даярдыктан өткөн.

Учууга бир гана күн калды. Бизге толук дем алыш беришти. Эртең менен акырын тарткылады.

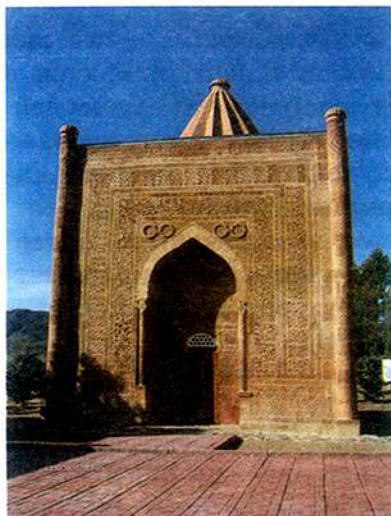
– Юра, таң атып калды. Тур.

– Турайынбы?

Космонавт-эки да тура калды.

 53. Окуп, түшүнүгүңөрдү айтып бергиле. Текстте эмнелер жөнүндө баяндалып жатат?

PDF Compressor Free Version

Талас өрөөнүндө Манастын күмбөзү турат. Улуу эпостун башкы каарманынын ысымы аны менен тыгыз байланыштуу.

Күмбөздүн алдында сакталып калган арабча жазуу бар. Анда XIV кылымдын 1-жарымындагы Орто Азиянын тарыхынан адистерге гана түшүнүктүү болгон маалыматтар жана ысымдар камтылган.

Көчмөн эл үчүн өтө сейрек көрүнүш болгон бышкан кыштан жана бышырылган чоподон салынган бул курулуш Самаркан менен Букаранын усталары тургузушкан байыркы Түркстандагы күмбөздөргө караганда жөнөкөй.

54. Суроолорго жооп бергиле.

1. Манастын 1000 жылдыгы качан, кайда өткөрүлдү?
2. Манастын күмбөзү кайда жайгашкан?
3. Манастын күмбөзүн эмнеден тургузушкан?
4. Күмбөз кандай?

 55. Төмөнкү текстти көркөм окуп, түшүнүгүңөрдү өзүңөр тарткан сүрөт аркылуу аңгемелеп берүүгө аракеттенгиле.

Кыргыз жергеси кандай кенен! Кыбыраган жандыктын баарына орун бар. Асманда зыпылдап канат каккан ак шумкардан тартып, торгойго чейин чабыттайт. Мөңгүдөн чыккан булак бойлорунда ак өргөөлөр түтүн булатат.

- **кыбыраган жандыктын баарына – всему живому зыпылдап канат каккан ак шумкардан тартып – от быстрого белого кречета мөңгүдөн чыккан булак бойлорунда – на берегу ледниковых родников түтүн булатат – выпускает дым**

56. Укканыңарды баяндап жазып көргүлөчү.

«Энемдин балалык чагы», «Чоң атамдын жомогу», «Балбандардын эрдиги» ж. б.

§ 12. Сүрөттөө (Описание)

Сүрөттөө – бул заттын белгилерин ачып көрсөтүүчү тексттин бир түрү. Мында жаратылыштагы көрүнүштөрдү, адамдарды, жаныбарларды, буюмдарды жана башкаларды сүрөттөө аркылуу аларга тиешелүү болгон негизги белгилер, сын-сыпаттар көрсөтүлөт.

Мисалы: Ой да, кыр да, тоо да – бүтүн жер жүзү аппак.

В описании говорится об одних временных признаках предмета, места, состояния.

Признаки предмета являются новой информацией, ради которой создается высказывание. Здесь развитие может происходить за счет того, что каждое следующее предложение добавляет к сказанному новые признаки.

Например: У березы стройный ствол. Кора у нее тонкая, с темными линиями. Ветви свисают вниз.

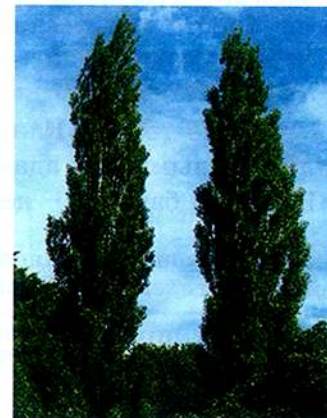
 57. Окугула. Аларда эмнелер сүрөттөлүп жатканын айтып бергиле.

Жемиш токойлорунун алпы – жаңгак. Анын жалбырактары жазы жана өтө жашыл. Жалбырактарынын курамында фосфор, кальций, темир бар.

58. Өзүңөргө жаккан буюмдардын (окуу куралдары же үй тиричилигине керектүү буюмдар) бирөөнү сүрөттөп жазып келгиле.

 59. Окуп чыккыла. Жаратылышты сүрөттөөнүн башка сүрөт-төөдөн кандай айырмачылыгы бар экенин байкагыла. Орус тилинде айтып бергиле.

Бул кош терек азыр да ошол жерде. Мунун бир укмуштуу касиети бар. Алар – бөтөнчө өңдүү, тил бүткөндөй жандуу теректер. Күнүтүнү тынбай жалбырактары дирилдеп, теректерден ар кандай үндөр чыгып шуулдайт. Бирде жээкке урунган эрке толкундай угулар-угулбас шапшынат. Бирде тымтырс.

Жулкунган шамал булут айдап, жаан айдап, жамгыр бутактарын кайрып тийгенде, теректер бой тиреше чыңалып, бизди жыга албайсың дегендей, өжөрдөнө күүлөнөт.

Ч. Айтматов

- укмуштуу касиети – удивительное свойство жээкке урунган эрке толкундай – словно игривая волна, бьющаяся о берег

- ? 1. Кош терек кайда?
- 2. Анын кандай касиети бар?
- 3. Алар кандай теректер?
- 4. Теректерден кандай үндөр чыгат?
- 5. Теректердин абалын орус тилинде сүрөттөгүлө.
- 6. Чыгармага ат койгула.

60. Жаратылыштагы кубулуштар жөнүндө макалдарды окуп, анын бирин чечмелеп бергиле. Аларды жаттап алгыла.

1. Ал тоо менен бул тоону эңсеген кийик ач калат.
2. Аары гүл татканды сүйөт, ууру түн катканды сүйөт.
3. Аары да гүлдү тандап конот.
4. Ай катаалы – айда жаайт, күн катаалы – күндө жаайт.
5. Айдын жарымы (теңи) – жарык, жарымы (теңи) – караңгы. (Айдын он беши – жарык, он беши – караңгы.)

61. Иштиктүү сүрөттөөнү жана көркөм сүрөттөөнү пайдаланып, өзүңөрдүн турак жайыңарды (бөлмөңөрдү) сүрөттөп жазып келгиле.

Ү л г ү: Бөлмө. Бөлмөнүн кире беришинде кол жуугуч, терде стол турат. Анын тегерегине төрт отургуч, үстүнө гүл коюлган. Дубалдын ортосунда пейзаждуу сүрөт илинген.

62. Күндөлүк турмушуңардан көрүп билгендериңер боюнча кыскача дилбаян жазгыла.

«Мөмө тою», «Каникул күндөрүңдө», «Саякатта», «Мен илим кылымынын адамымын», «Биздин өлкөнүн байлыгы», «Биринчи байлык – ден соолук», «Белгилүү адамдар» ж. б.

63. Төмөнкү дилбаянды окуп, түшүнгөнүңөрдү кыргыз тилинде айтып бергиле. Ат койгула.

Вчера получил письмо от мамы. Оказывается, 7 июня она уехала в Москву и останется там до конца месяца. Просит, чтобы я не сердил бабушек и не ленился, выполнял все

задания, чтобы в сентябре не огорчить учителя. Вот что она пишет мне в письме: «Сынок, если хочешь, чтобы я тебя очень, очень любила, будь умницей, присматривай за обеими бабушками. Ты в семье один мужчина, наша надежда и опора. Занимайся, чтобы в сентябре не отстать в учении. Главное, читай много на грузинском и на русском языках. Выполняй все задания, смотри, когда приеду, проверю. Если не исполнишь мою просьбу, очень меня огорчишь».

Скажи, пожалуйста, Гоша, разве можно, чтобы сын огорчил маму? Лучше, если меньше буду играть и больше заниматься. Сказала же мне бабушка: не будешь знать будешь похожим на дом без фундамента, который никогда нельзя будет достроить. А разве это не в наших силах – быть похожим на дом, построенный на железобетонном фундаменте, чтобы никто не смог разрушить нас?

До свидания.

Ш. А. Амонашвили

- чтобы не огорчить учителя – мугалимди капа кылбаш үчүн

§ 13. Ой жүгүртүү (Рассуждение)

Ой жүгүртүү мүнөзүндөгү тексттин мазмуну мындайча түзүлөт. Адегенде айтылуучу ойдун негизи (тезис) берилет, андан кийин ошол ой аныкталат (бул үчүн далилдер менен мисалдар келтирилет), акырында корутунду жасалат.

Содержанием рассуждения является связь между предметами и явлениями, устанавливаемая человеком.

В любом рассуждении имеется две или три части. В первой части содержится тезис, т. е. утверждение, которое нужно доказать. Во второй части дается обоснование высказанной мысли: приводятся аргументы (доводы, доказательства) и примеры, в третьей – вывод.

Например: Василису называли Премудрой (*тезис*), потому что она все умела делать (*аргументы*): испекла пышный и красивый каравай, соткала за ночь чудесный ковер, одним взмахом руки превратила комнату в озеро с белыми лебедями (*примеры*). Словом, была мастерица на все руки, поэтому и получила такое прозвище (*вывод*).

Обычно обоснование и тезис связываются союзами (*потому что, так как*), вывод присоединяется словами «*поэтому, таким образом, итак, следовательно*».

Мисалы: Ой жүгүртүү мүнөзүндө жазылган төмөнкү тексти байкап көрөлү. Схемага салгыла.

МЕНИН СҮЙҮКТҮҮ МЕЗГИЛИМ

Менин жакшы көргөн мезгилим жай. Эмне үчүн мага жай айы жагат? Анткени – бул жылуу мезгил. Жаратылыш көркүнө кирет, күн узарып, түн кыскарат. Жашылча-жемиштер бышып жетилет.

Жайлоодо жылкы, уй, койлор семирген маал.

Биз жайында көлгө түшөбүз. Июль жана август айларында Ысык-Көлгө көп адам барат. Балдар сууга түшөт, кайырмак менен балык кармашат. Кайыкта сейилдешет. Дайыма жай болуп турса, кандай сонун болор эле!

 64. Текстти окуп, мазмунун түшүнгүлө. Суроолорго жооп бергиле.

МЕНИН АТАМ АЙДООЧУ

Айдоочулук кесип кандай көңүлдүү! (тезис). Менин атам айдоочу болуп иштейт. Өз ишин абдан сүйөт. Атам машинасы менен кайда гана барбайт. Нарын жергесине, Ош аймагына, Көл кылаасына сапар тартып, ал жерлерге жүктөрдү жеткирет. Машинанын рулунда отуруу өзүнчө эле ырахат! Жер көрөсүң, эл тааныйсың. Ошондой эле айдоочу болуш үчүн ишке так, сергек да болуш керек. Кичине эле кылт этип, калпыстыкка жол берсең, кырсыкка кабылышың шексиз. Айдоочулар чыдамдуу жана кайраттуу адамдар болушат (*аргументтер, далилдер*). Мен чоңойгондо айдоочу болом (*корутунду*).

- ? 1. Текстте айтылуучу негизги ой эмне жөнүндө?
2. Аны аныктоо үчүн кандай далилдер жана мисалдар келтирилди?
3. Кандай корутунду жасалды?

 65. Ролдоштуруп окугула. Кептин (речтин) түрлөрүн ажыраткыла.

МӨНДҮР

Ып эткен жел жок. Күн аябай ысыды. Балдардын баары өзөнгө сууга түшүүгө келишти. Бири чумкуп, бири чабак уруп, кашаттан сууну көздөй секирип жатышты.

Санька балдарга суунун түбү менен сүзгөндү көрсөттү. Анан ал Федя экөө суудан чыгып, кумга жатып, күнгө кактанышты. Федя асманды карап, алыста уюлгуган булуттарды көрүп:

– Чагылган болот, мөндүр жаайт, – деди.

– Сен кайдан билесиң? Булут кээде алдап да коёт, – деди Санька.

– Мен булуттан деле эмес, башкалардын билдирген белгилери боюнча да билем. Мөндүр жааганда беденин жалбырактары бүрүшүп, чабалекей суунун үстү менен учат. Гүлдөрдөн аңкыган жыт чыгат.

Түш ченде кара булут жылып, Стожар кыштагынын үстүнө келди. Катуу шамал болуп, бактар шуулдады. Үйүлгөн чөптү учуруп жатты. Жамгыр төгүп, мөндүргө айланды.

Мөндүр өзөндүн бетин майда фонтандарга айлантты. Балдар бакка корголошуп, чагылган тарсылдаган сайын коркуп турушту.

А. Мусатов

- жел – ветерок
- чумкуп – нырнув
- чабак уруп – плавая
- уюлгуган булуттарды – клубившиеся облака
- беденин бүрүшкөн
- жалбырактары – сморщившиеся листья клевера

 66. Ырды көркөм окугула да, жамгырдын пайдасын өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

ЖАМГЫР

Жамгыр, жамгыр, себеле,
Чаң-топонду тебеле!
Жерим суусап калды, – деп,
Жетип келсең керек ээ?

Чөптү сугар оорулуу,
Токойду жуу, тоону жуу.
Дале турат кир бойдон
Дарактардын жоолугу.

Болуп кызыл ашыктан,
Жолду жатат басып чаң.
Бардык ыпыр-сыпырды
Жууп кеткин капыстан.

Жашарсын бир теребел,
Кел, жамгырым, келе бер.
Кетем катуу сагынып,
Келбей калсаң сен эгер.

Э. Ибраев

§ 14. Иш кагаздары (Деловые бумаги)

Иш кагаздары – жазуу түрүндөгү байланыштуу кептин бир түрү. Буга төмөнкүлөр кирет: өмүр баян, арыз, кулактандыруу, маалымдама, түшүнүк кат, ишеним кат, тил кат ж. б.

Деловые бумаги – один из видов письменной связной речи. К ним относятся: автобиография, заявление, объявление, информация, объяснительная, доверенность, расписка и др.

ӨМҮР БАЯН

Өзүнүн басып өткөн турмуш жолун кыскача баян кылып жазып берген документ *өмүр баян* деп аталат. Өмүр баян башка бирөөлөр тарабынан аткарылышы талап кылынбайт, тийиштүү мекемеге адам өз колу менен гана жазып, тапшырууга тийиш.

АВТОБИОГРАФИЯ

Автобиография – документ, который автор составляет самостоятельно, произвольной формы, т. к. она типового формуляра не имеет. Однако отдельные составные части и реквизиты должны содержаться в автобиографии обязательно. Автобиографию пишут рукописным способом на листе бумаги формата А4 или на специальном бланке при поступлении на работу, на учебу. Все сведения даются в хронологическом порядке.

Өмүр баянда төмөндөгүлөр көрсөтүлөт:

- а) өмүр баян жазган адамдын фамилиясы, аты, атасынын аты – имя, отчество и фамилия автора;
- б) туулган жылы, туулган күнү, туулган жери – число, месяц и год рождения, место рождения;
- в) үй-бүлөлүк абалы – семейное положение и состав семьи;

г) өмүр жолу (мектепке чейинки, мектеп курагы, кийинки кызмат абалы) – вид трудовой деятельности, последнее место работы и должность;

д) алган сыйлыктары жана наамдары – награды и поощрения;

ж) үй дареги, телефону, өмүр баянды жазган учур, колу – домашний адрес, телефон, дата и личная подпись.

АРЫЗ

Кандайдыр бир мекеменин жетекчисине кайрылуу менен өзүнүн өтүнүч-суроосун билдирүү максатындагы документ арыз деп аталат.

ЗАЯВЛЕНИЕ

Это письменное обращение к руководителю какого-либо учреждения, в нем излагается какая-либо просьба.

Арызда төмөнкүлөр көрсөтүлөт (в заявлении указываются):

а) мекеменин жана анын жетекчисинин аты-жөнү – название учреждения, имя-отчество руководителя;

б) арыз ээсинин ким экендиги, аты-жөнү – имя-отчество автора заявления;

в) арызды жазган убакыт (жылы, айы, күнү) – дата (год, месяц, день) составления заявления;

д) арыз ээсинин колу – подпись составителя.

Эскертүү: Иш кагаздары боюнча көнүгүүлөр иш кагаздарынын жалпы кабыл алынган үлгүлөрүнө ылайык жүргүзүлүүгө тийиш.

Деловые бумаги должны составляться по общепринятым образцам деловых бумаг.

 67. Берилген текстти окугула. Өмүр баяныңарды жазгыла.

Ставинский Виталий Антонович 1936-жылы Ош шаарында туулган. 1959-жылы Фрунзе политехникалык институтун бүтүргөн. Адиси – тоо инженер-геолог.

Ал 1959-жылдан тартып техник-геолог, геолог, улук геолог, экспедициянын начальниги, Кыргыз ССРинин мамлекеттик геология комитетинин (Госкомгеология) төрагасынын орун басары, башкы геологу болуп иштеген. Виталий

Антонович сейрек кездешүүчү пайдалуу кен байлыктарын прогноздоп, геофизика, бургулоо аркылуу ири аймакка чалгындоо жүргүзгөн.

В. А. Ставинский Кемин районунан ири коргошун, цинк кендерин, Талды-Булак сол жээк (Талды-Булак левобережный) тунгуч ири алтын кендерин, ошондой эле Ысык-Көл облусунан ири калай, вольфрам, алтын, графит кендерин ачкан. Кыргызстандын кен байлыктарын ачуу, чалгындоо, геологиялык изилдөөнү уюштуруу жана башкарууда олуттуу салым кошкону үчүн Ставинскийге «Кен байлыктарын биринчи ачуучу», «Жер казынасынын ардактуу чалгындоочусу», «Кыргыз ССР геология кызматына эмгек сиңирген кызматкер» деген ардактуу наамдар берилген!

Ошондой эле В. А. Ставинский Ардак белгиси ордени жана медалдар менен сыйланган.

Ал – СССР, Кыргыз ССР мамлекеттик сыйлыктарынын ээси, минералогия илимдеринин доктору, профессор. 2010-жылы 16-апрелде мезгилсиз дүйнөдөн кайтты.

«Геология энциклопедиясы»

- сейрек кездешүүчү – редкие
- бургулоо – бурение
- ири тунгуч алтын кендери – первые крупные месторождения золота
- олуттуу салым кошкону үчүн – за ощутимый вклад

📖 68. Текстти окуп которгула, суроо бергиле. Кырдаалдык сүйлөшүүгө көңүл бургула. Бул иш кайда болуп жатат?

Деревянные домики поселка темнеют на покатном дне котловины в окружении снежных хребтов. В самом центре домик покрупнее. Это и есть контора. А чуть дальше – сверкающие, как снег, кварцевые эстакады, образованные при проходке штолен.

Ставинский ждал Малышева. Поздоровался, сказал:

- Проходи, Сергей. Поговорить надо.
- Что же, я готов. Только о чем? О нуждах отряда. Так я тебе в письменном виде представлял!

Ставинский слегка поморщился:

– Все это мне известно. Дело серьезнее. Придется закругляться с Лесистым. Он не оправдывает себя. Найдем для твоего отряда более достойное применение.

– Но почему?

– А разве ты сам не догадываешься?

– Если бы догадывался, давно бы взялся за другую территорию.

– Вот и берись!

– Но ты, Виктор, сначала ответь, почему?

– Есть у нас такое мнение. Посмотри, как легко ты раскрутился на Ташкоро и Трудовом. И в сроки уложился, и материал дал такой, что любо им заниматься. А здесь не получается. Вовремя понять и отступить – самый разумный выход.

! Төмөнкү текстти кыргыз тилине которуп, турмушуңарга керекпи ойлонгулачы?

Ставинский был высок, строен и очень молод для главного геолога партии: всего несколько лет назад он окончил институт. Однако и за эти несколько лет, поработав в ряде партий Киргизии, он заслужил репутацию энергичного, толкового специалиста. А такие люди нужны везде.

Сюда, в высокогорную Сары-Жазскую партию, специалисты обычно едут лишь при условии, что им во Фрунзе гарантируется квартира. Человек иного склада, Ставинский не нуждался ни в каких гарантиях, кроме одной – заниматься разведывательными работами самоотверженно и требовать этой самоотверженности от других.

? Кыргызстанды көтөрүү үчүн кандай адамдар керек экен. Эмне үчүн өз кызыкчылыгынан ишин жогору койду?

Мен үйгө келсем, кызымдын кубанычы койнуна батпай сүйүнгөн.

– Энеке, бүгүн кыргыз тили сабагы болду. Билесинби, кандай темада сөз болду.

– Айтсаң билем да.

– Жок, атам келгенче айтпайм.

Кызым атасы үйгө кирер замат мойнунан кучактап, кутуктап жатты. Мен ашканада алардын камын көрүүдөмүн.

Атасы чечинип, үйгө кийген кийимдерин кийип, диванга олтура кетти, кызы Наташанын жүзүнөн нур таамп, бир башкача сүйүнүп алган.

PDF Compressor Free Version

Мен ашканадагы жумушумду бүтүп, Виталинин жанына олтура калдым. Наташа 10–11-класстын кыргыз тилин көтөрүп келип, мына, бүгүн атамдын өмүр жолун, ким экендигин өттүк. Мындан артык кубаныч болобу? – деп Наташа кубанычын ортого салды. Кызымдын кубанганын көрүп турган мен, чын эле ким менен жашап жатам, мен да бактылуу экемин да, деп ойго бата түшүпмүн. Оюмду «Тамагың даярбы?» – деген Виталинин сөзү бөлдү.

– Наташа, сиз мени укпай эле, – деп таарына түштү.

– Жок кызым, мен абдан бактылуумун, бактылуу экенимди сен дагы бир жолу тастыктадың.

? Наташа эмне үчүн кубанды?

! Макалдардын маанисине түшүнгүлө.

Атанын чапкан жолу бар, эненин тиккен тону бар.

Ата – аска тоо,

Эне – боорундагы булак.

Бала – ал экөөнө шам чырак.

69. Арыздын үлгүсүн окуп, өзүңөргө тиешелүү өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө. Силер кайсы спортко, китепканага, коомго катышкыңар келет. Арыз жазып келгиле.

Ү л г ү:

Бишкек шаарындагы № 27
орто мектептин директору
Б. Ш. Осмоновага
5-классынын окуучусу
Иванова Анядан

АРЫЗ (ЗАЯВЛЕНИЕ)

Ата-энем менен бирге Ош шаарына барып келүү үчүн 3 күндүк сабактан (11-сентябрдан 14-сентябрга чейин) бошотуп коюңузду өтүнөм.

(Колу)

Кулактандыруунун формасы:

а) иш кагазынын аталышы;

б) иштелүүчү иштин убагын, ордун, кандай иш-аракет экендигин билгизген бөлүк;

в) иштин аткарылышына кимдер жоопкер экендигин белгилеген бөлүк.

КУЛАКТАНДЫРУУ (ОБЪЯВЛЕНИЕ)

Ишембиде, саат 15те «Жаш талант» ийрими өз ишин баштайт. Каалоочуларга эшик ачык.

Ийрим жетекчиси

📖 70. Кызык экен, окуп кой.

5 МҮНӨТТҮК САБАК

Иттердин эң ириси – немис догу менен ирланддык бөрүбасар. Алардын боюнун бийиктиги 99 сантиметрге жетет.

* * *

Дүйнө жүзүндөгү иттердин эң майдасы – йоркширтерьер, чихуахуа жана кепкенедей пуделдер болуп эсептелет. Булардын чоңойгондогу салмагы 433 граммдан ашпайт. Алардын ичинен эң кенедейи – йоркширтерьер. Анын чоңдугу ширеккенин кутучасындай эле.

* * *

Үй иттеринин эң салмактуусу – сенбернар. Беш жашында эле анын салмагы 140,6 килограммга жеткен, ал эми боюнун бийиктиги 99 сантиметр болгон.

* * *

Мышыктардын эң кырааны – ала-була Таузер мышыгы. Ал өмүрүнүн акырына чейин 28899 чычкан кармаптыр. Орто эсеп менен күнүнө үч чычкан кармаган.

* * *

Мышыктар иттерден көбүрөөк жашайт. Мышыктардын эң карысы – алабула түстөгү Пусс. Ал 36 жыл өмүр сүрүптүр.

* * *

Иттердин көпчүлүгү 8–5 жылга чейин жашашат. 20 жыл жашагандары да бар. Эң эле узак жашаганы – бадачы ит, 29 жыл, беш ай жашап өлгөн. Ал ээсине 1910-жылы кичинекей күчүк кезинде келип, 20 жыл бою үйүн кайтарды.

* * *

Доберман-пинчер тукумунан Зауэр аттуу ит – мыкты жыт билгич. Ал ууруну 60 чакырым алыстыктан жытынан сезип, кармап берген дешет.

1923-жылы үй ээси алыскы эс алууга барып, колли тукумундагы Бобби аттуу итин жоготуп жиберет. Ээсиден адашкан ит алты ай өткөндөн кийин 3200 чакырым аралыктан үйүн таап келген.

ТИЛ КАТ (РАСПИСКА)

Мен, Бишкек шаарындагы № 57 орто мектептин 8-А клас-сынын окуучусу Иванов Сергей, класстагы окуучуларга кон-ференция өткөрүүгө байланыштуу ушул эле мектептин китепканасынан 19 (он тогуз) китеп алдым.

29.10.99-ж. Иванов С.

Коюлган колу

ИШЕНИМ КАТ (ДОВЕРЕННОСТЬ)

Мен, Иванов С. П., ушул жылдын 12-сентябрында почта аркылуу Ош шаарындагы атамдан келген посылканы Биш-кек шаарындагы № 57 орто мектептин окуучусу Акматов Асан-дын алып коюшуна ишенемин.

Колу, числосу

71. Берилген үч варианттагы сөздөрдүн туурасын аныктап, көп чекиттердин ордуна койгула.

Кыргыз тил кафедрасынын
кафедра башчысы ...га
ушул кафедранын мугалими
А. К. Кыдыровадан

ТҮШҮНҮК КАТ (ОБЪЯСНИТЕЛЬНАЯ)

Ооруп калгандыктан 10-октябрда болгон семинардык са-бакка Тиешелүү кагаздарды тиркеймин.

10.10.99-ж. Колу

- а) кетип калганымды билдирем;
- б) келбей калганымды билдирем;
- в) жүргүзүп жатканымды билдирем.

72. Кашаанын ичиндеги сөз айкашынын ордуна берилген кыр-гызча үч сөз айкашынан тиешелүүсүн тандап жазгыла.

КРСУнун орто мектебинин
директору Зотов
Виктор Владимировичке
кыргыз тил мугалими ...

АРЫЗ

(В связи с семейными обстоятельствами) ушул жылдын 25-мартынан акы төлөнбөй турган өргүүгө чыгууга уруксат беришиңизди өтүнөм.

25.03.99-ж. Колу

- а) ооруганыма байланыштуу;
- б) үй-бүлөлүк шарттарга байланыштуу;
- в) башка ишке өткөндүгүмө байланыштуу.

§ 15. Кайталоо (Повторение) PDF Compressor Free Version

! Эске түшүргүлө.

1. Кептин (речтин) стилдерине мүнөздүү тилдик каражаттарды айтып бергиле.
2. Көркөм стиль деген эмне?
3. Публицистикалык стилге токтолуп, анын өзгөчөлүгүн мисалдар менен далилдегиле.
4. Публицистикалык стилге тилдик кандай каражаттар мүнөздүү?
5. Расмий-иштиктүү стилге мүнөздүү тилдик каражаттарга мисал келтиргиле.
6. Иш кагаздарын жүргүзүүнүн кандай жолдору бар.
7. Текст деген эмне? Алардын түрлөрү (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү) жөнүндө айтып бергиле.

📖 73. Окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

САЯКБАЙ КАРАЛАЕВ

«Күпүлдөп айтканы айга, жылга созулган» («Месяцами, годами длились его бурные событиями сказания»), «Манас», «Семетей», «Сейтек» делип, үч бөлүмдөн турган баатырдык улуу баянды жөнөкөй эмес, көркөм ыр менен энциклопедияга айландырган улуу адам.

XX кылымдын Гомери, чоң манасчы Саякбай Каралаев 1894-жылы Ысык-Көл областынын Тоң районундагы Ак-Өлөң айылында туулган. «Манас» айтууга чоң эне-

синин тийгизген таасири зор. Баатырлардын элесин өңүндө да, түшүндө да көргөн. Чоң манасчы Чоюкеден «Манас» айтуунун жол-жобосун үйрөнүп, андан таалим-тарбия алган. Өмүрүнүн акырына чейин «Манас» айтты.

Саякбайдын айтуусундагы эпостун жалпы көлөмү 500553 сап ырдан турат.

Элге сиңирген эмгеги үчүн үч жолу Эмгек Кызыл Туу, бир жолу «Ардак белгиси ордени менен сыйланган. Кыргыз ССРинин эл артиси деген ардактуу наам алган. Атагы ааламга жеткен Саякбай Каралаев 1972-жылы 77 жаш курагында Фрунзе шаарында дүйнөдөн кайткан.

● баатырдык улуу баян – великое героическое сказание
баатырлардын элесин – образы баатыров (героев)
өңүндө да, түшүндө да көргөн – видел и наяву, и во сне

📖 74. Манастын айбанат досторун эки тилде салыштырып окугула. Кыргыз тилинде сүрөттөп бергиле.

АККУЛА

Куйругу узун, жалы бар, Ушундай сонун жаныбар. Караса көңүл бөлүнөт, Атадан жакын көрүнөт. Кызыл түпөк найза алып, Кыргынга минер мал экен. Ак маңдай келген Аккула Манаска буйрук мал экен.	Пышный хвост, длинная грива Таков скакун – красавец. На скачках побеждает он игриво, Белизною играет на зависть. С красивым знаменем вперед Нужно на нем скакать всегда. Белолобый Аккула Манаса в атаку ведет.
---	---

АКШУМКАР

Текөөрү темир, тээги жез, Тегереги эки кез, Көзү кара, көк жал бут, Көргөндөн кайра тартпаган, Көнөктөй жемден артпаган. Куйругун жайып шукшурбайт, Кууну көлдөн учурбайт. Канатын жайып шукшурбайт, Акшумкар казды көлдөн учурбайт.	Как железо перепонки, Как медь крепок удар, Клекот его звонкий, Изо рта изрыгает пар. Он жертву не упустит, Пока не насытится кровью, И лебедю кровь не пустит, И за уткой погонится снова. По небу летит Белый Кречет, И в очередную жертву метаает.
---	---

КУМАЙЫК

Айтайын десе тили жок, Айбандан эстүү жаныбар, Арстан түрдүү үнү бар, Алты бөлөк жүнү бар. Жолборстон кайра тартпаган, Аюудан кайра кайтпаган, Тиштегенин бүлдүргөн, Жыргатып ээсин күлдүргөн.	Лишь гордый восторгом Но умнее любого зверя. Даже льва он одолеет, И шерсть его разного цвета. Тигра он не боится, И с медведем он сразится, И оскалом он страшит, И хозяина насмешит.
---	---

! 75. Билип алгыла!

а) Манас баатырдын жоого аттанганда алган куралдары (боевое оружие Манаса): Аккелте, Наркескен, Сырнай-за, Зулпукор (кылыч); кийгени Аколпок.

ЗУЛПУКОР

Среди всех боевых оружий Самый острый он. Среди всех острых оружий Самый быстрый он.	Когда взмахнешь мечом, Устоит ли кто перед ним? Когда противник сметен, Стоит ли махать им?
---	--

б) Манастын тулпары – Аккула.
Алмабеттин тулпары – Сарала.
Бакайдын тулпары – Кектулпар.
Чубактын тулпары – Көкала.

Сыргактын тулпары – Көкчебич.
Коңурбайдын тулпары – Алгара.
Каныкейдики – Тайтору.
Күлчоронун тулпары – Суркоён.
Эр Төштүктүн тулпары – Чалкуйрук.
Жолойдун тулпары – Ачбуудан.

📖 76. Текстти окуп, которгула.

МАНАС ЖЕРГЕСИ

Талас өрөөнү Кыргызстандын түндүк-батышында Кыргыз Ала-Тоосу менен Талас Ала-Тоосунун аралыгында жайгашкан. Өрөөн аркылуу Талас, Күркүрөө, Үрмарал, Күмүштүк өздөрү агып өтөт. Чыгыштан батышка карай 230 километрге созулат. Жазылыгы 20 километр. Деңиз деңгээлинен 650 метрден 1600 метрге чейинки бийиктикте жатат. Жайы ысык, кышы суук.

Полиметалл, мышьяк жана күкүрткө бай.

Талас өрөөнү – айыл чарбасы өнүккөн ири аймак.

Ал жерде Манастын күмбөзү бар. Күмбөздүн жанынан өткөндө Кеңкол, Беш-Таш капчыгайларына барууга болот. Алар «Манас» эпосунда да сүрөттөлүп айтылат. Мында Тянь-Шань карагайы, Семенов ак карагайы өсөт. Суур, элик, кулжа, аркар, кекилик, уларлар көп. Күркүрөө, Күмүштүк капчыгайларына кызыктуу саякатка чыгып, VI–VIII кылымдарда таш бетине түшүрүлгөн чийим сүрөттөрүн көрүүгө болот.

Т. Абеков

● сүрөттөп айтылат – описывается
таш бетине түшүрүлгөн – нанесенные на камень
чийим таш сүрөттөр – наскальные рисунки

77. Окугула, которгула. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн таап, көчүрүп жазгыла.

«Манас» – самый грандиозный по размеру народный эпос среди всемирно известных эпосов. Издание полного текста «Манаса» составило бы более сорока томов.

Эпос «Манас» вошел в Книгу рекордов Гиннеса. В ней сказано так: «Самой длинной опубликованной поэмой является кыргызский народный эпос о Манасе, появив-

шийся в виде книги в 1958 году. Его объем составляет 500 000 строк».

«Манас» – не отдельный литературный памятник, а целая литература в устной форме, в которой синтезированы многие жанры кыргызского фольклора: от обрядовых плачей по умершим, песен-жалоб на судьбу, завещательных песен до образцов народных назидательных песен».

*Буклет «Манас» – кыргызский эпос»,
цифры и факты, г. Бишкек, 1995 г.*

78. Манастын жети осуятын которуп, кыргыз тилинде айтып бер.

1. Единство и сплоченность нации.
2. Межнациональное согласие, дружба и сотрудничество.
3. Национальная честь и патриотизм.
4. Через кропотливый, неустанный труд и знания к процветанию и благосостоянию.
5. Гуманизм, великодушие, терпимость.
6. Гармония с природой.
7. Укрепление и защита кыргызской государственности.

Эти 7 принципов созвучны с ценностями, которые веками вырабатывались человечеством, они понятны и приемлемы в качестве ориентиров в духовном развитии любого народа. Пожалуй, я не ошибусь, если скажу, что эпос «Манас» – это духовная конституция кыргызского народа. Отличие Манаса великодушного от других полководцев в том, что он никогда не был завоевателем, он был создателем и собирателем. У меня две настольные «священные» (ыйык) книги: Конституция суверенного Кыргызстана и эпос «Манас».

79. Төмөнкү накыл сөздөрдү окуп, жаттап алгыла. Мазмунуна карата ангеме түзүүгө аракеттенгиле (өнөр тууралуу).

Өнөр – байлык. Өнөрлүү жигит бүт элин багат. Өнөрлүү адам көпкө таанылат, элге алынат.

Эл накылы

Пайдалана турган сөздөр: өнөр, илим, ак эмгек.

! Эстегилечи. Эмгеги, акылы менен ким бүт элин бакты эле?

80. Төмөнкү сүйлөмдөргө морфологиялык талдоо жүргүзгүлө.

Бүгүн, 1998-жылы 23-сентябрда, Мамлекеттик тил майрамын өткөрдүк. Биз, окуучулар, абдан кубандык. Талыкпаган эмгек бизди көздөгөн улуу максатыбызга жеткирет.

81. Окуп, маанисине түшүнүп, жаттап алгыла.

ЭР МАНАСТЫН ЭЛИНДЕ

Сөзү менен обону Мухтар Шахановдуку

Бабам менен бабаң дос болгон,
Бул туугандык сан миң жылдар коштогон.
Атам менен атаң дос болгон,
Коштошордо карегине жаш толгон.

К а й ы р м а с ы:

Эч кандай күч алалбаган тартып,
Эч бир байлык алалбаган сатып,
Сезимдер бар –
Бул не деген бакыт.
Тагдыр бизди бөлбөй,
Элибиз эгиз төлдөй,
Ким бар жакын сендей, боорум.
Улуу кыргыз жери,
Эр Манастын эли,
Кучагыңа ал мени, боорум! (2 жолу)

Казак-кыргыз эки көз болсо,
Ал Ала-Тоо ортодогу муруну.
Кандай тагдыр бизге кез болсо.
Салт кылганбыз дайым бирге турууну.

К а й ы р м а с ы.

Кылым кечкен кыйын жолдордо,
Шаттык болуп кайтты бүгүн азабың.
Манас ырын айткан тоолорго,
Сыймык менен карайт казагың.

К а й ы р м а с ы.

! Билгениңден биле элегиң көп!

МАНАС АТЫНДАГЫ ШААРЛАР

Кытайда, Испанияда, Бразилияда, Колумбияда бар, ал эми Японияда Семетей шаары бар.

Венгрияда Манас кыштагы, Дагстандын Ленин районунда Манас айылы жана Буйнак районунда Манасул кыштагы бар. Европа жана Америка материктеринде Манас ысымынын пайда болушуна миссионерлердин ролу өтө зор болгон. Индияда ыйык Манас тоосу, Сибирдин Иртыштын жогорку агымында, Казакстанда, Түркияда Манас жайлоолору, Алтайда Манас Асуу (Ашуу), Кытайда Манастын боз дөбөсү, Каракол мунарасы, Таласта Кароол-Тоо дөбөсү бар. Арабияда Мина ойдуңу жана Хира тоосу Манасик аталып, сыйына турган жай болгон. Дагы Тибеттен тартып Саян, Алтайга чейин созулган тоо кыркасы 20-кылымга чейин Манас деп аталган. Кырымда (Кырым) Манас тумшугу, Чыгыш Түркстандагы Манас ойдуңу. Таластын Чаткал тараптагы Күйүк-Күркүрөөдөгү Манас жана Манас-Ашуу деген жерлер бар.

Палестинанын түндүк чыгыш тарабындагы Манассия пайгамбардын тукумдары мекендеген аймак Манассино деп аталат.

Кытайдын Синь-Цзинь провинциясындагы Манас дарыясы, Индиянын Гималайга жакын жериндеги Манас көлү, Индиянын түндүк-батыш тарабындагы Брахмаптура дарыясынын оң куймасы да Манас деп аталат. Түштүк Сибирдеги Манна, Маныч, Кызыл Манна дарыялары жана башкалар бар.

Кыргыздын эпосу – «Манас». Алтайлыктардын «Алп Манас», уйгур, өзбектердин «Алпамыш», башкырттардын «Алпамыша», ойрот буйруттардын «Мангис» аттуу эпостору бар экендиги бардыгына белгилүү. Индияда да «Манас» дастаны бар. Бирок окуялар «тиги» дүйнөдө өтөт.

- ? 1. Текстти көркөм окугула.
2. «Манас» деген ат кайсы шаарларда коюлган?
3. Манасчылардын аттарын атагыла?

! Билип алгыла.

Хира үңкүрүндө Жебирейил периште Мухаммед пайгамбарга курандын алак сүрөсүнүн алгачкы аяттарын окутуп кеткен.

§ 16. Өтүлгөндөрдү кайталоо (Повторение пройденного)

82. Мелдешип көркөм окугула.

Ырчы десе ырчы эле...
Жаш кезинде көргөм
Барпыны,
Акындын болчу акыны.
Таңыратпай койбогон
Ыр тыңшаган жалпыны.
Мага тийген керемет
Ыр сөзүнүн жаркыны.
Алым сабак термеден
Айтышта мөрөй бербеген,
Күкүк эле таңшыган
Ким бар ага тең келген?
Ырчыдан эч ким болбогон
Акының Барпы жеңбеген.

Т. Үмөталиев

83. Окуп түшүнгүлө. Кептин (речтин) кайсы стилине кирерин аныктагыла.

БАРПЫ АЛЫКУЛОВ

Барпы 1884-жылы Жалал-Абад облусунун Сузак районундагы Ачы кыштагында туулган. Сегиз жашынан бардар кишилердин колунда иштеген. Он төрт жашынан ырдап чыккан. 36 жашында катуу оорудан эки көзүнөн ажырап, көрбөй калат.

1902–1906-жылдар аралыгында Бекназар, Жеңижок, Токтогул, Эшмамбет, каражаак Калмурза менен айтышкан.

Совет мезгилинин алгачкы жылдарында түштүктөгү жер реформасын жүргүзүүгө катышкан.

1936-жылы Фрунзеде өткөн кыргыз өнөрпоздорунун биринчи олимпиадасына катышкан.

1947-жылы ырларын жаздырган.

СССР Жазуучулар союзуна мүчөлүккө кабыл алынган.

1949-жылы 9-ноябрда дүйнөдөн кайткан. Сөөгү «Ала-Арча» көрүстөнүнө коюлган.

- бардар кишилердин колунда иштеген – работал у зажиточных людей
көрбөй калган – потерял зрение **PDF Compressor Free Version**
кыргыз өнөрпоздорунун – деятелей кыргызской культуры

84. Ырды жаттагыла. Мазмунун түшүнгүлө.

АККАН СУУ

Жүрүп кетсе алтындай	Аяк-башын билбейсиң,
Жаркыраган аккан суу.	Бирдей аккан аккан суу.
Жылгадан түшсө обону,	Чарчаганын, жылганын
Шылдыраган аккан суу.	Билбей кеткен аккан суу.
Жээгине ар түрлүү	Эски болуп бир жери
Гүл бураган аккан суу.	Сүзүлбөгөн аккан суу.
Кесек жатса эритип,	Жүз жылдык жолго жүрсө да,
Майда кылган аккан суу.	Үзүлбөгөн аккан суу.
Түрлүү элге белгилүү	
Пайда кылган аккан суу.	

Б. Алыкулов

- 85. Сүйлөшүүгө көнүккүлө.

ЖАҢЫ КВАРТИРА

– Бул өтө ыңгайлуу квартира экен. Карачы, бул – зал, бул жакта турганы балдар бөлмөсү, бул – ашкана, бул – жуунчу бөлмө (ванная), бул болсо, даараткана.

- Балкону барбы?
- Ооба, бар.
- Ашканасычы?
- Ашкана кичирээк, бирок газ плита жана идиш-аяк койчу шкаф кенен батат.
- Залы кандай болду экен?
- Залы мына, кенен, жарык. Кийим койчу шкафтары, китеп текчелери да бар.

86. Төмөнкү сөздөрдү пайдаланып, «Кыргыз тили сабагы» деген чакан аңгеме түзгүлө.

1. **Зат атооч:** мугалим, окуучу, Лена, Зина, класс, доска, китеп, саат, мектеп, терезе, гүл, дубал, парта, дептер, калем сап, шкаф ж. б.

2. **Сын атооч:** жакшы, эң сонун, кызыл, ак, ийкемдүү, сулуу, жагымдуу, кыска, кең, узун, өткүр, бүгүнкү, көңүлдүү ж. б.

3. **Сан атооч:** көп, аз, бир топ, беш, биринчилик.

4. **Ат атооч:** мен, сен, биз, ар ким,

5. **Этиш:** кирди, баштады, күлдү, сурады, сүйлөштү, жазды, саламдашты, жазабыз, сүйлөйт, жооп берет, берет, окутат, өтөт, түшүндүрөт, үйрөтөт, көрөм, билгим келет, сүйлөй алам, билем, жазам ж. б.

Ү л г ү: Мугалим класска кирди. Сабак башталды.

Улагыла...

§ 17. Кыргыз тилинин үндөштүк закону (Закон сингармонизма)

Бир сөздөгү тыбыштардын бири-бирине таасир этип, бир кылка ыргакка ээ болушун жана үндүү тыбыштардын тилге жана эринге карата үндөшүп (окшошуп) айтылышын сингармонизм дейбиз.

В кыргызском языке образованием слов и словоизменением управляет закон сингармонизма – закон созвучия (гармонии) звуков основного слова и аффиксов.

В кыргызском языке слово может состоять из звуков, близких по качеству. При произношении кыргызских слов язык занимает соответствующую позицию для произнесения звуков, близких по качеству, и сохраняет эту позицию до конца произнесения слова (корня, суффикса, окончания).

Кыргыз тилинде бир сөз ичинде жалаң жоон эринсиз (а, ы) же ичке эринсиз (э, и) же жоон эриндүү (о, у) же ичке эриндүү (ө, ү) тыбыштар гана айтылууга тийиш. Бул фонетикалык көрүнүштү толук үндөштүк (толук сингармонизм) дейбиз.

В кыргызском языке все гласные звуки в одном слове должны быть либо только задними негубными (а, ы) или только передними негубными (э, и), либо только задними губными (о, у) или только передними губными (ө, ү). Это фонетическое явление называется полным созвучием (полный сингармонизм).

Мисалы:

айыл-даш-тар-ы-быз-га (а, ы)
жер-деш-тер-и-биз-ге (е, и)
жол-дош-тор-у-буз-га (о, у)
сүрөт-чү-лөр-ү-бүз-гө (ө, ү)

Например:

айыл-даш-тар-ы-быз-га (к нашим односельчанам);
жер-деш-тер-и-биз-ге (к нашим землякам);
жол-дош-тор-у-буз-га (к нашим друзьям);
сүрөт-чү-лөр-ү-бүз-гө (к нашим художникам).

Ал эми бир сөз ичинде жана уңгу, мүчөлөрүндө жоон эриндүү (у) тыбышын кийин, жоон эринсиз (а) тыбышынын келишин толук эмес үндөштүк (толук эмес сингармонизм) дейбиз.

В кыргызском языке в некоторых словах после заднего губного звука (у) пишется и проносится задний негубной звук (а). Это фонетическое явление называется неполным созвучием (неполный сингармонизм).

Мисалы:

а) улак, улан, кулак, булак, бубак;
б) окуучу-лар, угуучу-лар, токуучу-лар, сугат-чы-лар;
в) барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдөгү жекелик, көптүк сандагы сөздөрдө кездешет.

Б. ж. окуучу-га, окуучу-лар-га;

Ж. ж. окуучу-да, окуучу-лар-да;

Ч. ж. окуучу-дан, окуучу-лар-дан.

Например:

а) улак (козленок), кулак (ухо), бубак (иней);

б) окуучулар (ученики), угуучулар (слушатели), сугат-чылар (поливальщики);

в) присоединение к корню суффиксов дательного (батыш), местного (жатыш), исходного (чыгыш) падежей:

Б. ж. окуучу-га, окуучу-лар-га
(к ученику, к ученикам);

Ж. ж. окуучу-да, окуучу-лар-да
(у ученика, у учеников);

Ч. ж. окуучу-дан, окуучу-лар-дан
(от ученика, от учеников).

Бөтөн тилден кирген сөздөрдө да толук эмес үндөштүк болот.

Мисалы:

маданият, мугалим, диспут, совет, аэропорт, вокзал, суверенитет ж. б.

Бөтөн тилден кирген сөздөгү уңгу, мүчөлөрдүн үндөштүгү сөздүн акыркы муундагы үндүү тыбышка карата үндөшөт.

Мисалы:

маданият-туу-лук
мугалим-дер-и-биз-ди
диспут-тар-га

В заимствованных словах и словоизменениях наблюдается неполное созвучие.

Например:

маданият (культура), совет, аэропорт, вокзал, суверенитет (независимость) и т. д.

Это неполное созвучие зависит от гласных звуков в последнем слоге слов.

Например:

маданият-туу-лук (культурность)
мугалим-ге (к учителю)
совет-тик (советский)
аэропорт-ко (к аэропорту)
и т. д.

87. Текстти окуп, мазмунун эки тилде айтып бергиле.

«Алфавит» жана «алиппе» деген эки сөз бир эле маанини билдирет. «Алфавит» грек алфавитинин «альфа» жана «бета» деген биринчи эки тамгасынан алынган. Бул эки тамганын атын бир аз өзгөртүп жазуудан «алфавит» деген сөз пайда болгон. Орус тилиндеги «азбука» деген сөз да славян алфавитиндеги «аз» жана «буки» деген башкы эки тамгадан алынган. Ошол эки тамганын атынан «азбука» болуп аталып калган.

Ошондой эле «алиппе» деген сөз да араб алфавитинин «алиф» жана «бэ» деген эки тамгасынан алынган.

88. Төмөнкү сөздөрдү алфавит тартибинде көчүргүлө.

а) Карасаев, Горький, Аалы, Абай, Пушкин, Осмонов, Шабдан, Балбай, Үмөталиев, Лермонтов, Айбек, Тыныстанов, Арабаев, Курманжан датка, Кайназарова, Орузбаева, Юдахин, Шаханов, Айтматов, Байтемиров, Абылкасымова, Батманов, Байтик, Есенин, Фадеев, Толстой, Мамытов, Кожомбердиев, Акаев, Баласагын, Назаралиев, Давлетов, Рыскулов, Турсунбаева, Бүбүсара, Токтогул, Абдылас, Тоголок Молдо, Барпы, Келдибек;

б) тарых, биология, сүрөт, математика, музыка, дене тарбия, ийрим, химия, физика, англис тили, кыргыз тили, орус тили, эмгекке үйрөтүү, коом таануу, этика, чечендикке үйрөтүү, география, Кыргызстандын тарыхы.

89. Алфавит тартибине салганда төмөнкү эки-экиден берилген сөздөрдүн кайсынысы мурда, кайсынысы кийин келе турганын аныктагыла.

тилектеш – тилектен	оюн – ойно
саякат – саясат	жардамчы – жардамдаш
акын – акыл	кубаныч – кубандыр
сүйүн – сүйүнүч	азамат – адамзат
жумуш – жумша	пароход – паровоз

У л г ү: азамат – адамзат: адамзат – азамат ж. б.

 90. Жомокту окугула. Которгула. Жомок айтууга көнүккүлө.

МҮЙҮЗДҮҮ БУГУ-ЭНЕ

Илгери-илгери кыргыз журту Эне-Сай деген өзөндүн боюнда жашаган экен. Ал дайра Сибирь деген жерден агат. Азыр аны Енисей дешет.

Ал кезде Эне-Сайдын боюнда кырк уруу эл жашап турган. Күндөрдүн биринде жоо кыргыз уруусуна капилеттен кол салат. Элдин баары кыргызга учурайт. Кыргыз уруусунан тирүү жан калбайт. Ошол мезгилде токойдон бир бала, бир кыз чыгат. Ал экөө эртең менен токойго ойноп кетишкен...

Уюлгуган чаң менен кошо чуркап, балдар жоо артынан жөнөшөт. Жоо эми балдардын сөзүнөн кыргыз тилин баамдап, бул экөө кырылган кыргыз тукуму экенин билди. Балдарды ханга алып барышты. Хан Майрык-Чаар жез кемпирди чакырып: «Бул экөөнү токойго алып барып жок кылгын! Экинчи «кыргыз» деген сөздү кулагым укпасын, түбөлүк аты өчсүн!» – дейт. Майрык-Чаар жезкемпир тоолордон, токойлордон өтүп, азыркы Эне-Сайдын жээгине келип, эки баланы сууга түрткөнү жатканда Бугу-Эне наристелерди сурап алыптыр. Балдарды Ысык-Көлгө жеткирип: «Мына ушул жер силерге мекен болот», – деген экен.

- капилеттен кол салат – напали исподтишка
- тирүү жан калбайт – не осталось ни одной души

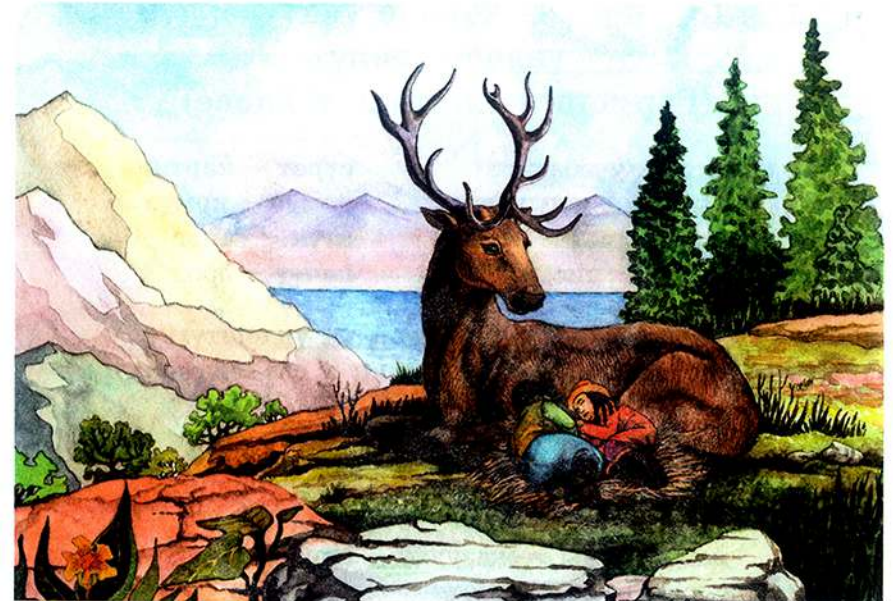
уюлгуган чаң менен кошо – вместе со взметнувшейся пылью
түбөлүк аты өчсүн – чтобы имя навечно погасло
наристелерди сурап алыптыр – выпросила младенцев
силерге мекен болот – будет вашей родиной

1. Бул жомок кайсы жазуучунун чыгармасынан?
2. Кыргыздардын келип чыгышы жөнүндө дагы кандай жомок билесиңер?

 91. Диалогдорду ролдоштуруп окуп, ат койгула. Бир сөз ичиндеги үндүүлөрдүн үндөштүктөрүн тапкыла.

Балдарды сууга түрткөнү жатканда:

- Ашыкпа, акылман эне, күнөөсүз балдарды өлтүрбө! – деген үн угулду. Майрык-Чаар жез кемпир карап калды. Жанында Бугу-Эне турат.
- Адамча сүйлөгөн сен кимсиң? Сага эмне керек? – деди Майрык-Чаар жез кемпир.
- Мен Бугу-Эне боломун. Мага ушул эки баланы бер, – деди Бугу-Эне.
- Буларды эмне кыласың?
- Адамдар эгиз музоомду атып өлтүрүштү. Балдарымдын ордуна бала издеп жүрөм. Бул балдарды багып алам.
- Кантейин болуптур. Бирок бул жерден тез кет.

Бугу-Эне кыз менен балага айтты:

– Балдарым, эми мына мен силердин энеңермин. Мен силерди ак кардуу Ала-Тоосу бар, орто **PDF Compressor Free Version** алып барам.

Акыры Бугу-Эне балдарын Ысык-Көлгө жеткирди. Балдар таң калышты. Тегеректе курчаган ак карлуу Ала-Тоо, боорунда чер токой, ортодо мөлтүрөгөн көл.

– Мына, ушул жер силерге мекен болот. Тукумуңар көбөйсүн. Укса кулакка мукам, сүйлөсө тилге жатык, алыстан ала келген тилиңерди укум-тукумуңар унутпасын, эне тилинде эл-жерин даңазалап ырдап жүрсүн.

Ошентип, кырылган кыргыздан калган уул бала менен кыз бала Ысык-Көлдү мекендеп калган экен.

- **ашыкпа, акылман эне** – не спеши, мудрая мать
- күнөөсүз балдарды өлтүрбө** – не убивай невинных детей
- эгиз музоомду** – моих близнецов
- тилиңерди укум-тукумуңар**
- унутпасын** – пусть род ваш не забывает свой язык
- эне тилинде эл-жерин**
- даңазалап ырдоо** – на родном языке воспевать родину

92. Диалогдун негизинде жомокту сахналаштырып аткаргыла.

§ 18. Бир сөз ичинде үндүүлөрдүн үндөшүүлөрү (Гармония гласных в слове)

окуу – учеба	сүрөт – картина
кызмат – служба	комуз – комуз
эсеп – счёт	өтүк – сапог
жазуу – письмо	кечүү – брод

Уңгу, мүчөдөгү үндүүлөрдүн үндөштүгү
(Созвучие при словообразовании и словоизменении)

Кесипти билдирүүчү **-чы** мүчөсү:

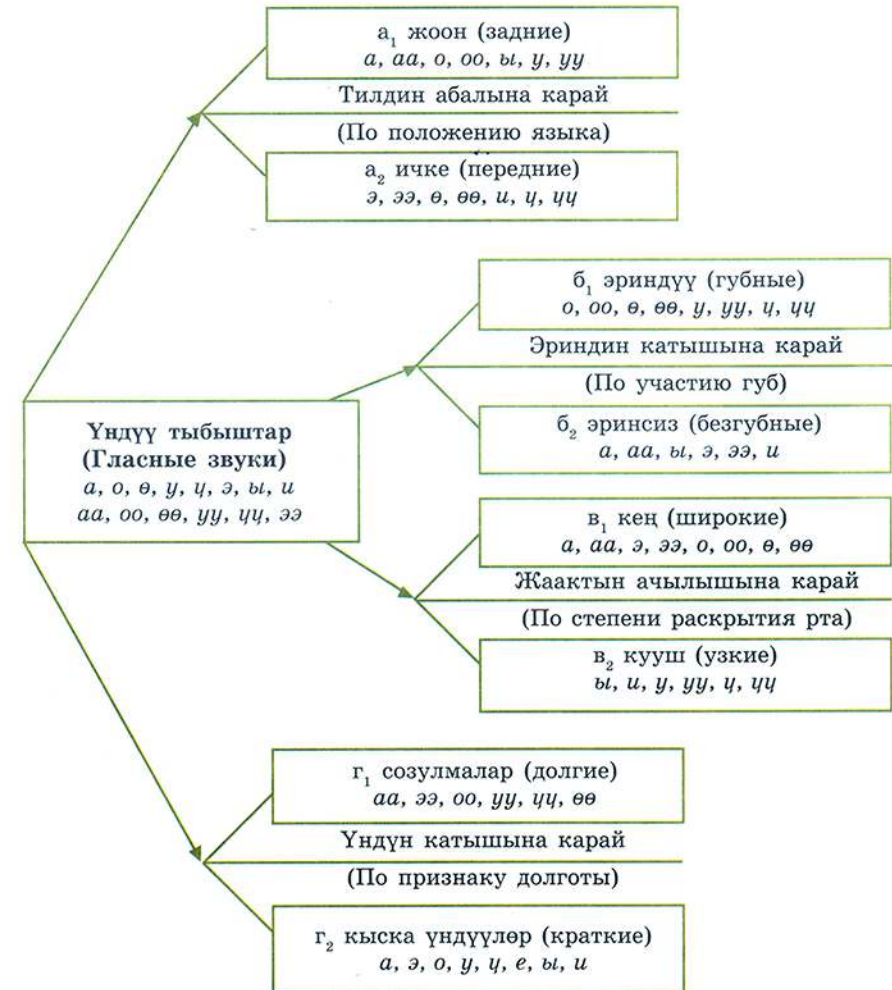
кызмат + чы = кызматчы – служащий
эсеп + чы = эсепчи – счетовод
жазуу + чы = жазуучу – писатель
сүрөт + чы = сүрөтчү – художник

комуз + чы = комузчу – комузист

өтүк + чы = өтүкчү – сапожник

Өтүнүчтү билдирүүчү **-чы** мүчөсү:

оку + чы = окучу – читай, пожалуйста
жаз + чы = жазчы – пиши, пожалуйста
бер + чы = берчи – дай, пожалуйста
кел + чы = келчи – приходи, пожалуйста
кир + чы = кирчи – заходи, пожалуйста
өт + чы = өтчү – проходи, пожалуйста
отур + чы = отурчу – сядь, пожалуйста

93. Сүйлөмдөрдү которгула, -чы мүчөсүнүн маанисин түшүндүргүлө.

Алмаз, закрой, пожалуйста, окно! Ребята, успокойтесь! Начнем занятие. Нурия Жаркымбаевна, можно зайти? Зууракан Төлөгеновна, можно выйти? Ребята, запишите, пожалуйста, домашнее задание.

94. Ырды жаттагыла. Бир сөз ичиндеги толук жана толук эмес үндөштүккө көңүл бургула.

Чурка, жүгүр, шаш,
Жалкоолуктан кач.
Кыйындыкты жең,
Билим кенин ач!

95. Текстти окуп, которгула. Түшүнүп айтып бергиле.

КЫРГЫЗ ЭЛИ

Кыргыздар жөнүндөгү эң биринчи маалымат кытайдын тарыхчысы Сыма Цяньдин биздин заманга чейинки 99-жылы жазган «Тарыхый каттар» деген китебинде айтылган. Анда кыргыздар биздин заманга чейинки экинчи кылымда эле Гегунь (кыргыз) империясына бириккен, Сибирдеги Енисейдин баш жагында орношкон эл деп баяндалат. Тарыхта кыргыздар IX–X кылымдын ортосунда ири мамлекет болуп тургандыгы айтылат. Ушул мезгилде кыргыздардын маданияты бир кыйла жогорулайт.

Сыма Цянь

Бул учурда алардын соода-сатыгы күчтүү болуп, өздөрүнүн жазуусу болгон.

Академик Бартольд кыргыздардын IX–X кылымдын ортосундагы учурун кыргыздардын улуу мамлекеттик доору деп атаган.

● кыргыздардын улуу мамлекеттик доору – кыргызское великодержавие

96. Ырды жаттап, обону менен ырдап жүргүлө. Толук үндөшкөн сөздөрдү көчүрүп жазып, уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

КЫРГЫЗ КАЛКЫМ

Кемер кур, сайма өтүк, ак калпагың,
Кээ бирөө билбей жүрөт анын баркын.
Элиме белги берип тааныштырган
Киймиңден кагылайын, кыргыз калкым,
кыргыз калкым.

Ооз комуз, кыл кыяк, чоор үнүн уккам,
Комузуң коңгуроолуу үч кыл таккан.
Чер жазып, шер жүрсүн кыргызым деп,
Айланам акылыңдан ойлоп тапкан,
кыргыз калкым,
кыргыз калкым.

Үйүнө конок келсе жүзү жарык
Кой союп, конок кылмай ата салты.
Кызытып кымыз берип, май жедирген
Пейлиңден айланайын, кыргыз калкым,
кыргыз калкым.

Ш. Эсенгулов

Ү л г ү: сай + ма, ак калпак + ың.

! Тамашаны окуп кой.

КӨП ЖАШООНУН СЫРЫ

Жүздөн ашып калган гавроволук адам тоодо кой-эчки жапыш жүрсө, ага интервью алыш үчүн бир журналист келет.

– Чоң ата, сиз койдун сүтүн көп ичесизби, же эчкиникинби?

– Ээ, – дептир анда тиги карыя, – кайсынысы арзаныраак болсо, ошонусун ичем.

97. Текстти окуп, кара тамга менен белгиленген сөздөргө фонетикалык талдоо жүргүзгүлө (схеманын негизинде).

АК БАТА

Ак бата уйкаштык жагынан ырдай түзүлөт. Бул жагынан алсак ырдын бир түрү десек да болот.

Өспүрүм балдарга
берилген бата:

Манастай билектүү бол,
Каныкейдей тилектүү бол,
Алмамбеттей улуу бол,
Айчүрөктөй сулуу бол,
Бакайдай өмүр берсин,
Эр Агыштын көңүлүн берсин.

Анкар

Ү л г ү: Манастай

М
а – жоон, эринсиз, кең, кыска
н
а – жоон, эринсиз, кең, кыска
с
т
а – жоон, эринсиз, кең, кыска
й

Билектүү

б
и – ичке, эринсиз, кууш, кыска
л
е – ичке, эринсиз, кууш, кыска
к
т
цү – ичке, эриндүү, кууш, созулма

98. Жагдай боюнча сүйлөшкүлө.

- Китепканалар көпү?
- Албетте, көп.
- Бизде К. Баялинов атындагы Мамлекеттик балдар (жаштар) китепканасы, Улуттук чоң китепкана жана көп башка китепканалар бар.
- Музейлер көпү?
- Албетте, аз эмес.
- Бизде тарых музейи, сүрөт музейи, Фрунзе музейи, зоология музейи, край таануу музейи бар.
- Бизде эстеликтер, скульптуралык композициялар көп.
- Кооз бакчалар, гүлзарлар да аз эмес.

Сүйлөшүүнү уланткыла.

§ 19. Көнүгүү, машыгуу

99. Текстти окуп, которгула, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

Эл ичинде Келдибек бизге белгилүү жомокчулардын улуусу болгондугу айтылат. Айтуучулугу, эң жогорку деңгээлде аткаруучулук чеберчилиги жагынан да теңдешсиз жомокчу – Келдибек Карбоз уулу.

Келдибектин өмүр баяны жана манасчылыгы муундан муунга аңыз болуп айтылып отуруп, биздин күнгө апыртылып жеткен.

Келдибек Чүй өрөөнүндөгү Жел-Арыкта 1800-жылы туулуп, 1880-жылы Ат-Башыдагы Баткак деген жерде каза болгон.

Ал «Манас» айтып жатканда үй солкулдап, бороон жүрүп, чак түштө күүгүм түшүп, Манастын чоролору минген тулпарлардын дүбүртү угулуп турчу экен. Келдибектин табыпчылык касиети да болгон, оорулууларды дарылаган дешет.

- айтуучулугу – его сказание
- теңдешсиздиги – его несравненность
- биздин күнгө апыртылып жеткен – до наших дней дошло преувеличенно
- үй солкулдап – дом сотрясался
- бороон жүрүп – проходил ураган
- тулпарлардын дүбүртү угулуп – был слышен топот боевых скакунов

100. Эки тилде окуп, кыргыз тилинде айтып бергиле.

НЕСОСТОЯВШАЯСЯ СВАДЬБА ИЗ-ЗА НЕЗНАНИЯ «МАНАСА»

В просторной белоснежной юрте
На берегу озера Иссык-Куль,
Которым кыргызы гордятся века,
Красивому, сильному джигиту
Собрались сосватать красавицу –
Прекрасную, как это чистое озеро,

И попросили согласия отца,
А девушка в соседней юрте
С нетерпением ждала **PDF Compressor Free Version**
Его благословения.
Люди же готовы к свадьбе:
В трех громадных казанах
Варилось мясо жеребенка
И семи жирных овец.

Рядом плескалась ребятня
В теплых водах голубых.
Но озеро почему-то волновалось,
Посылая на берег
Короткие, кудрявые волны.
Джигит обладал множеством достоинств:
Был стрелком, бьющим без промаха,
Смелым и гордым, словно тигр,
Мастером слыл на все руки,
Словом, мечта любой девушки.

Выпив игристого, хмельного кумыса
И словно очнувшись от раздумья,
Отец красавицы
Вдруг спросил:
– А знает ли он
хоть какой-нибудь отрывок из «Манаса»?
В юрте установилась мертвая тишина.
А джигит – какой позор!? –
Виновато опустил
Свой угасший взор.
– Нет! – Вскричал отец сердито, –
Не быть ему зятем!
Невежда среди ближних –
Хуже затаенного врага.

*М. Шаханов,
«Заблуждение цивилизации»*

«МАНАСТЫ» БИЛБЕГЕНДИКТЕН, БОЛБОЙ КАЛГАН ҮЙЛӨНҮҮ ТӨЮ

Кыргыздардын кылымдардан сыймыгы,
Ысык-Көлдүн жээгине тигилген,
Кардай аппак кенен боз үйдө,
Келбеттүү, күчтүү жигитке,
Чогулушту сулууга куда түшүшкө,
Так ушул көлдөй тунук татына.
Атасынын макулдугун сурашты,
А кыз болсо кошуна өргөөдө,
Чыдамсыздык менен
Анын күттү батасын.
Элдер болсо тойго камынып,
Байталдын жана семиз
жети койдун этин,
Килейген үч казанга жатты бышырып.

Нар жакта балдар жүрдү суу чачышып,
Көгүлтүр көлдүн жылуу суусунда.
Бирок көл эмнегедир тынчсызданып,
Кыска, тармал толкундарын
Жээкке чачты.
Жигиттин бар эле көп наркы, баркы:
Атканынан жаңылбас мерген эле,
Арстан өңдүү эр жүрөк сыймык күтүп,
Колдон көөрү төгүлгөн чебер болчу,
Ар бир кыздын көздөгөн тилегиндей.

Чыбырчыктап күчтөнгөн кымыз ичип,
Отуруп терең ойдон ойгонгонсуп,
Сулуунун атасы
Капылет сурап калды:
– Аныңар «Манастан»,
Жок дегенде бир үзүндү билет бекен?
Өргөөнү өлүү тынчтык аралады,
Ал эми жигитке бул кандай уят?!
Жалыны өчкөн көздөрү
Жер карады.
– Жок! – Атасы таарынычтуу бакырды. –

Мага күйөө бала болалбайсың!
Жакындар ортосундагы түркөйлүк,
Көлөкөдөгү душмандан жаман.

М. Шаханов, «Цивилизацияны чаташтыруу»
Которгон М. Өмүрзаков

- ? 1. Бул окуя кайда болгон?
2. Кызга кандай жигит куда түшүп келди?
3. Жигит эмне үчүн эл алдында уят болду?
4. Эмне үчүн ал үйлөнбөй калды?

 101. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

ЭҢ НЕГИЗГИСИН УНУТПА...

Жаш, окууну жаңы бүтүргөн бала атасына келип:

– Ата, уулуң үчүн кубана берсең болот. Мен университетке тапшырдым! Мен өз бактымды таптым! – дейт.

– Эң жакшы, уулум, – дейт атасы, – анан эмне кыласың?

– Беш жылдан кийин диплом алам да, сүйүктүү ишим менен алектенем.

– Андан кийин эмне кыласың?

– Катуу иштеп, мыкты адвокат болом.

– Андан кийин?..

– Андан кийин үйлөнүп-жайланып, үй-бүлө курам. Балдарыма татыктуу тарбия берип чоңойтом...

– Андан кийин эмне кыласың? – деп такып сурай берет атасы.

– Ардактуу эс алууга кетем. Балдарымдын ийгилигине кубанып, алардын турмушта өз ордун табуусуна акыл айтып, жардам берем.

– Андан кийинчи?..

Уулу ойлонуп калат да:

– Андан кийин акка моюн сунабыз го... жашоодо түркүк болуп ким калмак эле...

– Андан кийин эмне болот, уулум, андан кийин эмне болот? – деп, үнү каргылдана суроо узатат атасы. Уулу көпкө ойлонуп, ишенимсиз түрдө: ...

- ? Баласы унуткан нерсе эмне?
Силер кандай жооп берет элеңер?..

! Макалдын мааниси эмнеде?

Атанын балага калтырган эң жакшы мурасы – жакшы тарбиясы.

(Хадис)

Адам канчалык адилет болсо, адилеттикти ошончолук туура түшүнөт.

(Цицерон)

102. Көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү улап жазгыла.

Мени үйгө чейин узатып кой... Тигил эшикти жап..., бөлмө суук экен. Өзүңдүн бир туугандарың жөнүндө айтып бер... Саат беште кел... болобу, кеч эмеспи? Кечиресиз, сизден бир нерсе сура... болобу? Тээтиги кызыл кездемени берип коюңуз...

(-со, -чу, -сун, -сын, -чы, -са, -се, -сил, -чи, -сем, -син, -чи, -чы, -сам, -сын, -чу, -сум, -со).

103. Сүйлөшүүгө көнүккүлө. Айтылыштарды пайдалангыла.

– Жакын арада ... барбы (супермаркет, дүр-дүнүйө дүкөнү, чарбалык дүкөн)?

– Дүкөн качан ачылат (жабылат)?

– Дем алуу маалы качан?

– Эркектер (аялдар) кийимин сатчу бөлүм кайда?

– Сиздерде ... жокпу?

– Көрсөтүп коёсузбу.

– Канча турат? (Баасы канча?)

– Сизге төлөйүзбү же кассагабы?

– Баарын эле бир ороп бериңиз.

– Ыракмат.

104. Текстти окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле.

Кыргыздын профессионалдык хореография искусствосуна негиз салган, аны дүйнөлүк деңгээлге көтөрүүгө өзүнүн бүт өмүрүн арнаган, залкар өнөрлүү адамдарыбыздын жаркыраган Чолпон жылдызы – Бүбүсара Бейшеналиева.

Эженин чыгармачылыгы жөнүндө айтканда, эң биринчи «Чолпон» балет-спектаклиндеги ал түзгөн сыйкырчы Айдайдын образы эске түшөт.

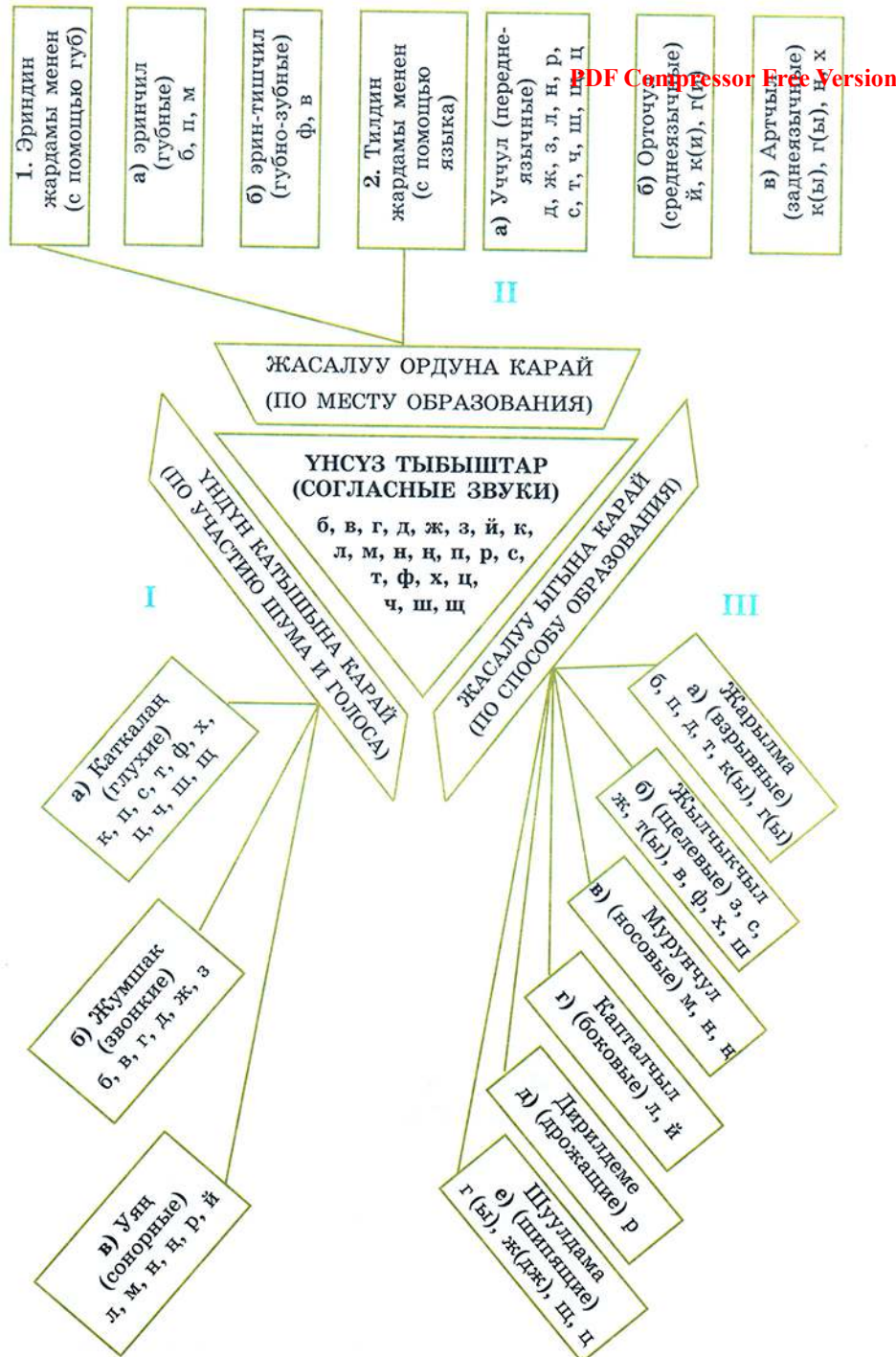
Эжебиздин бийчилик өнөрүндө бир чыгармачылык апофеоз болгону белгилүү. «Чолпон» балет-спектакли боюнча тартылган фильм-балет учурунда дүйнөнүн жүздөн ашуун өлкөлөрүндө көрсөтүлүп, ар дайым дүркүрөгөн кол чабуулар менен коштолгон.

Ал эми өзүбүздүн кыргыз элинин эсинде Бүбүсара эжебиз көбүнчө «Манас» эпосундагы ак куунун кебин кийип учкан Айчүрөк сыяктуу элестетилип калды. XX кылымдын кайталангыс таланты Бүбүсара Бейшеналиева өмүрүнүн соңку жылдары «Мен сахнада жашадым», – деп айткан экен. Себеби, анын өмүр бою аткан таңы да, баткан күнү да сахнада болгон. Бүбүсара эжебиз сахнада гана жашаган жок, ал миңдеген адамдардын жүрөгүндө да жашап жатат.

Ал 1926-жылы Аламүдүн районундагы Таш-Дөбө кыштагында туулган. 1973-жылы жарык дүйнө менен кош айтышты.

105. Төмөнкү текстти көчүрүп жазып, уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мазмунун түшүнгүлө.

Кезинде асылзаада Бүбүсара эжебиз эл чогулган бир чоң жыйындан кийин көпчүлүктүн көзүнчө калкыбыздын дагы бир даңктуу искусство ишмери, замандашы Тургунбай Садыковго кайрылып: «Менин айкелимди качан чегесиң, кийин кеч болуп калат», – деп кабатыр болуп эскерткен экен. «Ошондон тартып Бүбүсаранын канаттуу куштай талпын-

ган кудуреттүү талантын, айжаркын аруу элесин, ыманы ысык адамдык мээримин кантип кармап, кантип чагылдырсам деп, өзгөчө толкундап, өзүмчө түйшөлө баштадым», – деп эскерет Тургунбай агайыбыз. PDF Compressor Free Version

Эжебиздин айкелин көргөндө Тургунбай агабыздын сөзү эске түшпөй койбойт.

● асылзаада – благородная
менин айкелимди качан

чегесиз – когда вы создадите мое изваяние
канаттуу куштай талпынган – взлетевший, словно птица
кудуреттүү талант – великий талант
айжаркын аруу элес – светлый чистый образ
толкундап, түйшөлө

баштадым – волнуясь, начал переживать
Айчүрөк сыяктуу – подобно Айчүрөк
эстетегилип калды – запомнилась, осталась в памяти
мен сахнада жашадым – я жила на сцене
аткан таңы да, баткан күнү да – от зари до зари

- ? 1. Бүбүсара Бейшеналиева ким болгон?
2. Анын кандай элестерин билесиңер?
3. Эмне үчүн аны жылдызга теңейбиз?
4. Кыргыз элинин эсинде кандай сакталат?
5. Өмүрүнүн соңку жылдарында ал эмне деген?
6. Анын эстелигин көргөнүңөрбү? Ал кайда?

📖 106. Тексти окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү дептериңерге жазгыла.

ТАШКА ЖАН КИРГИЗГЕН АДАМ

Кыргыздын таланттуу скульптору, Кыргыз ССР эл сүрөтчүсү, Кыргыз Республикасынын Баатыры Тургунбай Садыков Ош облусундагы Баткен районунун Говсурар кыштагында 1935-жылы 4-сентябрда туулган.

Бала кезинен эле сүрөтчү болууну эңсеген. Ал орто мектепти бүтүп, Москва шаарындагы Жогорку сүрөт окуу жайын (мурунку Строганов атындагы) бүтүргөн.

Т. Садыковдун чыгармачылыгындагы башкы максаты – адамдын рухий бай дүйнөсүн ачуу. Мына ушул жагдай анын портреттик жанрга кызыгуусун аныктайт. Анын эң биринчи эмгеги Социалисттик Эмгектин Баатыры, атактуу чабан Телегей Сагынбаеванын портрети эле.

Ошентип, анын артынан башкалары пайда болду. Сүрөткерди кыргыз эмгекчилери, актерлор, сүрөтчүлөр, артисттер, окумуштуулар айрыкча кызыктырат. 60-жылдардын аягына чейин эле ал СССРдин эл сүрөтчүсү Г. Айтиевдин, академик Д. М. Щербаковдун, живописчи С. Акылбековдун, СССРдин эл артиси Д. Күйүкованын портреттерин чеккен.

Эл акыны Т. Сатылгановго арналган композициялары да кызыктуу. Алардын ичинде: «Токтогул сүргүндө», «Токтогулдун музыкавед Затаевич менен жолугушуусу», «Токтогулдун энеси менен жолугушуусу» бар. Т. Садыковдун кыргыз сүрөт өнөрүнө сиңирген эмгеги жогору бааланып, жогоруда айтылган сый-урматка ээ болду.

! Билип алгыла.

БОРБОРУБУЗДАГЫ МАДАНИЙ ЭСТЕЛИКТЕР

«Революциянын каармандарына», «Жеңиш аянты», «У. Салиеванын портрети» (1973-ж., гранит), «СССРдин эл артисти М. Рыскулов Король Лирдин ролунда» (1974-ж., гранит), «Академик М. Адышевдин портрети» (1977-ж., мрамор), «Эл достугу» эстелиги, Т. Сатылганов атындагы Кыргыз мамлекеттик филармониясынын алдындагы аянтта тургузулган «Манас» комплекси, «Революциянын каармандарына», «Жеңиш» эстелиги.

§ 21. Эки сөз аралыгында үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышы жана алардын жазылыш өзгөчөлүктөрү

PDF Compressor Free Version

(Особенности в произношении и правописании гласных звуков в словосочетаниях)

Жанаша айтылган эки сөздүн бирөө үндүү менен аяктап, экинчиси да үндүү менен башталган болсо, ошол эки сөз арасында катар келген эки үндүү тыбыштын бирөө түшүрүлүп айтылышы мүмкүн. Бирок мындай өзгөчөлүк оозеки айтылышта гана учурайт, жазууда ал үндүү тыбыш толук сактала берет.

Если в словосочетаниях конечный звук первого слова и начальный звук следующего слова являются гласными, то при этом один из гласных звуков не произносится, но на письме обозначается.

Мисалы:

Айтылышы:

бололек
жеталбайт
туралбайт
экүй
каруй
өталбайт
алалбайт
дечүлең
сарат
торат
карат
саралат
алтай
алалек
айталбайт

Жазылышы:

боло элек (не исполнилось)
жете албайт (не достигнет)
тура албайт (не сможет встать)
эки үй (два дома)
кара уй (черная корова)
өтө албайт (не пройдет)
ала албайт (не возьмет)
дечү элең (всегда говорил)
сары ат (рыжий конь)
тору ат (вороной)
кара ат (черный конь)
сары ала ат (рыжеватый конь)
алты ай (шесть месяцев)
ала элек (не получил)
айта албайт (не сможет сказать)

107. Төмөнкү ырларды көркөм окуп, тилиңерди жатыктыргыла. Кашаага алынган сөздөрдү кашаадан чыгарып, жазып чыккыла. Анда кайсы үндүү тыбыш эмне себептен түшүрүлүп айтылгандыгын көрсөткүлө.

1. Ак калпак кыргыз эл-журтум
Аман жүрсүн (дечүлең).
Алты сан жыйын чогулса,
Артыкча булбул (көркүлең).
Агын суудай ташыган,
Алтын сөздүн (кенчилен).
Алыска наамың угулуп,
Алайдан ырчы (келчүлең).

Жоомарт Бөкөнбаев

2. Экөөгө бирөө (баталбайт),
Аттууга жөө (жеталбайт).
Туура жүргөн азамат
Туугандан алыс (кеталбайт).
Кайраттуунун алдынан
Каршы душман (өталбайт).

Токтогул

3. Кечээ жаштык түтүн эле (жаналек),
Жүзүм эле тамчы суусу (тамалек).
Тагдыр кошуп, жолдош кылган турмушка,
Тамашалуу бир топ, бир топ (балалек)

А. Осмонов

Ү л г ү: Айтылышы:
дечүлең

Жазылышы:
дечү элең

● 108. Төмөнкү сөздөрдү кыргыз тилине которуп, фонетикалык талдоо жүргүзгүлө.

Манас: М – меч
а – аллах
н – небо
а – аллах
с – справедливость

Ү л г ү: кылыч
к – каткалаң, жарылма, артчыл
ы – жоон, эринсиз, кууш, кыска
л – уяң, капталчыл, уччул
ы – жоон, эринсиз, кууш, кыска
ч – каткалаң, шулдама, уччул

109. Текстти окугула. Которгула. Тексттеги эки сөз аралыгында үндүүлөрдүн түшүп айтылышын үлгүгө карап жазгыла.

PDF Compressor Free Version

ЖОЛДОШЧУЛУК КЫЙЫНЧЫЛЫКТА БИЛИНЕТ

Бир күнү Тыйын чычкан жыгачтан жыгачка секирип жүрүп, тайып кетип, сазга жыгылып түшөт. Канчалык аракет кылса да, саздан чыга албайт. Байкуш Тыйын чычкан баткакка батып, чыга албай ыйлап, жардам чакырат.

Тыйын чычкандын саздан чыга албай тыбырчылап жатканын Күкүк көрүп:

– Ай ай, ай! Кандай жаман саз эле! Бул биздин токойго кайдан пайда болгон? Ошого Тыйын чычкандын түшүп калганын карачы! – деп бутакка отуруп алып, сазды тилдей баштайт.

Чууну угуп, Тонкулдак учуп келет да, тумшугу менен бир бутакты тиштеп алып, Тыйын чычканга сунуп, аны баткактан сууруп чыгат...

Силкинип, тазаланып алып, Күкүккө кайрылып мындай дейт:

– Жолдошуң кырсыкка учураганда жардам бериш керек. Ал эми сазды кийин тилдесең да болот...

В. Росин

- тайып кетип – поскользнувшись
сазга жыгылып түшөт – упал в болото
чууну угуп – услышав шум

Ү л г ү: Айтылышы: Жазылышы:
 чыгалбайт чыга албайт (не выберется)

110. Текстти окуп, которгула, мазмунун айтып бергиле.

ЖАРАТЫЛЫШ ДЕГЕН ЭМНЕ?

Айланаңа көз чаптырып көрчү. Ооба, сен күндү, асманды, булутту, жерди, өсүмдүктөрдү, жаныбарларды көрөсүң. Мына ушулардын баары – жаратылыш.

Күн, асман, булут, таштар, суу, жаан, кар – булар жансыз жаратылыш.

Өсүмдүктөр, жаныбарлар, адам – булар жандуу жаратылыш. Канаттуулар да, айбандар да, кескелдириктер да, жыландар да, таш бакалар да, бакалар да, балыктар да, курт-кумурскалар да, курттар да жаныбарлар экенин эсиңен чыгарба.

Жаратылыш – бул биздин айланабыздагы өтө таң каларлык нерселер. Ар бир кадам сайын сен ошол таң каларлык нерселердин сырын ачууга мажбур болосуң. Алгачкы сапарыңды жылдын ар кайсы мезгилиндеги жаратылыштын жашоо-тиричилигине байкоо жүргүзүүдөн баштайсың. Алдыда сени кызыктуу жана көңүлдүү жолугушуулар күтүп турат.

Жаратылыш – биздин эң жакын досубуз. Ал биздин жашоо-тиричилигибизге керектүү көп нерселерди берет.

Мына ошол себептен адамдар жаратылышты коргошот, анын байлыктарын арттыруу максатында көп эмгектенишет.

КСЭ

- көз чаптыр – оглянись
сыр – тайна, секрет
таң каларлык – удивительный

! Билип алгыла!

ДУЙНӨДӨ КЫЗЫКТАР КӨП

1. Илимпоздор изилдешсе, эшек элүү, арстан отуз, карышкыр он үч, горилла алтымыш жыл жашайт экен.

2. Суу ичпей жашаган аюуну билесизби? Австралияда коала аюусу суу ичпейт, организм талап кылган сууну авкемент деген чөптү жегенде алат.

3. Грециядагы Анвар дарыясы суткасына өзүнүн нугун төрт жолу өзгөртөт. 6 саатка чейин ал деңизди карай акса, 6 саат тескерисинче агат.

? Дагы кандай кызыктарды билесиңер?

§ 22. Үнсүздөрдүн окшошуп айтылышы

(Ассимиляция) PDF Compressor Free Version

Жанаша турган үнсүз тыбыштардын бири-бирине үндөшүп (артикуляциялык жактан жакындашып) айтылышы окшошуу деп аталат.

Үнсүздөр үн катышына карай каткалаңдашат же жумшарат.

Созвучие при произношении рядом стоящих гласных звуков по артикуляции называется ассимиляцией.

Согласные звуки при участии голоса оглушаются или озвончаются.

Окшоштуктун түрлөрү (Виды ассимиляции)

1. Сөз ортосундагы окшошуу.

Мисалы:

Айтылышы	Жазылышы
жазгелди	жаз келди
агалтын	ак алтын
омбеш	он беш
ассүйлө	аз сүйлө
үшсом	үч сом

2. Мүчөлөрдөгү окшошуу.

Мисалы:

- А. Ким? эмне? Эне, кат, завод.
- И. Кимдин? эмненин? Эненин, каттын, заводдун.
- Б. Кимге? эмнеге? Энеге, катка, заводго.
- Т. Кимди? эмнени? Энени, катты, заводду.
- Ж. Кимде? эмнеде? Энеде, катта, заводдо.
- Ч. Кимден? эмнеден? Энеден, каттан, заводдон.

3.

Мисалы:

оку + ба = окуба (жумшаруу)
 жаз + ба = жазба (жумшаруу)
 отур + ба = отурба (жумшаруу)
 кет + пе = кетпе (каткалаңдашуу)
 ук + па = укпа (каткалаңдашуу)
 шаш + па = шашпа (каткалаңдашуу)

Жагдай боюнча сүйлөшкүлө.

– Кызым, сасык тумоого каршы дары барбы? Мурунга тамызуучусу да керек.

– Баш оорунун дарысы бар. Антигриппинди анан жасап беребиз.

– Ал антигриппин суюк дарыбы?

– Жок, ал майда күкүм, кургак дары. Тамактан кийин үч маал ичесиз. Муну мурунга тамызыңыз.

– Муун оорунун дарысы барбы?

– Жыландын уусунан даярдалган май дары бар. Аны муундарга сыйпаса болот. Бул дарыңызга түштөн кийин келсеңиз болот.

– Жакшы калгыла.

- мурунга тамызчу дары – капли в нос
- тамыз – капай
- муун – сустав
- сыйпоо – мазать, втирать

111. Көп чекиттин ордуна тиешелүү жөндөмөнүн мүчөсүн улагыла.

Биз, окуучулар, өзүбүздүн мектебибиз... чексиз сүйөбүз. Сурьманын көп чыга турган жери биз... Кыргызстанда. Мен бир күнү ушул кепти Алиман... айттым. Азыр эле контрола... үйүнө карай кеткен. Албетте, мындай иш... уланта берүү керек. Эмгекчил... наны таттуу, жалкоонун жаны таттуу. Күн бүркөлдү да, бийик тоолор... ак булут каптады.

(-нын, -ра, -ны, -го, -ду, -та, -да, -ти, -ди, -де, -ден, -дан, -дон, -тын)

112. Текстти окуп, уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Көптүктү билдирүүчү -лар мүчөсүнүн өзгөрүшүн байкагыла.

Кыргыздардын элдик салттары жана үрп-адаттары үй-бүлөлүк, турмуш-тиричилик карым-катнаштары жана

ырым-жырымдары патриархалдык-феодалдык мамилелердин жана көчмөн турмуштун шарттарына байланыштуу келип чыккан.

PDF Compressor Free Version

Ата Мекенди душмандан коргоо жоокерлердин ыйык милдети болгон. Жоокерлер жоого аттанарда Ата Мекенин коргоого ант беришкен. Эл-жерди душмандан коргоо, каармандыкты көрсөтүү, чыккынчылыкты өтө жек көрүү боюнча ой-пикирлер көп сандаган макал-ылакаптарда, аңгемелерде, поэмаларда чагылдырылган. Элдик баатырларды терең урматтоо кыргыз элин эзелтеден салты болуп келген.

 113. Окуп которгула. Мазмунун түшүнгүлө. Сарык оорусунан сактана билгиле!

ВИРУСНЫЕ ГЕПАТИТЫ

Гепатит – заразное заболевание. Его вызывают вирусы. Их обозначают буквами латинского алфавита – А, В, С, Д, Е.

Гепатитами можно заразиться, употребляя немытые фрукты, овощи, ягоды, бахчевые культуры. Некипяченая вода также может служить источником заражения. Все виды гепатита поражают печень.

Признаками заболевания являются:

- слабость, усталость;
- тошнота, рвота;
- головная боль;
- пожелтение глазных яблок, ногтей.

Если появился один или несколько из этих признаков, то нужно срочно обратиться к врачу.

Уберечься от болезни можно, соблюдая правила личной гигиены. Нужно мыть руки, чистить зубы своей щеткой, следить за чистотой посуды, мыть овощи, фрукты, ягоды, кипятить воду. Если соблюдать эти правила, можно избежать заражения.

114. Текстти окуп, орус тилине которгула. Белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөлөргө ажыраткыла.

НАРЫН

Нарын дарыясы – бул Орто Азиядагы эң ири жана суусу мол дарыялардын бири. Ал чыгыштан батышты көздөй Кыр-

гызстандын территориясы менен 700 километр аралыкка созулуп жатат. Ушул аралыктын ичинде жаратылыш шарттары ар түрдүү болгон Жогорку Нарын, Орто Нарын, Тогуз-Торо, Кетмен-Төбө жана Фергана өрөөндөрүн аралап, кууш капчыгайлар аркылуу албууттанып, аскадан-аскага урунуп, зооканы жаңырта үн салып агып жатат. Анын ири куймалары – Кичи-Нарын, Он-Арча, Ат-Башы, Ала-Бука, Көкөмерен.

Нарын суусу өзүнүн салыштырма гидроэнергетикалык кубаттуулугу боюнча Волга, Ангара, Днепр, Иртыш дарыяларынан ашып кетет.

§ 23. Текст боюнча иштөө

 115. Текстти окуп, которгула, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

ЧЕБЕР КУРУУЧУЛАР

Жаратылышта абдан чебер куруучулардын бири – куштар. Алар жасаган уялар ар түрдүү, ал эми «үй» куруу ишинде колдонгон «аспаптары» – тумшугу, буту, кээде канаты.

Саландап илинип турган уялар өзгөчө бир укмуш жасалат. Биздин өлкөбүздөгү көлдөрдүн жана дарыялардын жээктеринде куркулдай жашайт. Анын уясы суунун үстүндө саландаган баштык түрүндө болуп, уяга кирүүчү оозу чорго сыяктуу жасалган. Уяны эркеги жана ургаачысы биргелешип, өсүмдүктөрдүн – талдын, теректин, байтеректин, жекендин булаларынан жасашат.

Куркулдай уясын чалкандын, кендирдин же талдын кабыгынын бышык булалары менен асып коёт. Куркулдай жасаган уянын бекемдигине, анын бир нече жыл сакталып турушу эле ачык далил боло алат.

Узун куйрук көк чымчык өзүнүн уясын суунун үстүндө салаңдатып илип койбогону менен, аны куркулдайдыкындай жасайт.

PDF Compressor Free Version

Камышчыга уя салуу оңойго турбайт: адатта уя камыштын үч сабагында илинип турат. Бул канаттуу адегенде кантар өсүп турган камыштарды издеп табат. Ал камыштын бирине керектүү бийиктикте чалкандын була жибин байлап, буланы кезеги менен башка камыштарга чалып оройт да, учун кайра биринчиге бекитет.

Тонкулдактардын бардыгы – накта «жыгач усталар», алар өздөрүнүн уяларын ичи чирип бараткан дарактардын сөңгөгүн оюп жасашат.

- чебер – искусный, умелый
- салаңдап илинип турган – подвешенный, висячий
- баштык түрүндө – в виде мешочка
- куркулдай – ремез (птица)
- жекен – рогоз (болотное растение)
- көк чымчык – синица

? Текстке суроо бергиле.

116. Сүйлөмдү көчүрүп алгыла. Көп чекиттин ордуна маанисине карата сөздөрдү жазгыла.

1. Жаратылышта куштарды эң ... деп эсептесе болот.
2. Кээ бир уялар ... илинип турат.
3. Көк чымчык өзүнүн уясын ... жасайт.
4. Камышчынын уясы ... сабагында илинип турат.
5. Канаттуулар уя салууда ар түрдүү ...ды колдонушат.
6. Уяны эркеги жана ... биргелешип жасашат.

Пайдаланылуучу сөздөр: чебер, суунун үстүнө, баштык түрүндө, камыштын, аспаптар, ургаачы.

117. Төмөнкү сөздөрдү орус тилинен кыргыз тилине которуп, -лар мүчөсүн улагыла.

Птица, гнездо, инструмент, самка, конопля, озеро, окно, ствол, крапива, тополь, клюв, крыло, дом, берег, растение, дятел.

«Куруучулар» деген темада аңгеме жазгыла. Дагы кандай (кайсы) куруучуларды билесиңер?

118. Ырды жаттагыла.

ЖАШ КУРУЛУШЧУЛАР ЫРЫ

Төрт дубалдын үстүн жаап,
Коюп эшик-терезе,
Ичи-тышын сулуулап,
Үй жасайлы эмесе.
Каалгага бет маңдай
Мекен турсун жайнаган.
Терезеде кол турсун
Жел кайыгын айдаган.

Ошол үйгө киргендин
Куту болсун жүрөктө.
Ошол үйдөн чыккандын
Күчү болсун билекте.
Шамал-селден үйүбүз
Кыймылдабас жасайлы.
Ырк бузушуп чырдашпай
Ынтымактуу жашайлы.

Ж. Мамытов

§ 24. Бир сөз ичинде үнсүздөрдүн каткалаңдашып айтылышы (Оглушение)

Бир сөз ичинде каткалаң үнсүздөрдүн таасиринде жумшак үнсүздөрдүн каткалаңга айланышын каткалаңдашуу дейбиз.

Звонкий согласный может заменяться парным ему глухим перед глухим согласным. Этот вид ассимиляции называется оглушением.

Мисалы:

Жазылышы:

тузсуз
жүз сом
бизче
жооп бер
бат бас
таап бер
вокзал

Айтылышы:

туссуз
жүс сом
бисче
жооппер
батпас
таапер
воксал

119. Кашаанын ичиндеги тамгалардын кайсынысы жазыла тургандыгын айтып бергиле.

жү(з-с) сом, жоо(п-б) бер, вок(з-с) бат (б-п)ас, ту(з-с)суз, кон(ф-п)ет, мор(ф-п)ология, паро(в-б)оз, порт(ф-п)ель, справ(ф-в)ка, ча(ш-ч)туу, кыргы(з-с)ча, ору(з-с)ча, неми(з-с)че, англи(з-с)че.

120. Текстти окугула. Кашаага алынган сөздөрдү кашаадан чыгарып, которуп жазгыла. Айтылышы менен жазылышындагы айырмасын айтып бергиле.

1. Аларга (сильный) жана бирдиктүү жаңырык үнү жооп берди (М. Г.). 2. От (погас). 3. Самолет саат (в три) (полетел). 4. Саша жат жазууну жакшы (напишет), (обязательно) жакшы баа алат. Бирок жаан (как раньше) эле шатыратып куюп турат (К. Б.).

Ү л г ү: Аларга күчтүү жана бирдиктүү жаңырык үнү жооп берди.

Жазылышы:
күчтүү

Айтылышы:
күштүү

121. Үлгүгө карап иштегиле.

морская вода –
бессердечный –
отдай письмо –
несоленный –
ответь –
найди и отдай –
сильный –
сто сомов –
по-нашему –

Ү л г ү: бездельник – бекерпос – бекерпоз.

 122. Текстти окуп, бир сөз ичинде үнсүздөрдүн өзгөртүлүп айтылышын байкагыла.

КЫРГЫЗ ЖУРТУН ТААНЫТКАН АДАМ

СССР Эл артисти, Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты Муратбек Рыскулов 1909-жылы 23-ноябрда Жумгал районундагы Кайырма кыштагында туулган.

Анын театр искусствосуна болгон жөндөмдүүлүгү көрүнө баштайт. Бара-бара ал кайсы гана ролдо болбосун табигый таланты менен сахналык чеберчилигин өөрчүттү.

Ал бир катар монументалдуу драмалык чыгармалардын каармандарынын (У. Шекспирдин «Отеллосунан» Отеллонун, «Король Лиринен» король Лирдин, М. Горькийдин «Егор Булычев жана башкаларындагы» Егор Булычевдин, Б. Жаккиевдин «Атанын тагдырынан» Акылбектин) образдарын түзгөн. Лондондо өткөрүлгөн У. Шекспирдин 400 жылдык юбилейинде М. Рыскулов король Лирдин монологу менен чет мамлекеттик көрүүчүлөрдү таң калтырган. Таланттуу актер тарабынан түзүлгөн Лирдин образы психологиялык чындыгы жагынан татыктуу орунду ээлеген.

1967-жылы Муратбек Рыскуловго «Король Лир» спектаклинде Лирдин жана «Атанын тагдыры» спектаклинде Акылбектин ролдорун мыкты аткаргандыгы үчүн Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты деген наам берилген.

М. Рыскуловду дүйнө жүзүнө тааныткан жеке гана драматургия эмес, кино экраны да болду. Ал «Бакайдын жайыты», «Отко таазим» («Уркуя») ж. б. фильмдерде тартылган. Таланттуу актердун чыгармачыл эмгеги жогору бааланып, Ленин ордени жана башка орден, медалдар менен сыйланган.

М. Рыскулов 1974-жылы 1-февралда дүйнөдөн кайткан. Ысымы Бишкек шаарындагы көчөгө жана Нарын облустук музыкалуу драма театрына берилген.

- табигый таланты – его природный талант
сахналык чеберчилигин
өөрчүттү – развил сценическое мастерство
дүйнө жүзүнө тааныткан – прославил на весь мир

123. Айтылыштарды пайдаланып, көргөн киноңор жөнүндө аңгемелеп бергиле.

- Жүрү (жүрүңүз), киного барабыз.
- Бүгүн кайсы кино экен?
- Мен ... болсо көрөт элем.
(детектив, кинокомедия, кинохроника, мультфильм)
- Ал фильм кайсы кинотеатрда экен?
- Ал кинотеатрга кантип барууга болот?

- ... качан башталат?
(күндүзгү сеансы, кечки сеансы, кийинки (акыркы) сеансы)
PDF Compressor Free Version
- Белеттерди алдын-ала сатуу кассасы качан ачылат?
 – Эртеңки сеанска мага эки билет берип коюңузчу.
 – Билет канча турат?
 – Орун... болсо болот эле.
(жакыныраак, алысыраак, залдын ортосунда, ... катарда)
- Бул фильмдин режиссеру ким экен?
 – ... ким жазыптыр?
(сценарийин, фильмдин музыкасын)
- Оператору ким?
 – Бул фильмде кимдер ойнойт экен?
 – Бул кино кайсы студияда тартылыптыр?
 – Бул фильм түстүүбү же жөнөкөй эле бекен?
 – Сага кандай фильмдер жагат?
 – Мага ... фильмдер жагат.
(комедиялуу, укмуш окуялуу)

§ 25. Текст менен иштөө

- 124. Ырды көркөм окугула. Жаттап алгыла.

ТООДОГУ СЫР

Таң алдында таттуу соккон тоо жели,
 Жаш кыялды терметишет мендеги,
 Тоо кыздары гүлдөр терип ойношуп,
 Күлүп кана сырга канат желдеги!..

Тоодон түшкөн тунук суунун күүлөрү,
 Болгондорду жомок кылып айтышат,
 Тыңшап аны эркин тоонун кыздары,
 Ойлоп-ойлоп терең сырын табышат.

Эркин тоонун, эркин эрке кыздары,
 Келгилечи көңүлдү биз ачалык,
 Өзгөрүштүн өчпөй турган чырагын,
 Күн чыгыштын тоолоруна асалык!

Ж. Турусбеков

125. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле. Жалпы жана энчилүү зат атоочторду көчүрүп жазгыла. Алардын кайсы санда турганын аныктагыла.

ТОО

Бийиктиги бир нече километр келген тоолор бар. Мындай тоолордун чокусунда эч качан эрибеген ак кар, көк муз жатат. Муну мөңгү дейбиз. Бийик чокулуу тоолор биздин Кыргызстанда көп.

Биздин Ала-Тоо, Тянь-Шань жана Алай тоолоруна далай экспедиция барып, картага түшпөгөн чокуларын текшершти. Кыргызстандын тоолору өтө бай. Бул тоолордон

түрдүү кендер: алтын, күмүш, коргошун жана башка сейрек учурай турган кымбат баалуу металлдар, таш көмүр, нефть жана башкалар чыгат.

Кыргызстандын тоолору токойго да бай келет. Эгерде Тянь-Шань (Ала-Тоо) жалбырактуу дарактарга гана эмес, карагайга да бай болсо, түштүктө Кара-Алма, Бозоң-Жолборс жана башкаларда алма, алча, жаңгак аралаш токойлор көп.

Бул өңдүү токойлуу жерлерге жайдын күнү малчылар жайлоого чыгып мал багышат. Кээде кыштап да калышат. Анткени мындай жерлер шамалдан ыктоо жана чөптүү келет.

- эрибеген ак кар, көк муз – нетающие снега и льды шамалдан ыктоо
 келет – защищенные от ветра, непродуваемые ветром

126. Окугула. Мазмунун түшүнгүлө. Экинчи жана үчүнчү аб-зацтардагы зат атоочторго морфологиялык талдоо жүргүзгүлө.

PDF Compressor Free Version

ЖАМГЫР

Адамга, өсүмдүккө, малга жана башка жандыктарга жерден аккан суу кандай керек болсо, асмандан жааган жамгырдын суусу дал ошондой керек. Жамгыр чаң-тозоңду басат. Жайкы ысык абаны сергитет. Адамга жагымдуу шартты түзөт. Жамгырдын суусу жерге сиңип, жерди жумшартат. Өсүмдүктүн тамырына ным жеткирип, жер үстүн көгөртөт. Жамгыр жаап өткөндө чөп да, бак-дарак да өңүнө чыгат, жашарат. Көп жерлерде айдалган эгиндер жалаң гана колдон сугарылган суу менен жетилбейт. Жамгырдын суусу менен жетилген кайрак эгиндер бизде көп жерлерде айдалат. Суу чыкпаган же суу жетпеген жерлердеги чөл өсүмдүктөрү жамгырдын суусу менен жашайт, көгөрөт.

Тоолордогу түрлүү өсүмдүктөр – карагай, кайың, арчалар да жамгырдын суусу менен көгөрөт. Айрыкча, чөптөр көгөрүп калган кезде жамгырдын тез-тез жаап турушу өтө пайдалуу.

Жамгыр адамдын ден соолугуна да керек.

«Жамгыр болбой дан болбойт,

Тегирмен болбой нан болбойт», –

деген элдин макалы бар. Дыйкандар жамгырдын учурунда жаап турушун каалайт. Жамгыр эгинди оруп, бастырып, чөп чаап, жыйып жаткан мезгилде гана пайдасыз болот.

- жерден аккан суу – текущая по земле вода
сергитет – освежает
жерге сиңип – впитываясь в землю
өңүнө чыгат, жашарат – преобразуются, омолаживаются

 127. Баарлашууга үйрөнгүлө:

- Кыргызча кандай билесиң?
- Мен кыргызча
жакшы билем
начар билем
такыр билбейм
- Бул кыргызча кандай аталат?
- Бул сөз эмнени түшүндүрөт?

– Бул ... кандай которулат?

сөз

сүйлөм

– Бул айтылышты которуңузчу?

– Бул сөз кандай айтылат?

– Бул сөздү мен туура айттымбы?

– Сиздерде ... жокпу?

кыргыз тилинин сөздүгү

орусча-кыргызча сөздүк

синонимдер сөздүгү

диалектологиялык сөздүк

– Сөздүгүңүздү мага бере турсаңыз.

– Мен орус тилин өз алдынча үйрөнүп жүрөм.

– Сен мага түшүндүңбү?

– Мен сөзүңө түшүнөм, бирок сүйлөө кыйыныраак экен.

– Сиз ... сүйлөсөңүз.

жайыраак

катуураак

түшүнүктүрөөк

– Кайталап койсоңуз.

– ... туура эмес айтып атасыз.

айрым бир сөздөрдү

айрым бир сүйлөмдөрдү

– Басымды туура эмес коюп сүйлөдүңүз.

§ 26. Эки сөз аралыгында үнсүздөрдүн жумшарып айтылышы (Озвончение)

Эки сөз аралыгында жумшак үнсүздөрдүн жана үндүүлөрдүн таасиринде каткалаң үнсүздөрдүн жумшарып айтылышын *жумшаруу* дейбиз.

Глухой согласный может заменяться парным звонким перед звонким согласным и гласным. Этот вид ассимиляции называется *озвончением*.

Мисалы: «к» тыбышы менен «г» тыбышын салыштырып окугула.

Жазылышы:

кыш келди
 жаз келди
 жай келди
 күз келди
 топ ойно
 ак улак
 бек отур
 сатып ал
 ар кандай
 ала кач
 кара куш

Айтылышы:

PDF Compressor Free Version

кыш келди
 жазгелди
 жайгелди
 күзгелди
 тобойно
 агулак
 беготур
 сатыбал
 аргандай
 алагач
 карагуш

128. Тексттеги кашаага алынган сөздөрдү андан чыгарып, туура-лап көчүргүлө. Ушул сөздөрдөгү к, б тыбыштарынын айтылышы менен жазылышындагы айырмачылыктарын көрсөткүлө.

1. Эне-ата эшикти (ачып пергенде), ал чемоданын жерге таштап жиберди (М. Г.).

2. Жапар жыйналыштан (чыга галганда), (чабарман гарыя) ага бир (кат перди) (К. Б.).

3. Чоң шашкеде үйүнөн (чыгып парып), бешимге жетпей эле (кайра гелди) (К. К.).

4. (Мурдагы гүнү) Сейде тамеки сарайда иштеп, кайтып келе жатканда удаа эле артынан Мырзакул (жетип парды) (Ч. А.).

5. Жеңишбектин суроосуна (жооп полгон) жок. Мында тургандардын кээ бири (Жеңишбекке гарашып), кээлери чыгыштагы көлгө насостон (атылып парып) түшүп жаткан сууга карашты.

Ү л г ү:

Эне-ата эшикти (ачып пергенде), ал чемоданын жерге таштап жиберди.

Эне-ата эшикти ачып бергенде, ал чемоданын жерге таштап жиберди.

129. Ырды окугула. Жаттап алгыла.

ЖАҢЫ ЖЫЛ

Жаңы жыл кирип келди эми бизге,
 Береке, кутун чачсын жерибизге.
 Молчулук, токчулукту белек кылып,
 Ынтымак, сүйүү берсин элибизге.

Жыл тосуп жакшы тилек ойго калкып,
 Ар кимдин өз бактысы миңден артык.
 Бактылуу жүзүбүздөн күлкү чачып,
 Келгиле, каалоо айталы күндөй жаркып.

Осмонжан Абдылдаев

Кыш мезгилине диалог түзгүлө.

Пайдаланылуучу сөздөр:

бороон-чапкын, бурганак, шамал, нымдуулук, алай-дүлөй, тайгак, мөндүр, градус, чагылган, басым, жаан, ысык, кургакчылык, бубак, кыроо, нөшөр, суук, аяз, булут, жаан-чачын, аба ырайын маалымдоо, кар, кар жааш, кар түшүү, температура, туман, булут, кара булут, кара бороон, нымдуу, салкын, күнөстүү, жылуу, суук.

130. Текстти окуп, кыш мезгилин сүрөттөп бергиле.

КЫШ МЕЗГИЛИ

Ой-тоону чулгап кар жатты. Асман тунарып, тоо башынан уюлгуп борошо учат. Бүркөчүдөй самсаалап, Бишкектин үстүн сур булут каптайт.

Суукка каткан теректин бутактары көрксүз дирилдешет. Жайдын учурундай бак-дарактын бутагында сайран куруп жүрүшкөн келгин куштар жок. Алардын ордуна ар кайсы бутакта канаттарын далдайтып, ала каргалар отурушат. Бактар бубак оронот.

Бишкектин көчөлөрүндө кыймыл күч. Жеңил машиналар зырылдап, автобустар күркүрөп, көчө-көчөдө каршы-терши өтүшөт. Мектепке ашыккан балдар, кызматка ашыккан кызматкерлер.

Т. Сыдыкбеков

- **ой-тоону чулгап** – окутав долины и горы
- сур булут каптайт** – затягивается серыми тучами
- бүркөчүдөй самсаалайт** – становится промученным
- суукка каткан** – замерзшие
- көрксүз дирилдешет** – безжизненно колыхнется
- бубак оронот** – покрывается инеем

§ 27. Көнүгүү, машыгуу

- 📖 131. Окуп, тилиңерди жатыктыргыла.

УЛУУЛАРДЫН САНАТЫ – УРПАКТАРДЫН КАНАТЫ

...Буудайык кармап алганда
Тапка кирбейт дечи эле.
Тапка кирсе, буудайык,
Колго конбойт дечи эле.
Колго консо буудайык,
Туурга турбайт дечи эле,
Үндөккө келбейт дечи эле.
Үндөккө келсе буудайык,
Кармайм деген эменин,
Төш этине тойчу эле.
Табы катуу буудайык
Анан тапка кирет дечи эле...

Молдо Кылыч

- 132. Текстти которгула. Мазмунун түшүнүп, орус тилинде айтып бергиле.

Бир мергенчи аң уулап, калың токойго келсе, асманда бирдеме күрүлдөптүр. Караса, бүркүт баласына каман алдырып үйрөтүп жаткан экен. Бала бүркүт курчтук кылып бир каманга тырмак салганда, каман аны сүйрөй чуркады. Бала бүркүт жонунан тырмагын албай, бир жак колу менен жоон бакты мыкчыганда, каман аны экиге бөлүп кетти. Бала бүркүттүн бир колу бакты мыкчып, экинчи колу камандын жонунда калды. Бир маалда энеси келип алиги

каманды көтөргөн бойдон кетти. Асманга ыраак алпарып, бир чоң ташка мээлеп таштап жиберди. Камандын күм-жам болушун карап туруп, өзү кайра көтөрүлдү. Аңгыча муштумдай болуп түйүлүп келип, өзүн өзү жанагы ташка бир коюп, баласы менен кошо өлдү дейт.

А. Осмонов

- **бирдеме күрүлдөптүр** – что-то зашумело
- каман алдырып** – охотиться на кабана
- курчтук кылып** – погорячившись, переоценив себя
- каманга тырмак салганда** – вонзив свои когти в кабана
- жонунан тырмагын албай** – не вынимая когтей из его спины
- жоон бакты мыкчыганда** – вцепившись в толстый сук
- көтөргөн бойдон кетет** – схватив, взмыл вверх
- мээлеп таштап жиберет** – прицелившись, бросил
- муштумдай болуп** – *здесь*: сложив крылья

- ? 1. Асманда күрүлдөгөн эмне эле?
- 2. Бүркүт баласына эмнени үйрөттү?
- 3. Бала бүркүт кандай кемчилик кетирди?
- 4. Эне бүркүт кантип өч алды?
- 5. Эмне үчүн эне бүркүт өзүн-өзү ташка урду?

Легендага ат койгула. Бүркүт жөнүндө дагы кандай легендаларды билесиңер?

- 133. Ырдын мазмунун сөздүктүн жардамы менен түшүнгүлө.

КЕЧИР, ЭЛИМ!

Чаян дагы өзүн чагып өлтүрөт,
Бүркүт урат өзүн бийик аскага.
Мен да ушундай бүркүт элем жалганбы,
Баш ийбеген, багынбаган башкага!
Ишен, элим, мен да ошол бүркүттөй
Эң акыркы минутада өзүмдү
Даяр элем канат жайып түпкүргө
Таштоо үчүн ирмебестен көзүмдү.

Кандай кылам? Пистолетим-курдашым
Керек кезде соңку сөздөн баш тартты.
Колдоруна кишен салып дуу...
Зордук деген, кордук деген жүктү артты.

Муса Жалил

- чаян – скорпион
- чагып өлтүрөт – убьет, укусив
- баш ийбеген, багынбаган – непокорный, непреклонный
- түпкүргө таштоо үчүн – броситься в пропасть
- ирмебестен көзүмдү – не моргнув глазом
- соңку сөздөн баш тартты – *здесь*: подвел в последнюю минуту

- ? 1. Эмне үчүн Муса Жалил өзүн бүркүткө теңеп жатат?
- 2. Анын арманын кандай түшүндүрөт?

! Билип алгыла!

КУШТАРДЫН БӨЛҮНҮШҮ

Ителгиден шумкар жана барчын деген чыгат.
Куштан – туйгун, тунжур, тынар.
Блаачындан – куу кумпай.
Бүркүттөн – буудайык.
Күйкөдөн – такалак ж. б.

Кыргызские охотники различают шесть видов кречетов:

- 1) байпактуу шумкар;
- 2) күйкө шумкар (считается наиболее ценным);
- 3) катуу бүркөр;
- 4) кара шумкар;
- 5) ак шумкар;
- 6) ителги.

Салт боюнча тогуз алгыр куш тартуу бергенде, башында күйкө шумкар турган.

(В старом быту, когда дарили девятку ловчих птиц, то возглавлял эту девятку күйкө шумкар).

Учканы соккон шамалдай шумкардын жери Ала-Тоо. (Обиталище быстрокрылых кречетов – Ала-Тоо). Жаман кушту жакшы бакса, шумкар болот. (Если плохую ловчую

птицу хорошо воспитывать, она станет кречетом). Туягы бүтүн тулпар жок, канаты бүтүн шумкар жок. Нет скакуна с целыми (не отбитыми) копытами, нет кречета с целыми (без всяких повреждений) крыльями. Ак шумкары башкача – канаттуунун учкулу. (Белый кречет – особый, самый быстролетный среди птиц).

К. К. Юдахин

134. Төмөнкү сөздөрдүн уңгусун тапкыла:

а) бүркүт	бүркүтчөн
бүркүтчү	бүркүтчө
бүркүттүн	бүркүттөй
бүркүттүү	бүркүтчүнү

б) бүркүт, бүркүтчү деген зат атооч сөздөрдү жөндөгүлө жана жактагыла.

135. Жагдайды ролдоштуруп окугула. Автордун чыгармаларынын бирин аңгемелеп бергиле.

– Андан бери жыйырмадан ашык жыл өттү. Аны бузушкандыр.

– Өзгөрүп кетти шаар, – деди Жапар аке, – болжолдоп барсак табарбыз...

– Анда Тимирязев көчөсү делчү беле?! Унуттум.

– Жүрү, – деди Жапар аке, – анда темир жолду бойлойлу. Жаш Гвардия көчөсү жактан келели.

– Бюурса таптык. Биз келген Сокулук көчөсү болуп чыкты.

– Ушу көчө. Тигине темир жол. Башкача наам беришкен турбайбы, – деди Жапар аке шашкалактап. Жапар аке көчөнүн башынан беш үйдөн кийинки чатырлуу жапыз тамды көрсөттү.

– Мына ушул Алыкул Осмоновдун үйү, – деди Жапар аке үшкүрүнө. – Акыры таптык го...

К. Жусупов

§ 28. Үндүүлөрдүн таасири менен «к», «п» тыбыштарынын жумшак үнсүзү

(Озвончение звуков «к» и «п» под воздействием гласных звуков)

Бул тыбыштардын үндүүлөрдүн таасири менен жумшарып, «г», «б» тыбыштарына өтүп айтылышы төмөнкүдөй учурларда болот: башкы тыбышы үндүү менен келген мүчөлөр жалганса, сөз аягындагы «к», «п» тыбыштары жумшарып, «г», «б» тыбыштарына өтүп айтылат. Жазууда да булардын ушул өзгөргөн түрү сактала берет.

Мисалы:

(-г)
бак + ым = багым
жаак + ым = жаагым

(-г)
жээк + ы = жээги
жук + уу = жугуу
тик + уу = тигүү
ак + ар = агар

Башкы тыбышы үндүү менен келген бардык эле мүчөлөр жалганганда, сөздүн аягындагы «к», «п» тыбыштары жумшара бербейт. Буга төмөнкүдөй мисалдар далил боло алат.

Мисалы:

бек + ы = беки
кек + ен = кекен
бак + ылда = бакылда

По правилам орфографии кыргызского языка конечные глухие согласные «п», «к» при сочетании с притяжательными окончаниями озвончаются, т. е. конечная «п» переходит в «б», глухая буква «к» — в звонкую «г».

(п-б)
сап + ын = сабын
топ + ым = тобум

(п-б)
кеп + и = кеби
чап + уу = чабуу
сеп + уу = себүү
жап + ыл = жабыл

Не всегда слова, оканчивающиеся на звуки «к», «п», при сочетании с окончаниями, начинающимися на согласные звуки, озвончаются.

шып + ылда = шыпылда
топ + ылда = топулда
дүп + ылда = дүпүлде

Оозеки кепте бири-бирине катар колдонулган эки сөздүн аралыгында да «к», «п» тыбыштары үндүүлөрдүн таасири менен өзгөрүп, «г», «б» тыбыштарына өтүп айтылат.

Бирок «к», «п» тыбыштарынын мындай жумшарып айтылышын жазууга жол берилбейт.

Мисалы:

Айтылышы:

агала
жогеле
турагуй
алагел
барагой
таабайт
көбеле
тобойно
сатыбал
кебук
чөбүймөк

Жазылышы:

ак ала
жок эле
турак үй
ала кел
бара кой
таап айт
көп эле
топ ойно
сатып ал
кеп ук
чөп үймөк

136. Төмөнкү сөздөргө аягындагы к, п тыбыштарын өзгөртүп, жумшак үнсүздөргө өткөрө турган мүчөлөрдү жалгагыла.

Арык, бийик, табак, түнөк, көнүк, кызык, ысык, уук, суук, ээк, жээк, шок, көк, ук, тап, теп, көп, түп, чөп, жооп, мектеп, тарап, аспап, талап, айып, кеп.

Ү л г ү: арык + ым = арыгым
бийик + гы = бийиги

137. к, п тыбыштарынын эки сөз аралыгында г, б болуп жумшарып айтылышына далил болчу б сүйлөм түзгүлө. Ал сүйлөмүнөрдө өзгөрүүгө учураган сөздөрдү айтылышы жана жазылышы боюнча жазып көрсөткүлө.

Ү л г ү: Ашык аткан азат, топ ойногон тозот, көп окуган озот (макал).

Айтылышы:

ашыгаткан
тобойногон
көбокуган

Жазылышы:

ашык аткан
топ ойногон
көп окуган

Эгер этиштин келер чагынын жак мүчөлөрү, аягы «к», «п» тыбыштары менен аяктаган этиш сөздөргө жалганса, «г», «б» тыбышына өтөт.

Если основа глагола оканчивается на «к», «п», то при сочетании с окончаниями будущего времени «к», «п» переходят в «г», «б».

Мисалы:

бак – багамын (буду ухаживать)
ук – угамын (буду слушать)
как – кагамын (стряхну)
жап – жагамын (закрою)
чап – чагамын (ударю)
тап – табамын (найду)

138. Таандык, жак мүчөлөрдү эсиңерге салгыла.

Менин кесибим, китебим, сабагым.
Сенин кесибиң, китебиң, сабагың.
Сиздин кесибиңиз, китебиңиз, сабагыңыз.
Анын кесиби, китеби, сабагы.
Биздин кесибибиз, китебибиз, сабагыбыз.
Силердин кесибиңер, китебиңер, сабагыңар.
Сиздердин кесибиңиздер, китебиңиздер, сабагыңыздар.
Алардын кесиби, китеби, сабагы.

139. Көп чекиттин ордуна тиешелүү тамганы койгула. Пайда болгон жаңы сөздөргө таандык мүчөлөрдү улап, жактагыла.

эмге.к., эрме.к., эши.к., көпөлө.к., мекте.к., ките.к., то.к., тамак.к., ке.к.

Ү л г ү: эмгек

1-жак менин эмгегим

2-жак сенин эмгегиң

3-жак анын эмгеги

биздин эмгегибиз

силердин эмгегиңер

алардын эмгеги

Төмөнкү сөздөргө ылайыгына жараша мүчөлөрдү жалгап, каткалаң к, п тыбыштарынын г, б тыбыштарына өтүшүн көрсөтүүчү сүйлөмдөрдү түзүп, алардын жумшарып, өзгөрүп айтылышын айтып бергиле (ак, бак, жук, көк, жап, мектеп, китеп, топ, сап).

Ү л г ү: Кара кыздын агынан эмес, багынан (макал).

140. Текстти окуп, аягы к, п тыбыштары менен бүткөн сөздөрдү терип алып, аларга үндүүлөр менен башталган мүчөлөрдү улап, айтылышын жана жазылышын байкагыла.

Багдад шаарында Синдбад деген бир кедей болгон экен. Бир күнү ал оор жүк көтөрүп келе жатып, бир соодагердин дарбазасынын жанына келип эс алды.

Короонун ичинде адамдын сугу түшкөндөй бак бар экен. Анын көлөкөсүндө дасторкон жайылып, нечен түрдүү тамак турат. Аңгыча короонун ичинен бир бала чыкты да, анын колун кармап:

– Сизди үйгө кирсин деп жатат, – деди.

• Баланы ээрчип кирди да, отургандарга салам айтты. Үй ээси жаңы конокко тамак алдырып келди. Конок тойгончо жеп, колун жууган соң, үй ээси:

– Атың ким? Эмне кесип кыласың? – деп сурады.

– Атым Синдбад. Кесибим – керек деген кишинин оор жүгүн айткан жерине жеткирип берүү. Багдаддагы сандаган кедейдин биримин, – деди.

«Ай-Данек» гезити

! Тамашаны окуп кой.

АТА МЕНЕН БАЛА

Гавроволук ата кичинекей уулу менен эжесиникине конокко келишет. Үй ээси тигинин баласына мындай дейт:

– Кел, колунду тос, жаңгак салып берейин.

– Мага эмес, атамдын колуна салып бериңиз, – дейт бала.

– А эмне, сен жаңгакты жаман көрөсүңбү? – эжеси таң калат.

– Жок, мен жаңгакты абдан жакшы көрөмүн, бирок атамдын колу чоң эмеспи, – дейт тапан.

§ 29. Көнүгүү, машыгуу

📖 141. Жаңылмачты окуп, тилиңерди жатыктыргыла. Жаттап алгыла.

Кара балапан,

Карап алакан.

Карды кампайсын

Кана балапан.

Таруу, күрүчкө

Толсун алакан.

Топ-топ чокулап

Тойсун балапан.

Алаканга балапан,

Балапанга алакан

Кенен-кесир талаадай

Көрүнгөнүн карасаң.

142. Текстти окугула. Которгула. Түшүнүгүнөрдү кыргыз тилинде айтып бергиле. Сын атооч сөздөрдүн астын сызгыла.

БИШКЕК ДЕГЕН КИМ БОЛГОН?

Илгери-илгери Бишкек деген баатыр киши жашаптыр. Ал эрки күчтүү, эр жүрөк, балбан баатыр экен. Аны эли урматтап сыйлашкан.

Ал өмүрүнүн акырында дыйканчылык кылып жашаган. Бишкек өлөрүндө беш уулун чакырып алып:

– Балдарым! Менин сөгүмдү Аламүдүн суусунун боюна, кара жолдун түндүк жагындагы дөбөгө койгула. Ал жерден жыл бою Анжыян, Ташкент тараптан Токмок менен Ысык-Көлдү карай тынымсыз жүргөн жүргүнчүлөрдүн карааны мени жалгызсыратпайт. Колуңардан келсе, күмбөз тургузгула, – деп керээзин айтат.

Балдары атасынын айтканын аткарышат.

Өткөндөр ал жерге токтоп, куран окушат. Соодагерлер кербен сарай салышып, чайкана ачышат. Ар улуттун өкүлдөрү отурукташат.

«Бишкекте түнөдүк, Бишкектен жөнөдүк» деп жүрүп, ал жер Бишкек деп аталып кетет. Ошентип, жылдан жыл өткөн сайын ал жер чоң шаарга айланат. Кийин ал шаар республиканын борбору болуп, Бишкек шаары деп аталып калат.

● дөбөгө койгула – похороните на холме жүргүнчүлөрдүн карааны – поток путников керээзин айтып – дав предсмертный наказ

? 1. Бишкек деген ким болгон?
2. Ал балдарына кандай керээз айткан?
3. Атанын керээзин балдары аткардыбы?
4. Соодагерлер ал жерге эмне салышкан?
5. Кыргызстандын борбору эмне үчүн Бишкек деп аталып калган?

143. Сөз жасоочу -луу, -сыз, -чыл, -дай, -лаш, -чаак мүчөлөрүн колдонуп, сын атооч сөздөрдү жасагыла жана ошол сөздөрдөн сүйлөм түзгүлө .

Ү л г ү: Тоо + луу = тоолуу. Кыргызстан – тоолуу өлкө.
Атак + луу = атактуу. Ч. Айтматов – атактуу жазуучуларыбыздын бири.

144. Берилген сын атооч сөздөрдөн анын салыштырма жана күчөтмө даражасын жасагыла (эрки күчтүү, эр жүрөк, балбан, баатыр, кара, чоң, тынымсыз).

Ү л г ү: эрки күчтүү + раак = эрки күчтүүрөөк
эрки күпкүчтүү, эрки өтө күчтүү

145. Сүйлөмдөгү сын атооч сөздөргө морфологиялык талдоо жүргүзүлө.

...Мен силерди ак карлуу Ала-Тоосу бар, тоо боорунда калың токой-чери бар, көз жашындай мөлтүр Ысык-Көлү бар жерге алпарам (Ч. А.).

Ү л г ү: 1. Ак карлуу (Ала-Тоосу) – сын атооч: заттын түсүн билдирди.
Кандай Ала-Тоосу бар?
Ак карлуу Ала-Тоосу бар.
2. Баштапкы формасы – ак; ак кар + луу – татаал, туунду сапаттык сын.
3. Ак карлуу – белоснежные.

📖 146. Текстти окугула. Түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле.

Педагог Шамша Беркимбаева,
Бир курдай чалдыгып сасык тумоого.
Телевизор алдында күн кечкиртти,
Ал аны «түстүү ящик» деп түшүнчү.
Реклама көрсөттү:
Жалгыз сагыз жөнүндө,
Отуз үч жолу кайталап.
Порошоктор, шампундар,
Тиш пастанын түрлөрү жөнүндө
Отуз бир жолу.
Арактар жана
Американын «Мальборо» сигарети жөнүндө
Он беш жолу.
Кейипкерлери өзгөчө мыкаачылык менен
Бирин-бири кыйнаган жана өлтүргөн
Коркунучтуу фильмдер жана триллерлер жөнүндө
Он эки жолу.
Бирок, кайрымдуулукту, сылыктыкты

Жана жакшылыкты сунуш кылган,
Адамдарды бириктирүүчү,
Бүгүнкү күндө абадай эле зарыл болгон
Жарнаманын бирин да көрсөтпөдү.
Татыктуу тарбиянын,
Табылгыс күчүн
Ким коргой алат?
Акылмандар окуткан эмеспи:
Башкалардын оопайлыгын
Түшүнүп жана баалай билүү үчүн,
Алардын кайсы бир сапаттары,
Сенин өзүңдө
Болушу керек!

*М. Шаханов.
Которгон М. Өмүрзаков*

147. Төмөнкү сөздөрдү кыргыз тилине которуп, маанисин түшүндүргүлө. Аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө. Ал сөздөрдүн антонимин, синонимин тапкыла.

Милосердие, галантность, благородство.

§ 30. Кайталоо

Окуучулардын билим деңгээлин текшерүүчү.

1. Текшерүү иши (оозеки, жазуу).
2. Тест.
3. Чыгармачылык диктант, эркин, терме, сөздүк диктант, текшерүү диктанты, жат жазуу.

I

Текшерүү иши (жазуу).

1. «Кыргызстан – эгемендүү өлкө» деген темада аңгеме түзгүлө.
2. Берилген тексти кыргыз тилине которгула.
3. Кыргыз тилинин үндөштүк закондору жөнүндө түшүнүк бергиле. Бир сөз ичинде үндүүлөрдүн үндөшүүлөрү: өтүк + чү, жылкы + чы, кой + чу.

II

1. Өзүңөр жашаган жердин тарыхы боюнча аңгеме түзгүлө.
2. «Манастын» жети осуятынын бирин чечмелеп бергиле.
3. Берилген сөздөрдүн жазылышын жана айтылышын ажыраткыла: кара ала, карала; сары улак, сарулак; ала кач, алагач; кара куш, карагуш ж. б.

III

1. Улуттук каада-салттар тууралуу (бешик той, ат чабыш, ордо ж. б.) аңгемелеп бергиле.
2. Берилген тексти көркөм окуп, түшүнүгүңөрдү айтып бергиле.
3. Кулактандыруу жазгыла. Канча түрүн билесиңер? Мисалдар менен далилдегиле.

IV (оозеки)

1. Өзүң сүйгөн шаарың жөнүндө аңгемелеп бер.
2. Жаттаган ырыңды көркөм окуп, мазмунун түшүндүр.
3. Көркөм стиль менен публицистикалык стилдин айырмасын мисалдар менен далилде.

V

1. Мен келечекте ким болгум келет? Аңгемелеп бер.
2. Жаңылмач билесиңби? Айтып бер.
3. 1-суроодогу бир сүйлөмгө фонетикалык талдоо жүргүз.

Текшерүү диктанты (үлгү).

АРЧА

Алгачкы отургузулган арчалардын өсүүсү бир нече жылдар бою жай болуп, анан ылдамдай баштайт. 50–60 жылдын ичинде 30–40 метрге жетип, 250–300 жылга чейин жашоосун улантат.

Кургакты сезгич келип, нымдуулукту көтөрө албайт. Арча карагайларынын сегиз түрү аныкталган. Арчалар Украина, Белоруссия, Латвия, Литва, Эстония, Грузия, Казакстан жана Кыргызстандын токойлорунун көпчүлүк аянтын ээлейт. Ал эми тундрадан тартып, тайгага чейин арча токойлору созулуп жатат.

Арча токойлорунун экономикалык, социалдык мааниси зор. Жыл сайын жыйналган бир нече жүздөгөн миллион кубометр карагай жыгачтары, көптөгөн өсөп жай айыл чарба тармактары үчүн сырьё катары пайдаланылат. Айыл чарбасында арчанын карагайларынан гана эмес, ичке бутактарындагы ийне жалбырактарынан дагы малдын жана канаттуулардын жемине кошуп берүүчү витамин ундарын даярдашат. Ал түгүл арчанын кабыктарынан да ар кандай заттар иштелип чыгат. Арчадан жогорку сапаттагы кагаз жана целлюлоза, курулуш материалдары, музыкалык аспаптар жасалат.

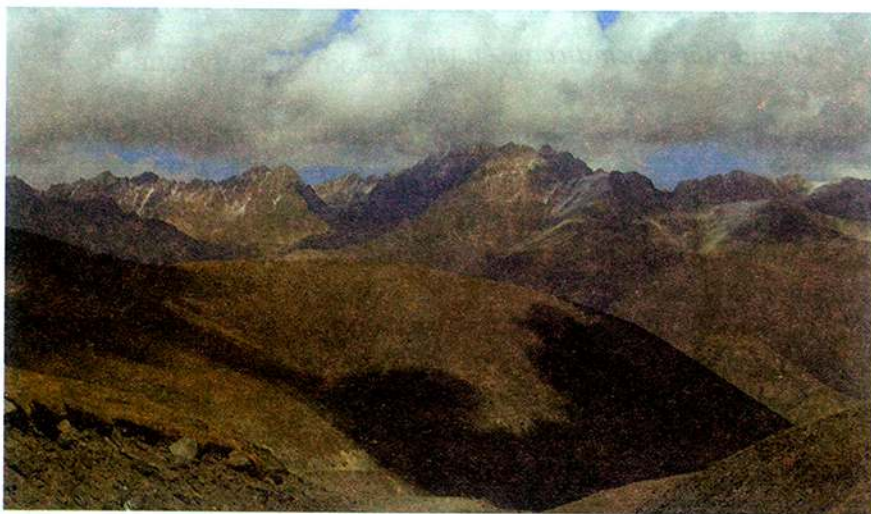
Айыл чарбасына көп өлчөмдөгү кирешени айрыкча тоолуу аймактардагы арчалар киргизүүдө.

Тексттер тобу

148. Уламышты окуп, маанисине түшүнгүлө. Сан атоочторду үлгү боюнча талдагыла.

КЫЗАРТ АШУУСУНУН СЫРЫ

Илгерки заманда жайдын толук кезинде кырк кыз ушул Кызарттан ашып, аркы жагындагы айылга тойго барган. Алар кайра бери карай келе жатканда, ашууга кар жаап, бороон болот. Ошондон отуз тогуз кыз өлүп, ичинен бир жетим кыз аман калат. Ошол жердин тегерегиндеги элдин тукуму ошол кыздан көбөйүптүр. Ашуунун аты ошондон Кызарт болуп калыптыр.

● Кызарт ашуусунун сыры – тайна перевала Кызарт кайра бери карай келе жатканда – когда возвращались назад жетим кыз аман калат – спаслась девушка-сирота элдин тукуму ошол кыздан көбөйүптүр – с нее начался род кыргызов

Ү л г ү:

1. Кырк – сан атооч;
Канча кыз? Кырк кыз – заттын санын билдирди.
2. Баштапкы формасы – кырк;
туруктуу белгилери – жөнөкөй эсептик сан атооч.

149. а) Көнүгүүнү көчүрүп жазып, сан атоочторго морфологиялык талдоо жүргүзгүлө.

1. Биринчи «Алиппеден», биринчи гезиттен баштап кагазга түшүрүлүп, кеңири колдонулган кыргыз тили азыр сексенден ашык дүйнөлүк тилдерге которулган Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын тилине айланды.

2. ... биздин элде ондогон, ал турсун жүздөгөн улуу манасчылар, жомокчулар, ырчылар болушкан (Ас. Т.).

3. Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт (макал).

б) Текстти которуп, цифраларды жазуу түрүндө жазгыла.

Исманкулов Алмазбек Осмоналиевич – врач-офтальмолог. Родился 13 января 1963 года в г. Бишкек. В 1976 году закончил детскую музыкальную школу им. П. Ф. Шубина по классу классической гитары. В 1980 году закончил среднюю школу № 6 г. Бишкек. В 1986 году с отличием закончил лечебный факультет Кыргызского государственного медицинского института. С 1986 по 1988 г. учился в клинической ординатуре по глазным болезням.

В 1988–89 годах работал окулистом Центральной районной больницы г. Гагарин Смоленской области, а затем заведующим отделением Микрохирургия глаза городской клинической больницы № 1 г. Смоленск.

С 1989 по 1991 год учился в очной аспирантуре межотраслевого научно-технического комплекса «Микрохирургия глаза», где в 1991 году, под руководством академика С. Н. Федорова, успешно защитил кандидатскую диссертацию.

С 1991 по 1993 г. работал офтальмологом в Королевском научном институте офтальмологии в г. Лондон. В 1993 году

организовал в г. Бишкек госпиталь «Микрохирургия глаза», который и возглавляет в настоящее время.

Научные изобретения доктора А. Исмаилов в области новых методов диагностики и лечения заболеваний органов зрения запатентованы в Кыргызской Республике, Российской Федерации и США.

150. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башатындагылар тууралуу аңгеме түзгүлө (А. Садыков, Ж. Абдрахманов, И. Айдарбеков, К. Тыныстанов, Б. Исакеев ж. б.).

Үлгү: Ата-Бейит – саясий репрессиянын курмандыгы болгон адамдардын сөөгү коюлган жер. Бул жерде (Бишкек шаарынан 30 км түштүк тарапта, Чоң-Таш айлынын жанында) 1938-жылы 5- жана 8-ноябрдын түнүндө 138 киши атылып, кыш бышыруучу чакан заводдун эски ме-

шине көмүлгөн. Алардын катарында Кыргыздын 20–30-жылдарындагы көрүнүктүү саясий, мамлекеттик жана коомдук ишмерлери – Жусуп Абдырахманов, Баялы Исакеев, Төрөкул Айтматов, Хасан Жээнбаев, Касым Тыныстанов ж. б. болгон. Бул массалык атуу менен жашырын көмүү 90-жылдын башына чейин жашырын сыр катары сакталып келген. Алардын белгисиз бейити тууралуу Таш-Төбө айлынын тургуну Бүбүра Кыдыралиева баяндаган. 1991-ж. 12-июнда сөөк коюлган жайды казуу башталып, июль айында аяктаган. Алардын айрымдарынын чөнтөктөрүндө сакталып калган айыптоо бүтүмү табылган.

Текшерүү көрсөткөндөй, коюлган күнөөлөр негизсиз болгон, «мойнуна алган билдирүүлөрү» адам чыдагыс кыйноо жолу менен алынган.

Аларды кайра көмүүнү уюштуруу жана элесин түбөлүккө калтыруу максатында өкмөттүк комиссия түзүлгөн.

1991-жылы 30-августта Бишкекте аза күтүү митингиси болуп, андан соң репрессиянын курмандыктары алгач көмүлгөн жайга жакын жерге ариет-аза күтүү аземи менен коюлган. Алар коюлган жер Ч. Айтматовдун сунушу менен «Ата-Бейит» деп аталган. Жумурай журтка белгилүү болуп калган бул ыйык жайга Ата-Бейит мемориалдык комплекси курулган (эстелик 2000-ж. 14-июлда ачылган, комплекстин архитектору К. Алымкулов).

«Ата-Бейит» мемориалдык комплекси 2008-жылдын 14-июнунан баштап бүткүл дүйнөгө таанымал кыргыз жазуучусу жана ойчулу Чыңгыз Айтматовдун түбөлүк жайы болуп калды.

151. Эгер саякатка баргың келсе...

Токмоктун түштүк-батышында, Кыргыз Ала-Тоосунун чыгыш бөлүгүндө Кегети капчыгайы жайгашкан. Ага баруу үчүн Токмок–Дөң-Арык–Ивановка автомобиль жолу менен келип, 20-километрден солго бурулуу керек. Кооздугу жагынан бул капчыгай Шамшы капчыгайынан кем калбайт.

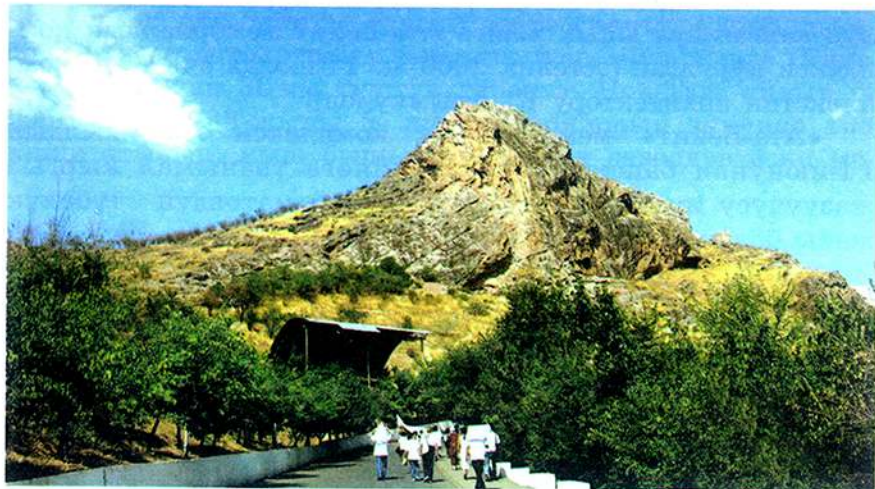
? Силер кандай жерлерди көргүңөр келет? Көргөн, саякатка чыккан жериңер жөнүндө аңгемелеп бергиле.

152. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

PDF Compressor Free Version

СУЛАЙМАН ТООСУ

Ак-Буура суусунун сол жээгинде, шаардын ортосунда Сулайман тоосу жайгашкан. Ал Өзгөн хандыгынын вазири Султан Мази-Сулаймандын ысмынан аталган. Анын бий-

иктиги – 160 метр. Чокусунда Бабурдун кичинекей ак үйү турган. Ал азыр кайра тургузулду.

Бул тоодон Сулайман пайгамбардын тактысы табылгандыктан, бул жер ыйык деп жарыяланган. Буга динге ишенгендер сыйынып турган.

Азыр Сулайман тоосу – шаардыктардын эс алуучу жайы. Тоонун чокусунда шаарга көз чаптыруучу атайын жай курулду. Ал жерден шаар даана көрүнөт. Тоого атайын жасалган тепкичтер менен чыгат. Түштүк капталындагы үңкүрдө Ош тарых музейинин бөлүмү ачылган.

Сулайман тоосу 2009-жылы Бүткүл дүйнөлүк мурастын тизмесине киргизилди.

● **тактысы табылгандыктан** – так как был найден трон
ыйык деп жарыяланган – был объявлен священным
көз чаптыруучу жай курулду – был построен наблюдательный пост

153. Текстти окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле.

ПИШПЕК

(Уламыш)

Кыргыз Республикасынын борбору Бишкек шаарынын эски аты – Пишпек. Ал «Пишпек» дегендин мааниси мындай:

Революциядан мурда бул жер жапайы токой болгон. Айланасында эл эң аз жашаган. Кокон хандыгы кыргыз элин ого бетер кулчулукка айлантып, караңгылыкта кармаган. Жаңы үйлөр, курулуштар салынган эмес. Ошол заманда бир Бишкек аттуу кедей кыргыз жашаган. Аны азыркы карыялар: «Ал Бишкек деген киши ушул эле жоочалыштык болчу» – деп коюшат.

Ал Бишкек деген киши кыйын уста экен, кыргыздарга керек болгон ар нерсени жасай билүүчү. Бир күнү калың элдин арасында олтуруп: «Журтум, мен түндө жатып түш көрдүм. Менин атым чыгыш менен батышка тарап жатыптыр», – дейт. Эл жакшылыкка жоруйт. Ошентип арадан көп жылдар өтөт. Ары-бери каттаган кыргыздар: «Бишкектикинде болдук, Бишкекке кондук», – деп оозго алымдуу кылып жибергендиктен, акыры «Бишкекке баралы» деген сөз чыгат. Ошентип олтуруп бул шаар Бишкек атка конот. Кийин ал Пишпек болуп кетет.

А. Осмонов

● кулчулукка айлантып – обротив в рабство
караңгылыкта кармаган – держали в темноте

? 1. Кыргыз Республикасынын борборунун эски аты?
2. «Пишпек» дегендин мааниси кандай?
3. Аны азыркы карыялар кайсы жерлик дешкен?
4. Ал кандай киши экен?
5. Ал калың элдин арасында олтуруп эмне деди?
6. Эл аны эмне деп жоруйт?
7. «Бишкекке баралы» деген сөз эмнеден келип чыгат?
8. Азыркы «Бишкек» шаары жөнүндө дагы кандай легенда билесиңер?

154. Достук, жолдоштук жөнүндө макалдарды окуп, мазмунуна түшүнгүлө. Жаттап алгыла.

PDF Compressor Free Version

1. Адам адамга дос, жолдош, бир тууган.
2. Адам темирден катуу, таштан бек, гүлдөн назик.
3. Аз кайгыны аш басат, көп кайгыны дат басат.
4. Айылы аралаш, кою короолош.
5. Дос деген ыйык нерсе, эгер аны баалай билсе.
6. Дос таарынса (доолашса), бергенин алат.
7. Дос эгиз, душман сегиз.

Жаңылмачтарды окуп, тилинерди жатыктыргыла.

Үзүлүп кетип үзөңгү,
Үсөн ооп, түзөлдү.
Үсөн күчтүү болбосо,
Үзөңгүнү үзөрбү.

Алар ак кууларбы,
Ашкан сак кууларбы?
Аңчыны алар азгырабы,
Аңчыны алдап жазгырабы,
Аңчыга алар аттырабы?

Б. Темиров

 155. Текстти эки тилде окуп, кыргыз тилинде айтып бергиле.

Однажды Асель-апа за дастарханом,
Добрыми, чуть дрожащими руками
подавая мне чай,
Рассказала о родственнике мужа,
О легендарном Шабдан-баатыре,
Кыргызском Дон-Кихоте,
Правившем в этом крае не
силой власти,
А удивительной щедростью
и добротой,
Каждому бедняку и нищему
Раздавая все,
Вплоть до последней овцы.

Это доставляло ему
Огромное удовольствие.
И Асель-апа,
Продолжая разговор о Шабдане,
С улыбкой добавила:
– Говорят, что мать кормила его
До трех лет грудью,
И он несколько раз в день
Приводил к матери сверстников,
Предлагая им тоже
Прильнуть к груди своей матери.
Сам же довольствовался тем,
Что оставалось после них.
Стало быть, доброта
Была у Шабдана в крови,
Пришла к нему
С молоком матери.

Асел апа дасторконун кең жайып,
Калтыраган мээрман колу менен,
мага чай сунуп жатып,
Айтып берди күйөөсүнүн тууганы,
Айтылуу Шабдан баатыр жөнүндө.
Ал – кыргыздын Дон-Кихоту.
Зордук-күчтү бийлигине колдонбой,
Бийлик кылган.
Таң каларлык жоомарттыкты көрсөтүп,
Жарды-жалчы келсе баарын тең көрүп,
Дүнүйөсүз каламбы деп ойлонбой,
Бүт байлыгын берүүчү экен тең бөлүп,
Жада калса эң акыркы коюн да,
Анысынан алып кайра рахат!
Шабдан баатыр жөнүндө,
Асел апа андан ары сөз улап,
Жүзүн чайып жылмаюу,
Кошту мына буларды:
Элде айтылат ал үч жашка чыкканча,
Энеси аны эмчек берип бакканы.

Анысы аз келгенсип,
Жолдошторун бир нече ирет күнүнө,
алып кетсеңиз PDF Compressor Free Version
Энесине эмиздирип жатканы.
Буга абдан канааттанып өзүнчө,
кайрымдуулук кылды деп,
Рахатка батканы.
Бул Шабдандын калган экен канында,
Энесинин сүтүнөн.

*М. Шаханов.
Которгон М. Өмүрзаков*

156. Окугула. Жаттагыла. Үндөштүктүн түрлөрүн байкагыла.
Бирдын авторун эстегиле.

ЖЕЛ КЕМЕ

Булбүлдөйт жалгыз жел кеме
Тумандуу деңиз бетинде,
Ал эмне издейт болду экен,
Адашып турган жеринен?

Толкуп ойнойт, жел жүрөт,
Кычырап мачта бүгүлөт.
О, кокуй бакты карабайт,
Бактымдан качып баратпайт.

Астында деңиз тынч жатат,
Үстүнөн күн нур чачат.
Бороонго сызат бул кандай
Бороондон жай алчудай.

Которгон А. Осмонов

157. Айтыш ырын ролдорго бөлүп, мелдешип айтышкыла.

Ү м ө т а а л ы:

Ассалоом алейкум,
Келипсиң Кетмен-Төбө жеринен,
Келишкен саяк элинен,
Атабыз акын туулган,
Кушчу, саруу ичинде.

Чоң акындын баласы,
Курч жүгүрүп байге алган,
Анык тулпар даанасы.

Э ш м а м б е т:

Туулган жерим Таластан,
Уругум кыргыз Манастан.
Чоң атам Ардак балдары.
Кедейликтин зарпынан,
Адашып кеткем Таластан.
Опо ажы биздин бай болгон,
Кол жетпеген жар болгон.
Жардын түбү шылдырап,
Кыпкызыл аккан шор болгон.
Кантип качпай коёсуң,
Туулуп-өскөн жериңден,
Кушчу, саруу элиңден,
Кудайберген кызылбаш,
Башта карыз бергенсип,
Алып турат күнүнө.

Ү м ө т а а л ы:

Эшмамбет биздин агабыз,
Көп ырчынын жанында,
Эч жакка мен барбадым,
Биз тим эле ойноп жүргөн балабыз.
Ак буудай бышкан жериңди,
Кантип таштап кеттиңиз?
Кушчу, саруу элиңдин,
Бакканы кызар кой болот.
Жакшы иштесе дыйкандар,
Жарым жылда бай болот.
Жайы салкын, кыш жылуу,
Мал көбөйтчү жерибиз.
Көпкөнүнө чыдабай,
Урушуп жүрөт элибиз.

Эшмамбет:

Тагай, саяк кенен эл
Бей-бечара качкындар
Жашай берет элинде.
Эсенаман, Чоңду ырчы
Таласта элдин жарчысы,
Жеринде ырчы көп болот.
Ошолордун башчысы.

PDF Compressor Free Version

«Залкар акындар», 1-том

! Билип алгыла.

Адамга көрк берген сапаттар (качества, которые украшают человека):

- адилеттүүлүк – справедливость
- активдүүлүк – активность
- акылкөйлүк – рассудительность
- ачыктык – открытость
- билимдүүлүк – образованность
- жоопкерчилик – ответственность
- кайраттуулук – энергичность
- кайрымдуулук – заботливость
- кесипкөйлүк – профессионализм
- назиктик – нежность
- чекиндүүлүк – решительность
- чынчылдык – честность
- айкөлдүк – великодушие

ЭКИНЧИ ЖАРЫМ ЖЫЛДЫК

§ 31. Өткөндөрдү эске түшүрүү, кайталоо

! Эске түшүргүлө. Вспомните.

1. Фонетика деген эмне?
2. Кептеги (речтеги) тыбыштар эмне менен белгиленет?
3. Кыргыз тилинде канча үндүү жана канча үнсүз тыбыш бар?
4. Эмнесине карата үнсүз тыбыштар уяң, жумшак жана каткалаң болуп бөлүнөт?
5. Кандай тыбыштар эки тамга менен белгилене тургандыгын айтып, мисал келтиргиле.
6. Алфавитти үйрөнүүнүн зарылчылыгы барбы?
7. Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн сөздөрдүн айтылышы менен жазылышында кандай айырмачылыктар бар?
8. к, п, ж тамгалары канча тыбышты билдирет? Мисал келтиргиле.
9. Эки сөз аралыгында үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышына жана алардын жазылыш өзгөчөлүктөрүнө бир нече мисал келтиргиле.

158. Жаңылмачтарды окуп, тилиңерди жатыктыргыла. Кайсы тыбыштарды айтканда ката көп кете тургандыгын байкагыла.

Ай, ай, Айдарбай!
Кызыл мүйүз уюңду
Үйүңө айдай бар!

Асманда эки айры куйрук:
Бири – ак кыска айры куйрук.
Бири – кара кыска айры куйрук.

159. Төмөнкү сөздөрдү окугула. Кандай өзгөрүү бар экенин байкагылачы.

Билек – тилек, дарак – барак, курат – турат, күрөк – жүрөк, камын – чамын.

160. Төмөнкү сөздөрдү окуп, кыска үндүүлөрдү созулма үндүүлөр менен алмаштырганда, сөздүн мааниси өзгөрдүбү, байкагыла.

Кар – каар, тар – таар, жак – жаак, **PDF-Compressor Free Version**
толук – тоолук, ук – уук, сур – суур, шар – шаар, уч – ууч,
кон – коон, жолук – жоолук.

161. Окугула. к, г тамгалары кандай учурда кы, гы, кандай учурда ки, ги тыбыштарын билдирет?

Күзгү, аска, эки, тамга, класс, герб, илгич, жомок, балка, сызгыч, чалгы, мезгил, бак, кургак, тоок, шакек, жекшемби.

162. Төмөнкү сөздөргө фонетикалык талдоо жүргүзүлө.

Эркин, тынчтык, мекеним, жарашат.

 163. Текстти окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Биринчи абзацтагы ичке жана жоон үндүүлөр катышкан сөздөрдү көчүрүп жазгыла.

ЧАТЫР-КӨЛ

Ак-Сай жайлоосунда Чатыр-Көл деген эң сулуу көл бар. Анын суусундай суу жок. Тоого чыгып карасаң тиккен чатырдай болуп көрүнөт. Ошондуктан Чатыр-Көл деп аталат. Дүйнө жүзүндө канча түрдүү куш болсо, ошонун баары жайында ушул көлгө конот. Чатыр-Көлдө мындай бир окуя болгон экен:

Илгери бир жолоочу Кытайга бара жатып, ушул көлгө туш келет. Кыш мезгили эле. Жолду кыскартыш үчүн көлдүн үстүндөгү тоңгон муз менен эшегин минип кете берет. Орто жерге жеткенде муз жарылып, эшеги көлгө түшүп кетет. Жолоочу эптеп өзү аман калат. Арадан эки жыл өтүп, баягы киши Ысык-Көлгө келет. Көлдү бойлоп баратса, бир аксакал карыя адам көлдүн жээгинен капчык таап алып, аны карап отурат. Анда жанагы жолоочу таанып:

– Ай карыя, алдагы менин капчыгым экен, мен муну Чатыр-Көлдөн жоготком дейт.

Карыя таңыркап:

– Сен кимсиң? Чатыр-Көлдө жоготкон капчыгың Ысык-Көлгө келгендей канаты бар бекен? – деп урушат.

Жанагы киши:

– Ишенбесең ачып кара, эки жамбым бар болчу, – дейт.

– Ой, тобо-ой, Чатыр-Көл менен Ысык-Көл биримдик көл экен го, ортосунда кошулуп турган агымы бар турбайбы, – дешип баш чайкашат.

- тиккен чатырдай – словно расставленная палатка жолду кыскартыш үчүн – чтобы сократить путь көлдү бойлоп баратса – идя берегом озера капчык таап алып – найдя кошелек эки жамбым бар болчу – было два слитка серебра кошулуп турган агымы бар турбайбы – оказывается, есть соединяющее их (озера) течение

! Тамашаны окуп коюңуз.

КАРА ТООКТУН ЖУМУРТКАСЫ

Азык-түлүк дүкөнүнө кире калган гавроволук сатуучудан минтип сураптыр:

– Мага кара тооктун гана жумурткаларынан он бешти бериңизчи? Таң калган сатуучу:

– Ой, мен мынабу көп жумуртканын ичинен кайсынысы кара тооктуку экенин кайдан билем? Таанысаң өзүң тандап ала кой, – дептир. Ошондо гавроволук ойлонбой туруп, эң чоң жумурткалардан он бешти тандап алат да, акчасын төлөй салып, кымындап чыгып кетиптир.

§ 32. Текст менен иштөө

 164. Текстти окугула. Түшүнгөнүңөрдү эки тилде айтып бергиле.

КАРАСАЕВ ХУСЕИН

*Алладан тилегеним үчөө гана:
Биринчи – ден соолукта эсенчилик,
Экинчи – берекелүү кененчилик,
Үчүнчү – жалпы элиме бейпилчилик!*

Кыргыз совет тилчиси, улуттук туңгуч лексикограф жана лексиколог, филология илиминин кандидаты, профессор Хусейн Карасаев 1901-жылы Кең-Суу кыштагында (азыркы Түп району, Ысык-Көл облусу) төрөлгөн. Алгачкы би-

лимди Каракол шаарындагы орус-тузем мектебинен алган. Ленинграддагы Енукидзе атындагы Чыгыш тил бөлүмүндө 1931-жылы бүткөн. Маданий-агартуу кызматтарында иштеген.

1923–25-жылы Ташкен шаарындагы Кыргыз агартуу институтунда окуган. Бул институтта окуп жүрүп, «Эркин-Тоо» гезитинин алгачкы сандарын чыгарышкан жана ага кабарчылык кылган. Карасаев – Кыргызстанда сөздүк түзүү ишине негиз салгандардын бири. Ал И. А. Батманов менен «Орусча-кыргызча сөздүктү» 1938-жылы түзгөн. 1966-жылы Хусеин Карасаев тарабынан «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (60 миң сөз) жарык көрдү.

1931-жылы айтылуу манасчы Саякбай Каралаевди Фрунзе шаарына алып келип, маданий, илимий журтчулукка тааныштырып, «Манас» жазып алууну уюштурган. М. Горький, А. Радищев, Л. Крючковский, Р. Тагор ж. б. жазуучулардын чыгармаларын которгон. Эмгек Кызыл Туу ордени, медалдар менен сыйланган.

«Ысык-Көл» энциклопедиясы

● улуттук туңгуч – первый национальный журтчулукка тааныштырып – *здесь*: открыл народу «Манас» жазып алууну уюштурган – организовал запись «Манаса»

- ?
1. Хусеин Карасаев ким болгон?
 2. Ал кайда төрөлгөн? Кайдан билим алган?
 3. Хусеин Карасаев кандай кызматтарда иштеген?
 4. Жогорку окуу жайын кайдан окуган?
 5. Ал алгачкы кайсы газетага кабарчы болгон?
 6. Хусеин Карасаев биринчи эмгектерин канчанчы жылы жазган?
 7. Кандай сөздүктү түзгөн?
 8. Карасаевдин эмгектерин тактап, санап айтып бергиле.
 9. Ал кайсы манасчыны элге тааныткан?
 10. Карасаевдин кандай котормолору бар?
 11. Эмгеги бааланып, кандай сыйлыктар менен сыйланган?

! Батаны жаттап алгыла.

ОКУМУШТУУ ХУСЕИН КАРАСАЕВДИН БЕРГЕН БАТАСЫ

Мал болсун,
Баш болсун,
Берекелүү аш болсун,
Узун өмүр жаш болсун.
«Ики» деген оору болбосун...
«Келе» деген доочу болбосун...
Баккан балээ болбосун,
Жапкан жалаа болбосун.
Калк ордунда болсун,
Кан тактысында болсун.
Кандын касабынан сактасын,
Карачанын дооматынан сактасын.
Ашуусу бийик тоодон сактасын,
Айкырып кирген жоодон сактасын.
Агыны катуу суудан сактасын,
Адам өлгөн чуудан сактасын.
Бак карасын,
Кыдыр даарысын.
Эл ичи тынч болсун.
Эмгек кайнап турсун,
Береке жайнап турсун.
Карыяларыбыз нускалуу болсун,
Байбичелерибиз берекелүү болсун.
Келин-кыздарыбыз уяттуу болсун,
Жаштарыбыз ыймандуу болсун.
Акимдерибиз кичинесинен чоңуна чейин
адилеттүү болсун.
Элибиз асмандагы топ жылдыз
Үркөрдөй жаркырап,
чогуу ырын ырдап,
тоюн тойлоп, үзүрлүү өмүр сүрсүн.
Оомийин!
Олдоох акбар!

165. Көп чекиттин ордуна ат атооч сөздөрдү коюп жазып, аларга морфологиялык талдоо жүргүзүлө.

PDF Compressor Free Version

1. Анын атасы ... ушул мектепте окуган болчу.
2. Бакта ... чымчык сайрап жатты.
3. Бир убакта ... эшикти какты.

Пайдаланылуучу сөздөр: кайсы бир убакта, кандайдыр бир, кимдир бирөө.

У л г ү: Анын атасы кайсы бир убакта ушул мектепте окуган болчу.

кайсы бир убакта – ат атооч (белгисиз);

качан? кайсы бир убакта – мезгилдик маанини көрсөттү, татаал ат атооч, сүйлөмдө бышыктооч болду;

ушул – шилтеме ат атооч.

§ 33. Сөз. Сөздүн лексикалык курамы (Слово. Лексический состав слова)

Сөз – бул лексикалык бирдик болуп саналат. Тилдеги бардык сөздөр биригип, сөздүк курамды же лексиканы түзөт. Ал эми лексика жөнүндөгү илим лексикология деп аталат.

Семасиология – сөз маанилери жөнүндөгү илим. Ал термин гректин *semasia* (маани) жана *logos* (окуу, илим) деген сөздөрүнөн алынган. Сөз маанилеринин өз ара карым-катышы, өзгөрүшү, кеңейиши жана тарышы сыяктуу маселелерди изилдейт. Мында сөздөрдүн көп маанилүү болушу, көп маанилүүлүктүн өнүгүү, маанини берүү жолдору, себептери, элдин коомдук турмушу, жашоо тиричилиги, маданий өнүгүшү ж. б. маселелер каралат.

Слово – это единица языка. Все слова языка образуют его словарный состав, или *лексику*. Наука о лексике называется *лексикологией*.

Семасиология – наука, изучающая значение слов. От греч. *semasia* (значение) и *logos* (наука). Семасиология изучает взаимосвязи, изменения, различия и разнообразие значений слов. Многозначность слов тесно связана с жизнью общества, его культурной и научной деятельностью.

Сөздүн лексикалык маанисинен башка, анын грамматикалык мааниси да болот.

Сөз кандайдыр бир маанини, түшүнүктү билдирет. Бул сөздүн лексикалык мааниси болуп эсептелет.

Мисалы:

Эмгекчил – тынбай иштеген мээнеткеч адам; космонавт – космоско учуучу адам.

Например:

Трудолюбивый – любящий трудиться; космонавт – человек, который летает в космос.

Сөздүн грамматикалык мааниси сөздүн тигил же бул грамматикалык белгилерин аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

Грамматическое значение слова определяет те или иные грамматические признаки.

Мисалы:

Эмгекчил деген сөздү алып көрсөк: сын атооч, атооч сөздөн (эмгек) + (-чыл) мүчөсү аркылуу сын атооч жасалды, жай даража, жөнөкөй туунду сын (эмгек + чил) заттын ал-абалын билдирди.

Космонавт – зат атооч, жекелик санда, жалпы ат, атооч жөндөмөдө.

Например:

Трудолюбивый – прилагательное, образовано от существительного труд и глагола любить (муж. р., И. п.).

Кыргыз тилинде грамматикалык мааниге гана ээ болгон сөздөр бар (менен, эле, чейин, дейре, жана, өтө, абдан ж. б.). Алар – кызматчы сөздөр.

Мындай сөздөрдүн лексикалык мааниси болбойт.

В кыргызском языке служебные слова имеют только грамматическое значение (менен, эле, го, чейин, дейре, жана, өтө, абдан ж. б.).

Космонавт – существительное, муж. р., И. п., ед. ч.

166. «Түшүндүрмө сөздүктү» пайдаланып, мекен, мектеп, жер, он биринчи, сыноо деген сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанисин жазгыла.

Ү л г ү : Мекен.

Лексикалык мааниси:

- 1) туулуп өскөн жер;
- 2) жашап турган жер.

Грамматикалык мааниси:

- 1) зат атооч;
- 2) жалпы ат;
- 3) уңгу түрүндө;
- 4) атооч жөндөмөдө.

 167. Текстти окуп, анын мазмунун өз сөзүңөр менен айтып бергиле. Анда эмне жөнүндө баяндалды.

Орус тилиндеги сөздөрдүн саны жөнүндө Лев Успенский мындай деп жазган: «...Орус тилинде бардыгы канча сөз бар деп сураганда, асманда канча жылдыз болсо, ошончо сөз бар», – деп жооп беришет. Бул жооп туура эмес. Жөнөкөй көз менен караганда асмандагы жылдыздар анчалык көп эмес, үч-төрт миңден ашпайт, ал эми биздин пайдаланып жүргөн сөзүбүз миңдеп саналат.

Ошондой эле кыргыз тилинде канча сөз бар экендигин билүү кыйын. К. Юдахин тарабынан түзүлгөн «Кыргызча-орусча сөздүктө» 40 миң, «Орусча-кыргызча сөздүктө» 51 миң, Х. К. Карасаев түзгөн «Орфографиялык сөздүктө» 60 миң сөз бар.

! Билип алгыла.

БИЗ СЫЙМЫКТАНГАН ОКУМУШТУУЛАР:

Жусуп Баласагын (болжол менен 1015–1070)

Акын. Караханийлер доорунун маданиятынын өкүлү. Атактуу «Кутадгу билиг» – «Кут даарытар илим» эмгегинин автору.

Эшенаалы (Ишенаалы) Арабай уулу (1882–1938)

Окумуштуу-агартуучу, «Манас» изилдөөчү, «Алифба йаки тоте окуу» – «Алиппе же жеңил окуу» эмгектеринин автору.

Юдахин Константин Кузьмич (1890–1975)

Академик, филология илимдеринин доктору, профессор. Түрк лексикологиясы, тил илими боюнча адис.

Касым Тыныстанов (1901–1938)

Окумуштуу-тилчи, акын, драматург жана коомдук ишмер, профессор. «Чоңдор үчүн алиппе», «Биздин тил», «Эне тилибиз» деген окуу китептеринин автору.

Хусеин Карасаев (1901–1998)

Ардактуу академик. Тил илими боюнча адис. 20дан ашык китеби чыккан.

Батманов Игорь Алексеевич (1906–1969)

Академик, филология илимдеринин доктору, профессор. Кыргыз тили, анын тарыхы, түркология жана салыштырма тил илими боюнча адис. 100дөн ашуун илимий эмгеги жарыяланган.

Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна (1924)

Академик, филология илиминин доктору. Кыргыз тил илими боюнча адис. 160 илимий эмгеги (анын ичинен 37 китеп) жарыяланган.

Какеев Аскар Чукутаевич (1935)

Академик, философия илимдеринин доктору. Философия боюнча адис. 60тан ашуун илимий эмгеги (анын ичинде 2 монография) жарыяланган.

Асанов Үсөн Асанович (1934)

Академик, химия илимдеринин доктору. Химия жана химиялык технологиялар боюнча адис. 250дөн ашуун илимий эмгеги (анын ичинде 6 монография, 3 сөздүк) жарыяланган. 7 ойлоп табуунун ээси.

§ 34. Сөздөрдүн тике жана өтмө маанилери (Прямое и переносное значение слов)

Бир гана маанини билдирген сөздөр бир маанилүү сөздөр деп аталат.

Мисалы: Терек – өтө бийик болуп өскөн дарактын бир түрү.

Эки же андан көп мааниге ээ болгон сөздөр көп маанилүү сөздөр деп аталат.

Мисалы: «Жер» деген сөз.

1. Биз жашап жаткан планетанын аты. Жер Күндү айланат.

2. Кургактык. Айрым жаныбарлар жерде да, сууда да жашай берет.

Слова, имеющие одно лексическое значение, называются однозначными.

Например: Тополь – порода дерева.

Слова, имеющие два или более лексических значения, называются многозначными.

3. Жер кыртышы – биздин планетанын үстүңкү катмары. **Жерге отурдук.**

Например:

Слово «земля».

1. Название нашей планеты. Земля кружится вокруг Солнца.
2. Суша. Некоторые животные живут и на суше, и в воде.
3. Поверхность земли. Сидим на земле.

Бир маанилүү сөздөр тике мааниде колдонулат.

Однозначные слова употребляются в прямом значении.

Мисалы:

Пароходдор сүзүп жүрүшөт.

Сүзүү деген сөздүн тике мааниси – суу үстүндө жүрүү.

Например:

Плывут пароходы.

Слово **плыть** имеет прямое значение – передвигаться по воде.

Көп маанилүү сөздөр тике мааниде да, өтмө мааниде да колдонула берет.

Многозначные слова употребляются как в прямом, так и в переносном значении.

Мисалы:

1. Ой түбүнө (өтмө) жетпейсиң.
2. Бул үйдүн түбү (тике) бүгүн бүтпөйт.

Например:

1. Уже тает снег.
2. Девочка таяла на глазах.

«Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» сөздүн мааниси менен бирге өтмө мааниси да берилген.

Мисалы:

Күкүк (куш). Күкүк өз атын өзү чакырат (*макал*).

Өтмө мааниси: акын, ырчы.

Күү чертип эркин сайраган, күкүк элем наалыдым (*Токтогул*).

Сөздүн тике маанисинен улам пайда болгон жаңы маани тилде дайыма колдонулуп, биротоло калыптанганда гана өтмө маанини туюнтат.

Мисалы:

- 1) колу кыпчылуу – сөзгө кыпчылуу;
- 2) жиптин түйүнү – иштин түйүнү;
- 3) суу төгүү – ыр төгүү ж. б.

168. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Сөздөрдүн тике жана өтмө маанисин байкагыла.

Колу кыпчылуу – сөзгө кыпчылуу, жиптин түйүнү – иштин түйүнү, суу төгүү – ыр төгүү ж. б.

Ү л г ү: Саймачы кыз жиптин түйүнүн чече албай убараланды. Сабира иштин түйүнүн билет, тез эле көнүп кетти.

169. Төмөнкү сөз айкалыштарынан сүйлөм түзүп, алардын кайсы мааниде колдонулгандыгын түшүндүргүлө.

Алтын адам, алтын саат, күмүш кар, күмүш кашык, бала уктады, кол уктады, ак пахта, ак алтын.

170. Төмөнкү сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөм түзгүлө, тике жана өтмө маанисин түшүндүрүп бергиле.

Таш жол – таш жүрөк, жылуу үй – жылуу сөз, суу муздады – көңүл муздады, бала уйкуда – кол уйкуда.

Ү л г ү: Биз таш жол менен жүрүп олтуруп үйгө жеттик. Сейденин жүрөгү таш жүрөк болуп калса керек.

171. Төмөнкү сөздөрдү жана сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Белгиленген сөздөрдүн лексикалык маанисин айтып бергиле.

Ызгаар, келүү, кыш, жер бети, аппак кар, өзөн суулары, тоңуу, балдар, жасоо, чана, биз, коньки тебүү, жакшы көрүү, салкын аба, көңүл ачуу, чыңдоо, ден соолук, акылдуу бала.

172. Бирды жаттагыла.

АЙ НУРУНДА КЫШКЫ ТҮН

Ай нурунда кышкы түн,
Айран төгүп койгондой.
Жаңырыксыз токой-чер
Уктап жатат ойгонбой.

Менменсинген карагай –
Пейли кенен чалдардай.
Кар жамынган чегедек –
Ак тон кийген балдардай.

А. Токомбаев

 173. Текстти окуп түшүнгүлө, мазмунун орус тилинде айтып бергиле.

PDF Compressor Free Version

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАЛААЛАРЫ

Кыргызстандын талаалары ойдуң өрөөндөрдө да, тоолордун капталдарында да, бийик тоолордун арасынан да орун алган.

Тоолуу талаалар кургак келет да, жайында ысык болот. Талааларда көөдө, бетеге, буудай баш, шыбак жана башка чөптөр өсөт.

Талааларда жаз мезгили жакшы болот. Кар тез кетет да, кыртышында ным сакталат, көп сандаган кардын астында жатып өсүүчү гүлдөр: байчечекей, мандалак жана башкалар алгачкылардан болуп жерден баш багышат.

Жапжашыл өсүмдүктөрдүн арасында гүлдөр кызгылт, агыш, саргыч болуп көрүнөт. Абада торгой көкөлөп сайрайт, шиберлердин арасынан бөдөнөлөр, кекиликтер бырпырап уча баштайт. Көпөлөктөр түркүн гүлдөргө конуп, аарылар бал жыйнашат.

Талааларда кемирүүчү жаныбарлар көп жашайт: сары чычкандар, кош аяктар, ар түрдүү чычкандар жана алардан башка да чөптөргө, дан эгиндерине зыян келтирүүчү жаныбарлар болот.

Шиберлердин арасында кескелдириктер, жыландар сойлоп жүрөт.

«Кыргыз жергеси»

- **ойдуң өрөөндөрдө** – во впадине, в низине, в котловине
- көдөө** – ковыль-волосатик
- бетеге** – перистый ковыль
- шыбак** – полынь

174. Ырды көркөм окугула. Мазмунун сүрөт аркылуу бергиле, аны аңгемелеп жазгыла.

ЫСЫК-КӨЛДҮН БОЁГУ

Ысык-Көлдүн боёгу табийгаттан,
Кээде сүттөй, кар жаагандай агарып,
Кээде көпкөк, кээде киргил,
Мала кызыл күн батарда таралып.

Ысык-Көлдүн боёгу Ала-Тоодон
Күзгү болуп, токой, тоолор көрүнүп,
Таңыркатар кайсы убакта барсам да
Боёгуна туткун болуп жеңилип.

Ысык-Көлдүн боёгу көк асмандан
Булут сүзүп, күн нурларын жамынып.
Түбүндөгү түркүн түстүү таштары
Алган сымак акак-шуру тагынып.

М. Жангазиев

§ 35. Омонимдер (Омонимы)

Тыбыштык түзүлүшү окшош, бирок мааниси ар башка болгон сөздөр *омонимдер* деп аталат.

Ал грек тилиндеги *homos* (бирдей), *опута* (ат, ысым) деген сөзүнөн алынган.

Мисалы:

Өнөрүң болсо өргө чап. – Если у тебя есть умение, скачи вверх (действуй). Асан, чөп чап. – Асан, коси траву.

Айрым омонимдер бирдей сөз түркүмүнө, кээ бирлери ар башка сөз түркүмүнө тиешелүү болот.

Мисалы:

Жаркыраган жай (зат атооч) келди. – Наступило солнечное лето. Машинаны жай (тактооч) айдады. – Машину вел медленно.

При переводе омонимов с кыргызского языка на русский они перестают быть омонимами.

Например:

чап – скачи

жай – лето

чап – коси

жай – медленно

Омонимдер лексикалык да, грамматикалык да болушат.

Омонимы могут быть не только лексическими, но и грамматическими.

Мисалы:

Бир сөз түркүмүндөгү (относящиеся к одной части речи) омонимдер (лексикалык): **сыр** (краска) – зат атооч; **сыр** (тайна) – зат атооч.

Ар башка сөз түркүмдөрүнө таандык (относящиеся к различным частям речи) омонимдер (грамматикалык): **мал** (скот) – зат атооч; **мал** (макай) – этиш.

175. Омоним сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө, мааниси жагынан кандай айырмачылыктар бар экенин байкагыла.

Жаз – жаз, сыр – сыр, жаздык – жаздык, жүз – жүз, түш – түш, кой – кой, кат – кат, жарык – жарык.

У л г ү: Адилет көнүгүүнү жаз.

Жаз келип, жердин бети көгөрдү.

176. Омоним сөздөрдү таап, аларды сөз түркүмүнө ажыраткыла.

1. Мектептин жанында сонун бак бар. Нургүл, шефке алган козунду жакшы бак.

2. Асыл күн түш болгондо мектептен келди. Түш аттан, бирге отуруп сүйлөшөлү.

3. Жуулган кирдин баарын эшиктеги зымга жай. Адилет жай басып, үйгө кирди.

 177. Текстти окугула. Түшүнгөнүңөрдү сүйлөп бергиле. Дагы кандай уламыштарды билесиңер?

ПРЖЕВАЛЬСК

Бул шаардын алгачкы аты Каракол болчу. Пржевальск деген наам революциядан мурда коюлган. Орус элинин улуу саякатчысы Пржевальский Борбордук Азияда жүрүп токтогон экен. Ал киши кыргыздын жеринен кулан кармаптыр. Ал гана эмес, бүткүл чөптөрдү текшерип көргөн экен. Бир карыяга келип: «Кыргызда эң уу чөп кайсы болот?» – деп сураса, анда ал кыргыз уу коргошунду көрсөтүп: «Муну жеген мал да, адам да өлөт», – дейт. Пржевальский уу коргошундун түбүн аарчып туруп, жеп жибериптир. Бир аз туруп

эле өңү кызарып тумчуккандай болуптур, ошондо бир кичинекей бөтөлкөдөн дары алып жутуп жиберет, кайра эсине келип: «Дүйнөдө мындан артык дары жок, бул миңдеген ооруну айыктырат», – дептир. (Ал дары – уу коргошун, орусча *иссыккульский корень* деп аталат).

Ошол эле Пржевальский кыргыздарга көп жакшылык кылган экен. Ушул Ысык-Көл өрөөнүндө бир убактарда эки баштуу зымырык куш пайда болуптур. Ал келгенде жут, ачарчылык, улуу тумоо (чечек), кара тумоо (келте) кошо келиптир. Ал зымырык куш көзүнө эмне көрүнсө, баарын алчу экен.

Пржевальский бул элге жабыр келтирген немени атам деп нечен күн убара болуп, акыры атып түшүрөт экен.

Ошондон кийин элдин тукуму өсө баштаптыр. Бирок зымырык куштун каргышынан Пржевальский каза тааптыр. Кыргыз эли Каракол шаарын Пржевальск шаары деп атап калышат. Пржевальскийдин пристандагы мүрзөсүндөгү эстелигине ошол зымырык куштун келбети коюлган.

- кулан кармаптыр – поймал кулана
- уу коргошун – аконит, *иссыккульский корень*
- тумчуккандай болду – стал задыхаться
- эсине келип – опомнившись
- эки баштуу зымырык куш – двуглавая сказочная птица
- жут – падеж скота

§ 36. Антонимдер (Антонимы)

Карама-каршы мааниде колдонулуп, бирдей сөз түркүмүнө таандык болгон сөздөр *антонимдер* деп аталат. Ал грек тилинин *anti* (каршы) жана *опута* (ат) деген сөздөрүнөн алынган. Антонимдер өз ара ар башка уңгулуу жана бирдей уңгулуу болуп экиге бөлүнөт.

Антонимы – это слова одной и той же части речи с противоположными лексическими значениями. С греческого *anti* (противоположность) и *опута* (имя, название). Антонимы бывают однокоренными и разнокоренными.

1. Ар башка уңгулуу антонимдер:
 - чоң – кичине (большой – маленький)
 - жакшы – жаман (хороший – плохой)

келди – кетти (пришел – ушел)
кеч – эрте (поздно – рано)

PDF Compressor Free Version

Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат.
Недруг поддакивает, а друг спорит.

2. Бирдей уңгулуу антонимдер:

адептүү – адепсиз (вежливый – невежливый)
акылдуу – акылсыз (умный – неумный)
тааныш – бейтааныш (знакомый – незнакомый)

178. Антонимдерди окуп, кайсы сөз түркүмүнө кирерин айтып бергиле.

Кең – тар, ак – кара, өмүр – өлүм, дос – душман, эски – жаңы, жат – тур, согуш – тынчтык, чийки – бышык, берүү – алуу, бармак – келмек, күн – түн, арык – семиз, узун – кыска.

179. Төмөнкү сөздөргө карама-каршы мааниде айтылган сөздөрдү тапкыла.

Жаңы, чыгыш, калың, ачуу, жоон, жумшак, жаш, тартиптүү, коркок, кубаныч, түндүк, ачык, суук, достук, кетти.

180. Учкул сөздөрдү окуп, антоним сөздөрдү таап, сөз түркүмдөрүнө ажыраткыла.

1. Душман кагышат, тууган табышат.
2. Жакшы максат – жарым ырыс.
3. Жакшы көргөн досунан жан аяган жигитпи.
4. Жаман менен дос болсоң, кулак салбайт кебиңе.
5. Жер басасың бут менен, ынтымак болсун журт менен.

181. Антоним тактоочтор менен сүйлөм түзгүлө. Тактооч сөздөргө морфологиялык талдоо жүргүзгүлө:

кечээ – бүгүн	өйдө – ылдый
кыргызча – орусча	эрте – кеч
тез – жай	быйыл – былтыр

Ү л г ү: Биз кечээ Кыргыз улуттук драма театрынан «Атанын тагдыры» аттуу спектакль көрдүк.

Кечээ – тактооч. Баштапкы формасы – кечээ, кыймыл-аракеттин мезгилин билдирди.

Туруктуу белгилери: жөнөкөй тактооч, тубаса тактооч, мезгил тактооч, сүйлөмдүн бышыктоочу.

 182. Окуп, түшүнүп, мазмунун айтып бергиле.

ЭКИ ЭШЕКТИН ЖҮГҮ

Бир күнү падыша өзүнүн уулу жана Апенди менен мергенчиликке чыгат. Падышанын жана анын уулунун минген аттары бар. Алар дайыма атчан жүрүштү. Апендинин аты жок, жөө жүрдү.

Падыша чапанын чечип, жөө келе жаткан Апендиге көтөртүп койду. Падышанын уулу да атасын туурап, өз чапанын чечип, Апендиге көтөртүп койду. Үчөө узак жол жүрүштү. Күн ысык болду. Апендинин жүгү оор. Ал чарчады, тердеди. Падыша Апендинин тердегенин көрүп:

– Үстүндө бир эшектин жүгү бар го? – деп шылдыңдады. Анда Апенди падыша менен анын уулун көрсөтүп:

– Жок, падышам, менин үстүмдөгү жүк бир эшектин жүгү эмес, эки эшектин жүгү, – деп жооп берген экен.

● эшектин жүгү – поклажа осла
шылдыңдады – насмехался

183. Ырды жаттагыла.

ЖАШЫЛ ТҮС

Жаздын өңү дайыма,	Жолуң дароо ачылат,
Жашыл болот турбайбы.	Жашыл жарык жанганы,
Жаз мезгили жаштыкка,	Түп мааниси жашылдын
Жакын болот турбайбы.	Жарашыктуу жайдары.

Ы. Кадыров

! Билип алгыла.

Грузины поступили мудро,
Сделав книгу Шота Руставели
Главным в приданом девушки.
И разве проиграли бы кыргызы,

Даря невестам эпос «Манас»,
А узбеки – творения Навои,
Казахи – своего Абая,
А Русские – Пушкина,
Азербайджанцы – Низами,
Испанцы – «Дон-Кихота».

PDF Compressor Free Version

Вспоминаю
Афористичные слова
Андрея Белого:
«Человек – чело века».
А что может значить
Тело – без души?..

Шота Руставелинин китебин,
Кыз себинин баш буюмуна колдонушуп,
Грузиндер акылмандык кылышкан.
Колуктуга белек кылса «Манасты»,
Кыргыздар да уттурбастан утушмак.
Өзбектер Навоинин ырларын,
Казактар өздөрүнүн Абайын,
Орустар болсо Пушкинин,
Испандар «Дон-Кихотту»...
Андрей Белыйдын:
«Адам – кылымдын жүзү»
деген учкул сөзү эске түшөт.
Жаны жок дене
Эмне маани бермекчи?..

М. Шаханов

§ 37. Синонимдер (Синонимы)

Айтылышы ар башка, бирок мааниси бирдей же бири-бирине өтө жакын болгон сөздөр *синонимдер* деп аталат.

Синоним деген сөз грек тилиндеги *sinonymos* (аталышы, мааниси бирдей) деген сөздөн алынган.

Синонимы – это слова, которые звучат и пишутся по-разному, а по смыслу совпадают или очень близки.

Слово синоним образовано от греческого *sinonymos* (одинаковое значение, *однoименный*).

Мисалы:

чал, карья, абышка (старик).

1. Тыбыштык түзүлүшү ар башка болгону менен бирдей же өтө жакын мааниде колдонулат.
2. Бирдей сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Мисалы:

Өткөн ишке *өкүнбө*, кеткен ишке *кейибе*.
Бүгүн *чогулабыз*. Эртең *жыйналабыз*.

Синонимдердин тобу көбүнчө бир эле сөз түркүмдөрүнөн жасалат.

Группа синонимов обычно образуется из слов одной части речи.

Мисалы:

зат атоочтон: чындык, адилеттик, акыйкаттык
сын атоочтон: эр жүрөк, күчтүү, тайманбас
этиштен: айтуу, билдирүү, билгизүү, түшүндүрүү

Например:

из существительных: правдивость, справедливость
из прилагательных: храбрый, смелый, мужественный
из глаголов: говорить, сообщать, заявлять, толковать

Синонимдер тексттин бөлүктөрүн өз ара байланыштырып, бир эле сөздүн кайра-кайра кайталанышына жол бербейт.

Берилген текстте гана бири-бирин алмаштыра алган синонимдер *тексттик синонимдер* болушат.

Синонимы связывают части текста и позволяют избегать неоправданных повторов одного и того же слова.

Слова, заменяющие друг друга только в данном тексте, называются *текстовыми синонимами*.

Мисалы:

Осмонов – биздин адабияттын жылдызы. Ал – кыргыз сөзүнүн генийи (атасы). Улуу акын бизге мурас кылып, көркөм сөздү калтырган. – *Осмонов* – солнце нашей литературы. Он является гением кыргызского слова. Великий поэт оставил нам в наследство замечательные образцы художественной речи.

184. Төмөнкү синоним сөздөр кандай мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлгөнүн айтып бергиле. Синоним сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

PDF Compressor Free Version

таштуу – таштак, кумдуу – кумдак, саздуу – саздак, чаңдуу – чаңдак, аштык – аштуу, атчан – аттуу, тончон – тондуу, акылман – акылдуу, илимпоз – илимдүү, өнөрпоз – өнөрлүү, жоопкер – жооптуу.

Ү л г ү: таш + луу. Сын атоочтун -луу мүчөсү.

185. Окугула. Сөз түркүмдөрү боюнча бөлүштүрүп, өз-өзүнчө жазгыла.

Бактылуу – таалайлуу – ырыстуу, ур – сулат – жык, байла – буу – таң, жуп – түгөй, аңчы – мергенчи, өлчө – чене, канча – нече.

Ү л г ү: ур – этиш, сулат – этиш, жык – этиш...

186. Сүйлөмдөрдү синонимдер менен толуктагыла.

Назгүл ... , ... кыз.

Мага Назгүлдүн ... , ... абдан жагат.

Султан ... , ..., ... жигит.

Анын мүнөзүн баарыбыз жактырабыз.

Султандын иниси Мурат ... , ... жигит.

Пайдаланылуучу сөздөр: орто бойлуу, адамгерчиликтүү, аракетчилдиги, адамгерчилдиги, адамгерчиликтүүлүгү, каратору, узун бойлуу, иштерман, ачык-айрым, тамашакөй, орто бойлуу, зээндүү.

187. Ырды жаттагыла. Эне жөнүндө дагы кандай ырларды, макалдарды билесиңер?

ЭНЕ

Эне, сага кандай мактоо жарашат?

Эне, сенден ким сыймыкты талашат?

Эне менен теңдеше албайт эч бир жан,

Бардык мактоо сага гана жарашат.

А. Токомбаев

188. Текстти окуп, окумуштуу эже жөнүндө айтып бергиле.

АКАДЕМИК Б. Ө. ОРУЗБАЕВА

Кыргыз тил илиминин көрүнүктүү окумуштуусу, филология илимдеринин доктору, академик, илимге эмгек сиңирген ишмер, Улуттук академиянын президиумунун кеңешчиси Бүбүйна Орузбаева 1924-жылы 20-декабрда азыркы Ысык-Көл облусунун Ак-Суу районуна караштуу Чолпон айлында төрөлгөн. Педагогикалык институтту артыкчылык диплому менен бүтүргөн. 1952-жылы кандидаттык диссертацияны Москвада жактаган. 1964-жылы кыргыз аялдарынын ичинен биринчилерден болуп докторлук диссертацияны Алматыда коргогон.

Окумуштуунун илимий багыты алгач кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнө арналган эмгектер менен башталса, кийинчерээк кыргыз тилинин лексикологиясы, лексикографиясы, тарыхы жана анын терминологиясынын калыптаныш маселелерине тике байланыштуу болгон.

Б. Орузбаева «Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер», «Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү», «Словообразование в киргизском языке», «Кыргызский язык: краткий грамматический очерк» ж. б. у. с. эмгектерди жараткан.

Б. Орузбаева – 150гө жакын макала менен эмгектердин автору. Мунун ичинде 10дон ашуун көлөмдүү монографиялары менен брошюралары бар.

Академик Б. Орузбаевага илимге эмгек сиңирген ишмер деген ардактуу наам берилген. Кыргыз ССРинин илим жана техника жаатындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты.

1998-жылы Түркия Республикасынын «Лыйакет Нишаалы» (Эмгек сиңирген) ордени менен сыйланды.

● **артыкчылык диплом** – диплом с отличием (красный) **калыптаныш маселелери** – проблемы формирования **көлөмдүү монография** – объемная монография

§ 38. Көнүгүү, машыгуу

189. Ырды окуп, тилиңерди жатыктырдыла. Бирден синоним жана антоним сөздөрдү тапкыла.

Ойносун жүрөгүмдө кайра бороон,
Жакшы ырга толсун койнум, толсун короом.
Окурман айтып калсын канткен менен
Өчөөрдө жарык жанган акын Жолон!

Ж. Мамытов

📖 190. Текстти окугула. Түшүнгөнүңөрдү сүйлөп бергиле.

ЖОЛОН МАМЫТОВДУН ТАРЖЫМАЛЫНДАГЫ МААНИЛҮҮ УЧУРЛАР

Жолон Мамытов 1940-жылы 1-апрель күнү Ош облусунун Кара-Суу районунда Ак-Буура дарыясынын боюндагы Төлөйкөн айлында туулган. Орто мектепти бүтүргөндөн кийин Фрунзе шаарына келип, К. И. Скрябин атындагы айыл чарба институтун бүтүргөн.

1962–68-жылдары Кара-Суу районундагы «Катта-Талдык» совхозунда башкы ветеринардык врач болуп иштеди. 1969–1971-жылдары Москва шаарындагы СССР жазуучулар союзунун алдындагы Жогорку адабий курсунда окуйт.

1984-жылдан тартып Кыргызстан жазуучулар союзунун башкармасынын катчысы, Кыргызстан жазуучулар союзунун башкармасынын төрагасынын орун басары болуп иштеди. Анын «Отту сүйөм», «Жашыл аалам», «Ырлар», «Мезгилдин элеси», «Суунун өмүрү», «Родник и океан», «Три сказки» ж. б. ыр жыйнактары жарык көргөн.

Кыргыз поэзиясынын өнүгүшүнө кошкон салым үчүн «Каармандык эмгеги үчүн» медалы менен сыйланган. Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгына, «Сепил» операсынын либреттосу үчүн А. Малдыбаев атындагы сыйлыкка, «Жүз жашка тол, кылым» деген ыр китеби үчүн Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгына арзыган. 1988-жылы 7-мартта дүйнөдөн кайтты.

191. Ырды жаттагыла, көркөм окугула.

Нооруз майрам, ырыс майрам,
Бабалардан мурас майрам.
Нооруз менен жер ойгонот,
Жер үстүндө эл ойгонот.
Келди Нооруз, жер – энебиз нан берсин!
Жериме көп жер – энебиз нан берсин!
Калкымдын пейли ток болсун!
Каргаша оору жок болсун!

«Ай-Данек» гезити

● пейли ток – удовлетворенный, спокойный
каргаша оору – злоеющая болезнь

📖 192.

НООРУЗ

Нооруз – Чыгыш элдери, алардын ичинде кыргыздар байыркы мезгилден бери белгилеп келген улуу майрам.

Ата-бабаларыбыз жаңы жылды чын курандын (март) 21инде тосушкан. Бул жаз мезгилине туш келип, жер көктөп, дыйканчылык иштери башталып, жан-жаныбар төлдөгөн, жаратылышка жан кирген жашоонун эң бир маанилүү кезеңи болгон. Бул күндү түрк урууларында «Куттуу жаңы күн» деп аташкан. Кийинчерээк ал фарсы тилиндеги «нав» – «жаңы», «руз» – «күн» дегенди туюнткан сөздөр аркылуу нооруз деп аталып калган.

Адатта нооруз майрамына адамдар чоң маани беришкен. Бул күндүн урматына жети түрдүү данды кошуп көжө даярдашкан. Даамдуу тамактардын түрүн жасап, дасторконго коюшкан. Сый кийимдерин кийишип, жаркын маанай менен бири-бирин куттукташкан.

Алас-алас-алас!
Ар балээден калас!
Эски жыл кетти,
Жаңы жыл келди.
Айдан аман,
Жылдан эсен чыгалы.

Эски жыл колдосун,
Жаңы жыл жалгасын!
Алас-алас-алас!
Ар балээден калас! –

деп байыркы Теңирчилик доордон бери келаткан салтты улап, арча түтөтүп, үй-бүлө мүчөлөрүнүн башынан үч тегеретип, короо-жайын үч айланып «аласган» ырым кылган, жаңы жылда мал-жандын амандыгын тилек кылышкан.

Бул күнү чыр-чатактар унутулуп, таарынычтар кечирилген.

Нооруз накта элдик майрам болгондуктан, анын өзөгүн элдин нукура салт-санаасы, үрп-адаты, оюн-тамашасы түзгөн. Кечкисин улуу от жагылып, оттон секиришип, ар түрдүү оюндар уюштурулуп, майрам кызыктуу өткөрүлөт.

📖 193.

НООРУЗ

Народы Востока, в том числе и кыргызы, издревле считали весеннее равноденствие 21 марта началом нового года. Все вокруг зеленеет, начинается пора весенних посевов, живность дает приплод. Словом, вся природа оживает, поэтому люди с особым воодушевлением, с надеждой на благодатное будущее празднуют Нооруз (новый год по восточному календарю).

У древних тюрков праздник Нового года 21 марта называется «Новый счастливый день», «Благодатный новый день». Позднее вошло в обиход персидское слово «Нооруз». Празднованию Нооруза придается большое значение. В честь этого дня готовят различные блюда из семи разновидностей хлебных злаков. Нарядные и веселые люди ходят друг к другу в гости, обмениваются поздравлениями, добрыми пожеланиями и подарками.

Кыргызы, продолжая традиции тенгрианства (поклонение и небу и природе), зажигают ветки арчи и дымом окуривают дом, обращаясь ко Всевышнему с молитвой о счастливой жизни в новом году. По сложившейся традиции, кыргызы с ночи до утра жгут костры, варят блюдо Нооруза «сумолёк», водят хороводы, запевают песни, или просто сидят и рассказывают интересные истории, слушают сказителей эпосов и легенд.

В этот день все говорят друг другу только самые теплые и добрые слова.

📖 194.

ЧОҢ КӨЖӨ

Чоң көжөгө күрүч, түктөлгөн арпа, буудай, жүгөрү, ар кыл акшактар, ун-талкан, акталган таруу, конок, маш, сүр эт, жаш эт, ич май, сары май сыяктуу азыктарды кошуп бышырат. Аны чоң казанга аз бөксө суу куюп алып, элден мурда этти, анан улам бирден даам салып отуруп, көпкө кайнатат. Дан азыгынын маңызы эзилип чыгат. Эт сөөгүнөн шылынып, шору чыгат. Чоң көжөнү айылдагылар менен чогуу ооз тийишкен. Мурда чоң көжө бышканча алас кылып, кыл ажыратып, жаңы жылды белгилешкен.

15–20 литр сууга 1 кг күрүч, 500 г нокот, 200–300 г маш, түктөлгөн арпа, буудай, 1 кг жүгөрү, 300–400 г ун, 200–300 г талкан, 500 г акталган таруу менен конок, май, 5–6 кг эт, 4–5 пияз, бир түп сарымсак, туз, татымал чөп, калемпир, мурч кетет.

📖 195.

АЛАС, АЛАС, АЛАС!

Алас, алас, алас!	Алас, алас,
Ар балээден калас!	От бед избавь,
Эски жыл кетти,	Сбереги от несчастий.
Жаңы жыл келди.	Старый год ушел,
Айдан аман,	Новый год наступил.
Жылдан эсен чыгалы.	Дай прожить месяц,
Эски жыл колдосун,	Год невредимым.
Жаңы жыл жалгасын!	Пусть старый год
Алас, алас, алас!	Покровительствует,
Ар балээден калас!	Новый – благоденствует!

🗣️ 196. Диктор болуп окугула.

1-окуучу: Кымбаттуу радио угуучулар! Саналуу мүнөттөрдөн кийин Бишкек шаарынын борбордук Ала-Тоо аянтынан Нооруз майрамынын жүрүшүн түз алып уктуруубузду баштайбыз.

2-окуучу: Бүгүн жергебиз өзгөчө шаңга бөлөндү. Ордо калаабыз Бишкектин, ошону менен бирге эле республикабыздын бардык шаарларынын калкы көпкө эсинен чыгарып, унутуп кала таштаган Нооруз майрамын салтанаттуу бел-

гилөөгө түп көтөрүлө чыгышты. Мына, биз турган борбордук Ала-Тоо аянтына чет элдик меймандар, республикабыздын ар улуттуу журтчулугу, өздүк РDP Compressor Free Versionлык ийримдеринин катышуучулары, республикабыздагы улуттук-маданий борборлордун өкүлдөрү чогулушту. Кыскасын айтканда, аянт шаңга бөлөндү.

3-окуучу: Көңүл аппак, тилек аппак, бүт аппак,
Жүрөк эргип ушул күндүн шаңына.
Чачыраткан жаңы жылдын шооласын,
Ким суктанбайт Ноороздун ак таңына.

4-окуучу: Мынакей борбордук аянтка орнотулган секичеге республиканын өкмөт башчылары, меймандар, эмгек алдыңкылары, ардагерлер, ар кандай коомдордун жана уюмдардын өкүлдөрү көтөрүлүштү.

5-окуучу: Сөздү Кыргыз Республикасынын мусулмандарынын казысы алды.

6-окуучу: Баш калаабыздын Ала-Тоо борбордук аянтындагы Ноороз майрамын салтанаттуу ачуу бөлүгү ушуну менен соңуна чыкты. Ноорозду майрамдоо жер-жерлерде кызуу улантылууда.

1-окуучу: Бүгүн жашоо бир аз турат оорлоп,
Бирок анын эртең келер даңкы бар.
Кыйындыкты эмгек менен багынткан,
Элибиздин суктандырап салты бар.

2-окуучу: Ооба, элибиз кандай гана апаат күн башына түшпөсүн, аны достукка, ынтымакка таянуу менен жеңип келген. Ошону менен бирге эле улут бөлүп, эл бөлүү дегенден алыс болушкан. Качан болбосун, ким келбесин бөтөн экен, жат экен дебестен дасторконун кенен жайып, колунда барын жайнатып, сыйкорлугу, кең пейилдиги менен өзгөчөлөнүп келген. Бүгүн элибиздин ошол кең пейилдиги дагы бир жолу көрүндү.

3-окуучу: Эркин элге достук сыйы жарашат,
Биримдикте келечекке баратат.
Демек бүгүн кыйын күндө турсак да,
Эртең эле салтанаттуу таң атат.

4-окуучу: Кыргызстан калкы көп улуттуу, ынтымак менен ырыска жуурулушкан эл экени, мына ошол биримдик гана бүгүн башка түшкөн оорчулукту сездирбей минтип майрам шаңын көркүнө чыгарган күч болуп жаткандыгы азыр ого бетер айкын көрүндү. Борбордук аянттын туш-тарабын улуттук маданий борборлордун, бирикмелердин,

ассоциациялардын майрамдык программалары ээледі. Корея, немис, дунган, уйгур, еврей, өзбек, түрк-месхетин, орус, украин жана башка улуттардын өкүлдөрү өздөрүнүн улуттук кийимдерин, улуттук тамак-аштарын, каада-салттарын, ыр-бийлерин көрсөтүүгө өтүштү.

Майрамды уланткыла.

 Текстти окуп, мазмунун түшүнгүлө, сахналаштырып аткарууга аракеттенгиле.

ҮЛҮШ – ЖАЙЛОО МАЙРАМЫ

Үлүш – кыргыздардын байыркы мезгилде өткөргөн жайлоо майрамы. Ар бир айыл жайлоого көчүп барганда, бээ байлашып, семиз кочкор байлашып, куйкалап союшуп, коңшу айылды (же урууну) мейманга чакырышкан. Аларды тосууга айылдын эли бүт даярданган.

Көк шибердин үстүнө жайылган кең дасторконго дүрдүнүйө тамактар коюлуп, казандарда эт, самоорлордо чай, кайнап, чаначтарда кымыз буркурап, жайлоодо береке төгүлгөн.

Үлүш берем, той берем,
Тамашаны чоң берем, –

деген той ээлери келген меймандарды шаан-шөкөт менен тосушкан. Дасторкон үстүндө комуз чертилип, ырлар ырдалып, ар кандай дастандардан үзүндүлөр айтылып, элден чыккан жез таңдай акындар айтышып, эл кумарга баткан.

Кыргыз эли илгертен ат үстүндө ойноп өскөн эл болгондуктан, ат чабыш, кыз куумай, тыйын эңмей, эңиш, оодарыш, улак тартыш сыяктуу оюндар ойнолгон. Анда байгелер сайылып, жеңгендерге салтанаттуу түрдө тапшырылган. Той болуп жатканда айыл аксакалдары эки айылды ынтымакка, биримдикке чакырып, айыл арасындагы алыш-бериш, куда-сөөк ж. б. ар кандай иштерди да бүткөрүшкөнгө аракеттенишкен.

Тойго келбей калгандарга куржун, чанач толтура тамак-аш ала кетишкен. «Үлүштөн ооз тийгиле», – деп беришкен.

Үлүш майрамын өткөргөн эки айыл үлүштөш болуп калышкан. Кийинки жылы экинчи айыл өткөргөн.

Үлүштөш айылдар жамандык-жакшылыкта, той-топурда бир-бирине жардамдашып турушкан.

Б. Алагушов

? Текстке суроо түзгүлө.

- үлүш – праздник джайлоо
- көк шибердин үстүнө – на зеленой траве
- дастандардан үзүндүлөр – отрывки из дастанов (эпос)
- эл кумарга баткан – народ получил удовольствие
- байгелерди саюу – выставить главные призы
- үлүштөн ооз тийгиле – попробуйте еду с праздничного стола

АРКАН ТАРТМАЙ

Күч сынашуу максатында ойнолуучу жаштар ойну. Бул оюн илгертен чоң жыйындарда, аш-тойлордо ойнолгон, кийинки кездерде майрамдарда өткөрүлүп калды. Оюнга катышуучу жигиттер теңме-тең эки топко бөлүнүп, белгиленген чектин эки жагына чубай турушуп, эки учу илмек болуп байланган бир арканды баары кармашып, калыс адам белги берери менен арканды өз тарабын көздөй тартыша башташат. Каршысындагы оюнчулардын алдыңкысын белгиленген чек сызыктан өткөрө тартса, сүйрөп кеткен тарап утуп, байге алат. Кээде арканды жекеме-жеке да тартышат.

Кудаларды тосуу каадасы да аркан тартмай деп аталат. Айылга жакындап калган кудалардын (алдына түшүү расмисин аткарууга бара жаткан) алдынан кыз берген тарап аркан тартып тосуп алат. Аркан тарткан тарап кудалар мал, акча же башка белек-бечек берип, ыраазы кылгандан кийин өткөрүшөт.

196-а. «Жайлоо», «Жаратылыш» деген темада жалаң «ж» тамгасы менен башталган сөздөр аркылуу аңгеме түзүүгө аракеттенгиле.

Пайдаланылуучу сөздөр:

1. **Зат атооч:** Жапар, Жыпар, Жанара, Жамийла, Женя, Жора, жайлоо, жол, жар, жылан, жамгыр, жылкы, жаздык, жууркан, жуурат, жарма, жемиш, жаңгак, жүзүм, жумуртка ж. б.

2. **Этиш:** жөнөдүк, жаады, жашындык, жайлады, жолукту, жанчты, жеттик, жедик, жазданып, жамынып, жаттык, жуттук, жыргадык ж. б.

3. **Калган сөз түркүмдөрү:** жайлагандан, жалпы, жылуу, жыргал ж. б.

ЖАЙЛООДО

Жайында Жыпарлар жайлоодо. Жапар, Жанара, Жамийла, Женя, Жора жайлоого жөнөдүк. Жолдо жамгыр жаады. Жамгырдан жарга жашындык. Жамгыр жайлагандан жайлады. Жагымдуу жаандан жыргадык. Жолдон жылан жолукту. Жора жыланды жанчты. Жайлоого жеттик. Жыпардыкынан жуурат (тартылбаган койдун сүтүнөн жасалган айран) жуттук. Жемиштерди жедик. Жумшак жаздык жазданып, жылуу жууркан жамынып жаттык. Жайкысын жайлоо жыргал!

§ 39. Архаизмдер (Архаизмы)

Колдонуудан чыгып, унутулуп бара жаткан сөздөр *архаизм* деп аталат.

Архаизмы – это слова и выражения, вышедшие из активного употребления.

Мисалы:

уруят (эркиндик), от араба (поезд), кементай, увазир ж. б.

Салыштырып окугула.

теше	– десятина
зындан	– темница
зилзала (жер титирөө)	– землетрясение
мүдүр	– директор
усул	– метод
усулчу	– методист

Эскирген сөздөр жазуу эстеликтеринде, көркөм чыгармаларда жана улгайган адамдардын кебинде көп учурайт. Архаизмдерди жаңыртып, сүйлөмгө кошуп пайдалануунун стилистикалык мааниси чоң. Эне тилге көрк.

 197. Текстти окуп, которгула. Мазмунун түшүнүп, архаизм сөздөргө көңүл бургула.

Кокон хандыгы заманында кыргыздарга Ташкенден, Бухарадан, Кашкардан кожолор кыдырып келип, балдарын окутуп, дин китептерин жаттаткан. Алар китеп окуганга үйрөтүп, жазганга үйрөткөн эмес. Аң-сезимдүүлөрү өздөрү окуган китептерине ээрчип, өзүнчө «орфография» менен жазышкан. Буга революциядан мурун жазылган документтер күбө боло алат. Китептин өзгөчөлүгү – анын мазмунун ар ким өз билген имласы (тамашасы) менен жазган. Ал морфологиялык принципке негизделген. Араб, иран тилдеринен кирген терминдерди бардыгы бирдей жазышкан. Бирок өз тилине ылайыктап окуткан.

К. Карасаев

198. Текстти ролдоштуруп окугула. Архаизм сөздөр барбы? Болсо көчүрүп жазгыла.

Колхоз башкармасынын мекемесинде счёту чак-чак уруп, эсепчи Акмат гана отурган. Ал карс ачылган эшик жакка жалт караймын деп, счёту жаңылыш уруп алды да:

– Аттиң Боке, келиңиз..., – дей берди.

Бригадир Борбук оң босогодо тура калып:

– Башкарма кайда кетти, балам? – деп сурады.

Эсепчи Акмат назарын счётуна бөлүп, жайбаракат жооп берди:

– Башкарма... жолдош... кетти...

Жылкычы Келдибек сол босогодо тура калып:

– А парткомчу? – деп сурады.

Эсепчи Акмат калыбын жазбай ага да:

Устаревшие слова встречаются в письменных памятниках, в исторически-художественной литературе для создания колорита эпохи. Журналисты, поэты и писатели довольно часто используют их, чтобы придать сказанному торжественную или юмористическую окраску.

– А Кеке, келиңиз, партком жолдош да...

Эки абышка сөз айтыштан батына албай турган кишилерче бирине бири жалт-жалт каранып, экөө бирдей өкүндү.

Т. Сыдыкбеков

199. Архаизм сөздөр кайсы чыгармаларда көп кездешет. Окуган чыгармаңардан архаизм сөздөрдү жазып алгыла. Маанисине түшүнгүлө.

200. Текстти көркөм окугула. Түшүнгүлө. Эскирген сөздөрдү көчүрүп жазгыла.

САНЖЫРАЧЫ, МАНАСЧЫ БАЛЫГООЗ

Биз «Манасты» укканда же окуганда бу эпосту бир баатырдын жомогу катары түшүнүп келебиз. Ал эми «Манас» жомогу кыргыз элинин тарыхынын мурунку мезгилин баяндайт. Биз жогоруда Нук пайгамбардан тартып, кечеги Долон бийге чейинки, болбосо Адигине, Тагай, Мунгуш, Наалы эже баянына чейин, же 1415-жылга чейин айттык. Кыргыз элинин байыркы айтылбай жок болуп кеткен тарыхын айттык. Балыгооз айткан бул санжырага кокусунан туш болуп отурабыз. Балыгооз «Манасты» баштаганда минтип баштачу экен:

Жоону жеңип куугандар,
Алгыр куштай кыраандар,
Угуздан чыккан берендер,
Кол баштаган ноёндор.
Ал берендер жайын айтайын.
Самарканды куткарып,
Отор шаарын салдырган,
Угуз элин куткарган,
Оторхандай берендер.
Атасы Сарыбайдан үлгү алган,
Аялдан чыккан эр экен,
Саадагын колго алганда,
Ирмегенин жазбаган,
Туртаны алдап баплаган.
Паашасын алдап жайлаган.
Отор хандын айымы,
Сары бийдин кызы экен.

Ал кыраандардын ичинде,
Разиядай мерген бар.
Керээти (дайыны) элге берди.
Кылган иши үлгүлүү,
Аялдардын ишмери,
Айтканы ката кетпеген.

§ 40. Неологизмдер (Неологизмы)

Неологизмдер – тилдин сөздүк курамында пайда болгон жаңы сөздөр.

Жаңы сөздөр коомдогу жаңылыкты билдирет, алар убакыт өткөн сайын өзүнүн неологизмдик касиетин жоготуп, демейки сөзгө айланат.

Мисалы:

бизнес, менеджмент, маркетинг, маркер, суверенитет (эгемендүүлүк), приватташтыруу (менчиктештирүү), фломастер, дилер, брокер (далдалчы), коммерсант, бартер, консолидация, компьютер, нюанс, регресс, приоритет (артыкчылык), омбудсмен (акыйкатчы) ж. б.

201. Төмөнкү архаизм сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Зындан (темница), мүдүр (директор), көлбука (бегемот), усулчу (методист), манап, датка, зекет (салык), болуш, бий.

Ү л г ү: Туткунду зынданга салган.

202. Төмөнкү неологизм сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Жарнама, демократия, суверенитет, приватташтыруу, омбудсмен, валюта, бизнес, менеджмент, маркер ж. б.

Ү л г ү: Бүгүнкү жарнамада А. Исманкуловдун микрохирургия борбору жөнүндө кеңири маалымат берилди.

Неологизмы – это слова и словосочетания, созданные для обозначения новых понятий, явлений действительности.

Неологизмы, как правило, начинают активно использоваться и переходят в активный лексический состав языка.

203. Кечирим сураганга үйрөнөлү.

КЕЧИРИМ СУРОО

Кечирип коюңуз!

Кечириниз!

...кечирип коюңуз.

Тынчыңызды алгандыгым үчүн

Алагды кылгандыгым үчүн

Сөзүңүздү бөлгөндүгүм үчүн

...үчүн кечирип коюңуз.

Кечиккендигим үчүн

Телефон чалбагандыгым үчүн

Унутуп калгандыгым үчүн

Кечирим сурайм.

Күнөөлүүмүн.

Таарынба (таарынбаңыз)!

Бул туурасында айтууга арзыбайт.

Эчтеке эмес, баары жайында.

204. Ролдоштуруп окугула.

– Ишин кандай, иним? – деди Эсенов күндөрдүн биринде, чайга олтурушканда.

– Иштерим, беш!

– Жалаң бешпи?

– Азырынча беш. Билбейм кийинкисин. Иштеп атабыз катырып, – Эргешаалы күлө бакты. Сыягы, иши чындап жүрө баштаган окшойт.

– Эмне үчүн дайыма беш эмес?

– Дайыма беш болуш үчүн, дайыма созуп туруш керек.

– Да-а...

– Күрпүм ишке жарады, аке!

– Кантип?

– Жаңы таксиге өтмөк болдум.

– Парпырап учкан экен да!

– Канаттуу эмеспи жаныбар, мени да зуулдатып, канаттуу кылып койду. – Тишин бодурайтып күлдү. – Сөзүм өйдө болуп өтөт.

– М-м...

А. Камалов

 205. Төмөнкү диалогду ролдоштуруп окуп, маанисин түшүнгүлө.

PDF Compressor Free Version

Сүрдөп турсам, Жалил мени «пьесанын автору» деп, Мукеме тааныштырды.

Мукем мени алдыртадан олурая бир карап алды да:

– Улгайып калган киши жазган го десе, жаш неме го мунуңар?.. – деди.

Мукем «Шипка» сигаретин мүштөгүнө аштап атып, Жалилди карабай сурап койду:

– Чалды ким ойномой болду? – деп.

Мен таңыркай түштүм: Рыскулов гана ойнойт деген ойдо болчумун.

– Айбашовго берейин деп жатам, Муке, – деди Жалил саал актангансып.

– Сизчи?! Сиз ойнобойсузбу?! – Мен жарылып кете жаздадым.

– Мен деген эртең курортко учам! Менин деген путёвкам бар! Менин деген самолётко билетим бар! – Мукем эмнегедир ызалуудай, нааразы адамдай сезилди.

– Анда пьесаны сиз келгенден кийин даярдашсын... – дедим мен.

– Айбашев жакшы артист..., – Мукем оозу бошураак унчукту.

– Жакшы артист, бирок бул ролго жарабайт! – дедим мен күйүп-бышып. – Пьесаны сиз үчүн жазгам! Роль сизге гана ылайык. Сиз ойнобосоңуз, пьесамды койдурбайм, көтөрүп кетем!..

Мукем мени бир таамай карап алды да:

Жалил бул бала менен сөзүң бүткөндө деректирге кирчи деп коюп, коштошпостон далысын дугдуйтуп, театрды карай шашпай басып кетти. Эртеси театрга келсем, «Рыскулов курортуна барбай калыптыр, билетти менен путёвкасын кайра өткөрүштүр» деген дуу-дуу.

§ 41. Текст менен иштөөгө көнүгүү, машыгуу

 206. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле.

БЕКСУЛТАН ЖАКИЕВДИН ТЕАТРЫ

...Атанын тагдыры – муңкурөп чөгүп калган жалгыздыктын тагдыры эмес, тегирисинче, андан чыгып, адамдарга, өмүргө бет алгандыктын тагдыры.

З. Куторга

Алгачкы ири чыгармасы менен журт-тун көңүлүнө бүлүк салган калемгер качан да болсо сейрек. Ал эми Бексултан Жакиев – ошондой орошон тагдырлуу талант. Анын «Атанын тагдыры» деген драмасын 60–70-жылдарда көрбөгөн киши калды бекен! Ал жалаң өзүбүздө эле эмес, Казакстанда, башка элдерде 500дөн ашык жолу коюлган. Кыргыз драматургдарынын арасында бул рекордго жеткендер жоктур.

«Атанын тагдырынын» атындай эле, окуясы да эң жөнөкөй, улуу уруштан кийин далай кыргыз атанын, далай энеин башынан түшкөн кайгы анык ички драма түрүндө чагылдырылган. Албетте, атанын ролун артыкча жаралган актёр Муратбек Рыскулов аткарып калышы да пьесанын ажарынын толук ачылышына чоң өбөлгө болгон.

Драматург андан берки 36 жылда «Миң кыял», «Өкүм», «Жаза», «Алтын аяк», «Эртең жаңы жыл», «Күттүргөн жаз да келер», «Саадак какты», «Жүрөлүчү жүрөк оорутпай» пьесаларын жаратып, улуттук драматургиябыздын өнүгүшүнө чоң салым кошту.

Б. Жакиевдин «Атанын тагдыры», «Саадак какты» драмаларынын негизинде балет жазылган. «Мурас», «Өмүр баян» кинофильмдеринин сценарийлерин да Б. Жакиев жазган. Ал котормо жаатында да активдүү иштеп келе жатат.

Б. Жакиев улуттук адабиятыбызга кылган ак кызматы үчүн Кыргыз эл жазуучусу, Кыргыз Республикасынын ис-

куствосуна эмгек сиңирген ишмер деген ардак наамдарга арзыган. Кыргыз Республикасынын Баатыры. Азыр Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлык **PDF Compressor Free Version** төрагасы.

● мункүрөп чөгүп калуу – попасть в безвыходное положение
бүлүк салуу – привести в замешательство
орошон – большой, исключительный
артыкча жаралган – особенный

- ? 1. Бексултан Жакиев ким?
2. Ал кайсы окуу жайын бүтүргөн?
3. Бексултан Жакиев кайсы кызматтарда иштеген?
4. Кайсы чыгармасы аркылуу коомчулукка таанылды?
5. Драмада драматург кайсы мезгилди ким аркылуу ачып берген?
6. «Атанын тагдыры» драмасы канча жолу коюлган?
7. Жакиевдин курч проблемалуу кандай драмалары бар?
8. Ал кимдин чыгармаларын которгон?
9. Кайсы сценарийлери аркылуу элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болду?
10. Бексултан Жакиевге силер кандай каалоо айтмакчысыңар?

207. Суроо бергенге үйрөнөлү.

– ...?

– Бексултан Жакиев драматург, кинодраматург, проза-чы. Кыргыз Республикасынын искусствосуна эмгек сиңирген ишмери, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Кыргыз Республикасынын Баатыры, «Манас» эпосун пропагандалоо боюнча мамлекеттик дирекциясынын директор-көркөм жетекчиси, «Дүйнө элдеринин эпостору» эл аралык ассоциациясынын төрагасы.

– ...?

– КУУнун филология факультетин, Москвадагы жогорку сценарийлик курсту бүтүргөн.

– ...?

– Б. Жакиев чыгармачылык иште коомчулукка «Атанын тагдыры» аттуу алгачкы драмасы менен таанылган.

– ...?

– Анда драматург согуштун кесепетинен бир карыянын башына түшкөн оор трагедияны көрсөтүү аркылуу бүткүл

элдин кайгысын камтып, аны чебердик менен жеткиликтүү берген.

– ...?

– Анын курч проблемалуу, көрүүчүлөр жылуу кабыл алышкан «Миң кыял», «Алтын аяк», «Өкүм» драмалары бар.

– ...?

– Ал С. Михалковдун, В. Брехттин чыгармаларын которгон.

– ...?

– «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракесин өткөрүү программасына ылайык Бишкекте жана Таласта театрлаштырылган көрсөтүүлөрдүн сценарийлерин эң жогорку деңгээлде жазып, элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болду.

– ...?

–

Көркөм окууга үйрөнөлү

 208. «Атанын тагдыры» драмасынан үзүндүнү ролдоштуруп окуп, тыныш белгилерине көңүл бургула. Мазмунун түшүнгүлө. Түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле.

(Сырттан сүйүнчүлөгөн чн угулат).

Бала: Сүйүнчү, чоң ата, сүйүнчү!.. Сүйүнчү! *(чуркап кирет)*. Балаңар келди, балаңар келди.

Акылбек: О, кудай! Болотбегим бейм. Кудай! *(террасаны көздөй жөнөйт)*. Болотбегим!.. Сенин тирүү экениңди жүрөгүм сезчү!.. Жүрөгүм сезчү!.. Болотбегим!..

(Аңгыча Майраштын соңунан келаткан Жеңишбек көрүнөт).

Акылбек: Жекин! Жекин!..

Жеңишбек: Ата!.. Атаке! *(кучактап калат)*.

Акылбек: Жекин!.. Жекинтай!.. *(пауза)*.

Бол, Майраш! Сыр чөйчөккө суу куюп бере сал!.. Бол батыраак!.. Бери эңкей... Башыңды тос... Түкүр эми... Бу чөйчөктөгү сууга түкүр... Туфа-туфа деп түкүр!.. *(чөйчөктү берет)*. Ме, Майраш... *(Шаршекеге)* Агайы, айып көрбө! Минтип ырымдаганды ылайык таппасыңарды билем, бирок... сүйүнгөндөн. *(Жеңишбекке)* Кел эми, тегеренейин, «атам капа болуп кетти» деп, санаасы чыдаган эмес экен го, ээ, каралдым? Уулум эстүү десе! Качып жүрө бердиңби?

PDF Compressor Free Version

Жеңишбек: Жок. Качпай эле келдим.

Акылбек: И, апаң кантип жиберди?

Жеңишбек: Апам өзү бар деди.

Акылбек: Өзүбү?

Жеңишбек: *(баш ийкеп)* Ийи!

Акылбек: Зуурабы? Зуурашым өзү бар дедиби?

Жеңишбек: Ооба. «Ушуларга кор болбой өз атаңа, өз теңтуштарыңа бар, көңүлүң бөөдө чөкпөсүн», – деди.

Акылбек: Өзүңдөн тегеренейин, өзүңдөн!.. *(балага)* Баса, мени сүйүнчүлөгөн бала сен белең?

Бала: Ооба.

Акылбек: *(эки жагын каранып)* Сүйүнчүңө эми эмне берсем?

Бала: Мага эч нерсенин кереги жок, чоң ата.

Акылбек: Кой, антчү эмес! Сүйүнчүнү куру калтырган жарабайт... Каап. Эми эмне кылайын?.. Э, Майраш. А туратур... Ме гой... Болотбегимдин китеби эле, силердей чагында окуган жеринен сыйга алган... белек кылып алып жүр, болобу? Китептин баркына жетчү бала көрүнөсүн, айрып-тытпассың?..

Бала: Рахмат, чоң ата. Айырбайм.

(Көл жактан гудок угулат).

Акылбек: Эмне, пароходдун келер маалы болуп калганбы?

Майраш: Ооба. *(Акылбек камына баштайт)* Ата.

Акылбек: Ов?

Майраш: Ушу бүгүн барбай эле койчу, ата. Чарчап да турасың, эс алчы.

(Пауза. Дагы гудок).

Акылбек: Жок! Кантип үмүттү үзүп коём, кызым? Не бар, не жок, барып көрөйүн. Антпесем, бир нерсем жетишпегенсип, санаам чыдагыдай эмес... *(Чыгып кетет... Калгандары анын соңунан ээрчий карап турушат. Дагы гудок, анын дабышынан пароходдун жакындан келатканы сезилип турат).*

Б. Жакиев

209. Макалдарды окугула. Жаттап алгыла.

1. Өнөр алды – кызыл тил (Высшее искусство – красноречие). 2. Өнөрүң болсо өргө чап (Если у тебя есть умение, скачи вверх действуй). 3. Өнөрлүү өргө чабат (Умелый скачет вверх преуспеивает). 4. Тирүүлүгүң – зор дөөлөт (Жизнь твоя – большое богатство). 5. Тулпар – тушунда, күлүк күнүндө (Боевой конь – по случаю, скакун – в будни). 6. Улук болсоң, кичик бол (Если ты мудр, будь скромнен). 7. Эл ичи – алтын бешик (Народ – золотая колыбель).

§ 42. Кыргыз тилинин диалектилерин (Диалекты кыргызского языка)

Кыргыздын улуттук тили бүткүл кыргыз улутуна жалпы тил болуп эсептелет. Азыркы кыргыз тилинин 2 диалектиси бар: түштүк диалект, түндүк диалект.

Белгилүү бир аймакка тараган тилдик бөтөнчөлүктөрдүн жыйындысы *диалект* деп аталат (грекче *dialektos* – «сүйлөшүү»).

Диалектилердин кичирээк, анчалык кеңири аймакка тарабаган бөтөнчөлүктөрү *говор* деп аталат.

Диалект (от греческого *dialektos* – разговор) – это разновидность общенационального языка, характерная для определенного региона.

Местная разновидность диалекта называется *говором*.

Диалектилердин курамына бир канча жергиликтүү говорлор кирет. Кыргыз тилинин түндүк диалектиси Талас, Чүй, Ысык-Көл, Тянь-Шань говорлоруна кирет. Түндүк диалектте да бир нече говорлор бар.

Түндүк диалект Талас, Чүй, Ысык-Көл, Нарын облустарында жана Жалал-Абад облусунун Токтогул районунда жашаган кыргыздарды камтыйт.

Түштүк диалект Ош, Жалал-Абад (Токтогул районунан башка), Баткен облустарында жана Өзбекстанда, Тажикстанда жашаган кыргыздарды камтыйт.

Түндүк жана түштүк диалектилердин лексикалык, фонетикалык, грамматикалык белгилеринин басымдуу көпчүлүгү бүткүл кыргыз элине жалпы, бирдиктүү. Бул эки диалектинин арасындагы жергиликтүү айырмачылыктар анча күчтүү өнүккөн эмес. Бирок түндүк жана түштүк диалектилери бири-биринен бир топ тилдик белгилери боюнча айырмаланышат. Олуттуу айырмачылыктар өзгөчө алардын лексикалык курамынан кездешет:

Түндүк диалект

музоо
чака
көлдөлөң
желдик
жүгөрү
жумуртка
дөңгөлөк
ширеңке
чүкө
шибеге
эт

Түштүк диалект

торпок
челек
постек
жааз
мэкэ
тукум
кылдырек
күкүрт
ашык
бигиз
гөш ж. б.

Кыргызский язык – язык коренного населения Кыргызской Республики, где проживает его основная часть. В современном кыргызском языке есть 2 диалекта: южный диалект и северный диалект. **Диалектизмами** (диалектными словами) называются слова, которые употребляются преимущественно жителями одной местности.

Так, «телёнок» в северном диалекте называется «музоо», а в южном диалекте – «торпок».

чака – челек (ведро)
жумуртка – тукум (яйцо)
ширеңке – күкүрт (спички)
чүкө – ашык (альчик)
шибеге – бигиз (шило)
боорсок – бытра (боорсоки) и т. д.

Носителями северного диалекта являются жители Таласской, Чуйской, Иссык-Кульской, Нарынской областей и жители Токтогульского района Джалал-Абадской области.

На южном диалекте говорят жители Ошской, Джалал-Абадской, Баткенской областей и кыргызы, проживающие в Узбекистане и в Таджикистане.

Для северных и южных диалектов фонетические, грамматические и морфологические особенности едины, различия наблюдаются в лексическом составе слов.

Диалектизм сөздөрдүн бардык эле түрү адабий лексиканын карамагына өтө албайт. Алардын бир бөлүгү нукура диалектилик белги катары кала берсе, бир бөлүгү тилдин өнүгүшүнө байланыштуу адабий лексикадан орун алат.

Мисалы:

Диалектилерде:

чарым (*түшт. диал.*)
көптүк (– « –)
жоңгучка (– « –)
чаткал (– « –)
асел (– « –)
пэлэнт (– « –)
бэрк (– « –)
текмат (*Талас говору*)
можу (– « –)
тыбыт (– « –)
учурма (*Ысык-Көл гов.*)
бадывот (– « –)
жөө жылан (– « –)

Адабий тилде:

таман
көрпөчө
беде
чамынды
бал
жапыс
жалбырак
кур
чай тулга
чөбөгө
чатыр
кесе
сөөлжан

С развитием языка часть диалектизмов может войти в состав литературной лексики; часть из слов остается диалектной лексигой, выражая особенности данного диалекта.

Например:

в диалектах (южный диалект) «чарым», на литературном языке «таман» (подошва)

жоңгучка – беде (клевер)

чаткал – чамынды (щепки)

асел – бал (мёд)

бэрк – жалбырак (листья)

текмат – кур (ремень)

учурма – чатыр (чердак)

бадывот – кесе (большие пиалки)

жөө жылан – сөөлжан (дождевой червь)

 210. Окуп, жаттагыла.

ЖЕРЛЕРИ СОНУН КЫРГЫЗДЫН!

Атырдай жыты буркурап,
Салкын жел согуп зыркырап.
Абасы таза, тунук суу,
Жайлоосу сонун кыргыздын!
Атырдай жыты аңкыган
Абасы сонун жайлоонун.
Дем алып, көңүл сергитип,
Жайлоодо жүрсөң эң сонун!
Суулары ашып сай-сайдан,
Өзөнгө куюп ар жайдан.
Жээгинде түркүн гүлү бар
Кубанбай коёт кандай жан!

А. Осмонов

 211. Окуп, архаизм сөздөргө көңүл бургула.

– ...Менимче Алыкул Осмонов мыкты котормочу, акын, эле. – Анын жаңы жыл жөнүндө газетага чыккан касидасы эсимде. Анда Алыкул эч бир дөөлөт, байлыктан, ден соолуктан көрө, келген жаңы жыл мага ыр берсин деген. Элге тынчтык берсин...

– Ал киши чыны жалгыз жашады. Сөз сурасаң, назар салып тигиле карачу, жылмайып күлүп койчу.

– Ооба, ошондой киши болчу, – деп койду Денис Семенович.

– И, баса, – деди ноолу ичин караган Мария Герасимовна, – эки түп өрүгү бар эле. Талпактай жеринде кызыл бүлдүркөнү боло турган. Ноолусуна пияз айдаганды жакшы көрчү.

– Күрсүлдөп жөтөлүп жүрчү. Кээде чырагданы таң атканча өччү эмес.

– Кечинде арыктын боюнда отураар эле, – деди Д. Семенович.

К. Жусупов

 212. Диалогду ролдоштуруп окугула. Сахнага алып чыккыла.

– Ошондо да режим кармаса болот. Маселен, шаарда «Минутка» сыяктуу кафелер бар, туурабы? Эмне үчүн кандайдыр бир мүнөттүн ичинде өзөк жалгап алышка болбосун? Болот!

– Бул ойго келбептир, ырас.

– Чыгынбайсыңар да.

– Чын айтасыз.

– Кана сен айтчы, Эргешаалы. Мен бир нерсе сурайын. Чыныңы, айт бирок!

– Сураңыз.

– Бир күнчүлүк жолдо түйүнчөктөгү ири суммадагы акча менен ден соолук жанашып турса, бир күнчүлүк жол басып барып, кайсынысын алар элең?

– Албетте, ден соолукту. – Ал бейкапар чай ууртайт.

– Чын айт!

– Чын эмей.

– Жо-ок, чыныңды айтканың жок! – Экөө тең күлүшөт.

– Неге дейсиз?

– Мен атайын сураганым үчүн гана ушинттиң. Болбо-со... Көзүң айтып турбайбы. Бул бир жагы, экинчи жагы. Акчаны алып туруп деле, ден соолукту оңоп алууга болот да. – Маткурбанов инисинин көөнү үчүн кебинин багытын бура, кыйытып кетет:

– Ошон үчүн өзүң айткандай «чээнден балык ыргытып жатканда» да, ден соолукка караш керек.

А. Камалов

§ 43. Бышыктоо, жалпылоо

213. Текстти окуп, орус жана кыргыз тилинде Ишенаалы Арабаев жөнүндө аңгемелеп бергиле.

ИШЕНААЛЫ АРАБАЕВ

Ишенаалы Арабаев мени жылуу тосту. Сүрөт тартпасам колум кычышып, көңүлүм бузулуп жүргөн мен ишке дароо сүңгүдүм да кеттим.

Бир күнү Арабаев мени төбөмдөн аста сылап: «Азама-тым, дурус-дурус, – деп койду. – Кыргыздын сүрөт өнөрүн баштоочулардын башы мына өзүң болот экенсиң...»

Алгачкы кыйла жылдарга чейин жаза, окуй билген кыргыз аттуу төртөө болсо, Ишенаалы Арабаев ошонун бирөө эле.

Азыр эмес, ошо онунчу жылдары эле Арабаев кыргыз тилинде окуу китептерин жазып, балдарды окутуп, элдин көзүн ачууга бүткүл күч-кубатын жумшаган.

«Медресе Галияны» бүтүрүп, он алтынчы жылга чейин Ысык-Көл менен Тянь-Шандын айыл-кыштактарында бала окутуп, мугалимдерди даярдай турган алгачкы курстарды уюштурган.

К. Сактанов

● дароо сүңгүдүм – тотчас же окулунса
ачууга – *здесь*: для просвещения

214. Текстти окугула. Этиш сөздөрдү көчүрүп жазып, уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

ТАШ РАБАТ

Таш Рабат – XI кылымда Моголстандын күчөп турган доорунда курулган кербен сарай. Ошол кезде Тянь-Шандын соода жолдору Кашкарды Фергана жана Жети-Суу менен байланыштырып турган.

Таш Рабат кербен сарайын Мухамед-хан деген курдурган. Ал киши ислам динин таратуучулардын эң акылдуусу болгон имиш. Моңголдорду зордоп динге киргизип, бардыгына селде оронуп жүрүүнү талап кылган. Тил албагандарынын башына мык каккан дейт. Кыргыздарды ошол кезде Моголстандын «жапайы арстандары» деп атаган экен. Кыр-

гыздар андан мурун эле ислам динине кирген түрү бар. Мухаммед-хан 1414-жылы өлгөн. Таш Рабат көк, кызгылт таштардан кыналган. Ал таштар тоонун боорундагы зоокадан алынгандыгын тарыхчылар айтышат.

«Рабат» – араб сөзү. Адегенде ат байлоочу короону билгизген. Кийинки мааниси да, милдети да көбөйүп, бир нече мааниге ээ болуп кеткен.

К. Карасаев

● таратуучулардын эң акылдуусу – самый умный из распространителей
селде оронуп жүрүү – носить чалму
тил албагандарынын башына
мык каккан дейт – говорят, что непослушным вбивал
в головы гвозди
көк, кызгылт таштардан
кыналган – сложен из синих и меловых камней

215. Төмөнкү сүйлөмдөрдө көп чекиттин ордуна -гандыктан, -гандык (жана алардын варианттарын) мүчөлөрүн жазып, этиш сөздөргө морфологиялык талдоо жүргүзгүлө.

- 1) Автобус кеч кел... мен сабакка кечиктим.
- 2) Экзаменге начар даярдан... «үч» алып калдым.
- 3) Кыргыз тилин билбе... көп сөздөрдү түшүнбөдү.
- 4) Ал жайында иште... көлгө эс алууга барган жок.

Ү л г ү: Автобус кеч келгендиктен, мен сабакка кечиктим.

PDF Compressor Free Version

Кечиктим. Эмне кылдым? – этиш. Заттын ал-абалын билдирди, баштапкы формасы – кечик, туруктуу белгиси жөнөкөй, туунду этиш, туруксуз белгилери – негизги мамиле, баяндагыч ыңгай, өткөн чак, 1-жак, сүйлөмдүн баяндоочу.

 216. Текстти окугула. Түшүнгөнүңөрдү өз сөзүңөр менен айтып бергиле. Дагы кандай дары чөптөрдү билесиңер?

Женьшень өсүмдүгүн «өмүрдүн тамыры» деп аташат. Ал көп жылдар бою өсөт. Бир катар өлкөлөрдүн токойлорунан кездешет. Орусияда көбүнчө Ыраакы Чыгышта өсөт. Ал эми Крым, Кавказ жана Орто Азияда ал кадимкидей эгилип өстүрүлөт. Мурда женьшень элдик медицинада көбүрөөк пайдаланылуучу. Азыр андан даярдалган дарылар медициналык мекемелерде ар түрдүү илдеттерди айыктыруу үчүн кеңири колдонулуп келе жатат.

217. Көнүгүүнү көчүрүп жазып, орус тилине которгула. Кызматчы сөздөрдүн алдын сызгыла, аларга морфологиялык талдоо жүргүзгүлө.

Ал киши кыргыздын жеринен кулан кармаптыр. Ал гана эмес, бүткүл чөптөрдү текшерип көргөн экен. Карыяга келип: «Кыргызда эң уу чөп кайсы болот?» – дегенде, карыя уу коргошунду көрсөтүп, «Муну жеген мал да, адам да өлөт», – дептир.

Ү л г ү: (Ал) гана – бөлүкчө. Чектеген кошумча маани берди. Маанисине карай чектегич бөлүкчө. Өзгөрбөөчү сөз, сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөзү менен кошо каралат.

218. Сүйлөмдөрдү окуп, түшүнгүлө. Көп маанилүү сөздөрдү көчүрүп жазып, маанисин орус тилине которгула.

1. Бүгүн күн кызарып чыкты. 2. Биз турган жерден күн батышты карай жүрүп отурсаң, калың токойго барып киресиң. 3. Кечээ күн ушунчалык катуу жаады дейсиң, тимеле челек менен куюп тургандай болду. 4. Биз Киевге поезд менен үч күн дегенде жеттик. 5. Алматы – Ош жолу менен күнү бою жүрүп отурдук. 6. Ал балалык күнүн эскерди.

7. Бүгүнкү класстык сааттын күн тартибинде үч маселе каралат.

Ү л г ү: 1) күн (чыкты) – солнце (взошло)
2) күн (жаады) – дождь (лил)
3)
4)
5)

§ 44. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (Фразеологизмы в кыргызском языке)

Кээ бир сөз айкаштары даяр түрүндө жана туруктуу жашап келе жаткан лексикалык каражаттар катары колдонулат. Алардын компоненттерин ажыратууга жана башка сөздөр менен алмаштырууга болбойт.

Мындай сөз айкаштарын туруктуу сөз айкаштары же *фразеологизмдер* деп атайбыз.

Мисалы:

бир ичеги – слабый (немогущий), кудайдан жөө качкан – жулик, пройдоха (слишком хитрый), сак кулак – чуткое ухо, өзөк жалгоо – заморить червячка, көзгө жылуу учуроо – казаться знакомым, жүнүн жейт – слишком много, бөйрөктөн шыйрак чыгаруу – придумать несусветное.

Мааниси жактан биримдикти түзгөн сөздөрдүн туруктуу айкаштары жөнүндөгү окуу *фразеология* деп аталат (грекче *phrasis* – туюнтма, *logos* – окуу дегенден алынган).

219. Фразеологизмдерди сөзмө-сөз которуп көргүлө, бирок андагы катылган чыныгы маани кандайча экендигин катар жазгыла.

Ү л г ү: Беш өрдөгүн учуруу – жалган айтуу.

Некоторые сочетания слов употребляются в готовом виде и существуют как устойчивые лексические средства, компоненты которых неразделимы и не заменяются другими словами.

Такие словосочетания называются устойчивыми сочетаниями, или *фразеологизмами*.

Учение об устойчивых сочетаниях слов, выражающих единое смысловое содержание, называется *фразеологией* (от греческого *phrasis* – выражение, *logos* – учение).

Беш өрдөгүн учуруу, жылдызы түшүү, үрүп чыгар ити жок, тебетейин көккө ыргытуу, мурдунан жетелетүү, төбө чачы тик турду, көз ачып жумганча, PDF Compressor Free Version колундай билүү, жүрөктү эзүү, өчкөн оту кайта жануу, көрөйүн деген көзү жок, кулагы катуу, жүрөгү тоо, жылкы мүнөз, үзөңгү жолдош, акесин таанытуу.

220. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдердин маанисин түшүндүрүп бергиле.

АТА-БАБАБЫЗДЫН НАСААТТАРЫ

Эртең менен жаман сүйлөбө.

Адамга артыңды тосуп отурба.

Баш кийимди аяк жакка таштаба, тегеретип ойнобо.

Тамакты дасторконсуз ичпе, дасторконду тетири салба.

Идиш-аякты теппе, дөөлөт качат.

Тузду тебелебе, нанды тескери койбо.

Мунжу менен майыпка карап күлбө.

Байкуш жаныбарларды себепсиз өлтүрбө, убалы болот.

Чабалекей менен кумурсканын уясын бузба, үйүң бузулат.

- эзүү – мять, давить
- жануу – гореть
- дөөлөт – счастье
- убал – жалость

Фразеологиялык туруктуу айкаштар тилге тактык, ачыктык, көркөмдүк маанилерин берип, көбүнчө өтмө мааниде колдонулат.

Фразеологические устойчивые сочетания придают языку выразительность, образность, метафоричность, выступая в основном в переносном смысле.

221. Төмөнкү туруктуу сөз айкаштарынын колдонулуш жагдайларын ажыратып бере аласыңарбы?

Териси тар, тизгинин тартуу, күнү түшүү, күч күйөө, колу жеңил, каарын төгүү, дини кара, ачык ооз, беттен алуу, динге бек, жаагын жануу, жаагын басуу, иттин мурду өтө алгыс, иттин уулу Байкара, көз тийүү, тоголок арыз, эгиз козудай, эки ача, эшек такалоо, эр жүрөк, тумшугун сындыруу, уядан учуруу, темирди кызуусунда сок, сак кулак, оң кол.

222. К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүн» жана «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүн» пайдаланып, ак, кара деген сөздөргө байланышкан мына бул фразеологизмдердин маанисин чечмелеп келгиле.

Ак жолу ачылуу, ак жолтой, ак жүрөк, ак каптал, ак кол, ак молдо, ак сакал, ак сөөк, ак сүтүн актоо, ак таңдай, ак чүч.

Кара башы, кара беттик, кара курсак, каран түн, кара саноо, кара таандай, кара таман.

223. Ырды көркөм окугула, кайсыл учурга таандык, айтып бергиле. Жаттап алгыла. Ырда фразеологиялык сөз айкаштары барбы?

АЗДЕКТЕЙТ ЭЛИҢ АЗЫР ДА

(А. Сүйүмбаевге)

Туулган тоолук энеден,
Туйгундун бири сен элең.
Кан күйгөн апаат күндөрдө,
Кабагым-кашым дебеген.

Калкыңа арнап өмүрдү,
Кара тер канча төгүлдү.
Алптардын жүгүн аркалап,
Айкөлдүк жагың көрүндү.

Чыгарып жоонун ойронун,
Мекениң жандай коргодун.
Берлинди алган беренсиң,
Бек турган сурап борборун!..

Өрт кечип келип жашыңда,
Өлкөнүн турдуң башыңда.
Акматбек деген ысымды,
Аздектейт элиң азыр да.

Ильгиз Талип

§ 45. Фразеологизмдин түрлөрү

Фразеологиялык айкаштардын жалпы мааниси анын тутумунда турган сөздөрдүн түз жана өтмө маанилеринен турат.

Общее значение фразеологических сочетаний связано с прямыми и переносными значениями составляющих их компонентов.

Мисалы:

кол көтөрүү – бить, посягать
көз салуу – следить за кем-то

тилди суудай билүү – в совершенстве знать язык
колу ачык – щедрый
көз караш – взгляд
таш боор – бессердечный

PDF Compressor Free Version

224. Төмөнкү фразеологиялык айкаштарды катыштырып, сүйлөм түзүп көргүлө.

Ак көңүл, суй жыгылуу, керт башы, сары майдай сактоо, чарк айлануу, аскар тоо, кымча бел, кыямат күн, мурдун көтөрүү, баш көтөрүү, таманы тешилүү, оту күйүшпөө, мурдуна суу жетүү, колу ачык.

225. Үзүндүлөрдөгү фразеологиялык айкаштардын колдонулуш максатын айтып бергиле.

1. Көпчүлүгү колу жука, атүгүл кээ биринин үрүп чыгар ити жок (*К. Ж.*). 2. Баланын тили буудай кууруйт. 3. Көчө таптап жүргөн жигиттерди уяткарып көрбөйлүбү же алар менен өзүңүз сүйлөшсүзбү? 4. Жайлоодо мен болбогонмун, кооз жерди көрүүгө келгенде ичкен ашымды жерге коюуга даярмын. 5. Акылдын ачуусу чукул, бирок ак көңүлдүк жайы дагы бар. 6. Ач көз адамдан жакшылык күтүүгө болбойт. 7. Атамдан калган белек деп ушул саатты көзүмдүн карегиндей сактап келем.

- колу жука – *здесь*: бедный
- чукул – внезапный
- көчө таптоо – *здесь*: бродить по улице
- карек – зеница ока

Фразеологиялык биримдикте сөз айкаштарынын жалпы мааниси аны түзүүчү компоненттердин маанилери менен шартталат.

Общее значение словосочетаний, образующих фразеологические единства, обусловлено значениями составляющих его компонентов.

Мисалы:

кулак-мурун кескендей – *букв.* как будто обрезали уши и нос (тишина), таяк жеш – *букв.* съесть палку (быть избитым), көз ачып жумганча – *букв.* пока открыл-закрыл глаза (вмиг), жыландын куйругун басып алуу – *букв.* наступить на хвост змеи (задеть за живое) ж. б.

226. Төмөнкү мисалдардан фразеологиялык биримдиктер катышкан сөз айкаштарын атап бергиле.

1. Бул иштин аткарылбасына көзүм ж... айткандарың өзүнчө эле баш катырма экен, а... анисин же тескери маанисин түшүндүрүүгө м... өтпөйт. 3. Калыбай узун кулак экенин билсин... анын айтканы келер. 4. Талаш маселени чечүү ү... тен бери эле башы бышкан, көзү каныккан киши... рилчү. 5. Эгемендүүлүк жылдарында кыргыз... эле... кеттүүлүгүнүн тарыхына элдин көз карашы түп тамыры... нан бери өзгөрдү. 6. Азыркы атка минерлер өз кызыкчы... лыгын эле көздөгөн, элдин камын ойлобогон, бал тилинен... башка көркү жок бир пенделер деп жатпайбы?!

байт, үч
227
линея

Орус тилиндеги төмөнкүдөй фразеологиялык биримдиктердин мааниси анын компоненттери менен байланышкан деп айта алабызбы?

Играть первую скрипку, путеводная звезда, бледные стихи, ледяное молчание, сколько воды утекло, выносить сор из избы, чем черт не шутит, цыплят по осени считают, китайская стена, мутить воду.

Фразеологиялык ширешмеде жалпы маани компоненттердин маанисинен келип чыкпайт жана аларга байланышкан эмес.

Во фразеологических сращениях общее значение «не складывается» из значений компонентов и не мотивируется ими.

Мисалы:

көзүнөн от чыгат – *букв.* глаза искрятся огнём (бесстрашие), жанын көзүнө көрсөтүү – *букв.* показать на глазах его же душу (пытать), сызга отуруу – *букв.* сидеть на мокром месте (быть страшно обманутым), кой оозунан чөп албаган – *букв.* не отнимать травинку у барана (спокойный, нерасторопный).

Фразеологиялык ширешмени кээде идиома деп коюшат (грекче *idioma* – өзгөчө). Идиомаларды түз мааниде түшүнүүгө болбойт жана алар башка тилге сөзмө-сөз которулбайт. Аларды түшүндүрүү үчүн тилдин тарыхына жана аны колдонгон элдин өткөндөгү турмушуна кайрылуу керек.

Фразеологические сращения называются также идиомами. Идиомы не допускают дословного (буквального) понимания и поэтому не переводятся дословно на другой язык. Для их объяснения нужно обратиться к истории языка и истории отражаемой ими жизни народов.

227. Тексттен идиомаларды таап, маанисин түшүнүүгө аракеттенгиле.

Бир топ жол жүрүшкөн соң, отургандардын ичинен бетинен каны тамган, чарчы бойлуу, толук, тилинен чаң чыккан бир киши жанындагыларга кайрылды.

– Кана, туугандар, узун жолду кыскартып, ат жалына казан аспайлыбы. Ансыз алыс жолдо зеригип кетебиз го. Же кыргыз кабак болуп эле бири-бирибизге колтук ачпай телмирип кете берелиби?

– Ырас айтасыз, Жумаке, оозубузга талкан куюп албастан, сүйлөй отуралы, – деп бакылдады берки кара мурутчан. Малчылардын баары эле ушундай болобу деп, Бакыт ичинен тиги кишинин бетинен да кан таап, илебине нан бышып турганына таңдана карады. Тиги андан ары сөз учугун улап:

– Шаар деген жакшы турбайбы, Жумаке, оту жагылуу, суусу алынуу. Бул азыркы кой үстүндө торгой жумурткалаган замандын бир көрүнүшү эмей эмне. Бирок ошондой шарт айрым шаардыктарды ак кол кылып коёт экен. Гезит окуп, телевизор карагандан башка деги эле куурай башын сындырышпайт экен.

(Гезиттен)

● каныккан – привыкший зеригүү – скучать
тамуу – течь телмирүү – умиление

Жогоруда идиомалардын улуттук өзгөчөлүгүн түшүнүү үчүн элдин тарыхына, турмуштук жана философиялык түшүнүгүнө кайрылуу керектиги айтылды. Орус тилиндеги төмөнкү идиомалардын маанисин түшүндүрүп бере аласыңарбы?

Знать каждый куст местности, где Макар телят не пас, лясы точить, козел отпущения, не смыслить ни бельмеса, перейти рубикон, тянуть канитель, лезть на рожон, очертя голову, притча во языцех, попасть впросак, эликсир жизни, спустя рукава, переливать из пустого в порожнее.

228. Төмөнкү идиомалардын маанисине карап, орус тилиндеги окшош маанидеги фразеологизмдерди тапкыла.

Жумурткадан кыр издөө, аягын асманга сапыруу, сакалы өрттөнүү, кара кылды как жарган, ит жандуу, тилин

тишине басуу, жүнүн жейт, кайнаса каны кошулбайт, үч уктаса түшүнө кирбеген, бетине көө жабылды.

§ 46. Кыргыз макал-ылакаптары

Фразеологиялык бирдиктерге сөз айкашы түрүндө сүйлөм маанисинде турган макалдар жана ылакаптар жакындап кетет. Мындай фразеологиялык бирдиктердин өзгөчөлүгү – түз жана өтмө мааниде бир семантикалык бирдик катары колдонулгандыгы.

К фразеологическим единицам примыкают поговорки и пословицы, которые имеют форму не словосочетания, а предложения. Особенностью таких фразеологических единиц является их смысловая двуликость: они могут пониматься буквально и переносно – как одна семантическая единица.

Мисалы:

Байлык мурат эмес, жоктук уят эмес. – Богатство – не цель, бедность – не позор. Жетим өз киндигин өзү кесет. – Сирота сам себе пуповину обрезает. Түлкү алган итке сый жок. – Собаке, поймавшей лису, награды нет (это ее обязанность). Эл – мазар, элден чыккан азар. – Народ священ, оторвавшийся от народа – заблудший.

229. Макалдардагы маанилерди түшүндүрүп бергиле.

Эбин тапкан эки ичет. Өңдү көрсө, жүз таят. Оор иштен коркпо, оор сөздөн корк. Жаманга айткан кайран сөз. Жалкоого иш буюрсаң, өзүңө акыл үйрөтөт. Бирөөнүн өзү сыйлуу, бирөөнүн сөзү сыйлуу. Иши оңолгондун ити чөп жейт. Кекчил болбой, эпчил бол. Өтүкчүнүн жанына жолобо, «бир нерсем жоголду» дейт.

230. «Манастан» калган төмөнкү ылакаптарды кайсы учурда колдонсо болот?

Кылымга кеткен сөз калды, өзгөлөр кетип, өз калды. Көкөтөйдүн ашы бул, көп жаңжалдын башы бул. Издеп алар ини жок, асырап алар ага жок. Тегин эмес түшүңүз, оңолот экен ишиңиз. Эрдиги тоодой, кендиги көлдөй. Жан-жагына

карабайт, жакыным деп санабайт. Атаандаштык – ал жакшы, акылдаштык – бул жакшы.

PDF Compressor Free Version

Макал-ылакаптар сүйлөмдүк түзүлүшкө ээ, анын тутумундагы ар бир сөз өзүнчө синтаксистик кызмат аткарат.

Мисалы:

Жардынын жаны ардактуу, байдын малы ардактуу. – Бедному жизнь дорога, а богатому – скот (богатство). Дос сыртыңдан мактар, душман көзүңчө мактар. – Друг хвалит за глаза, враг хвалит в глаза. Ач кадырын ток билбейт. – Сытый голодного не разумеет.

231. Төмөнкү макалдардын баш мүчөлөрүн тапкыла, алар кайсы сөз түркүмүнөн жасалган?

Пайгамбар барына назыр. Соолбос өмүр, сынбас темир болбос. Оозу жаман элди булгайт, буту жаман төрдү булгайт. Кишинин кишиси бар, бышуунун чийкиси бар. Жат жарытпайт, өз өлтүрбөйт. Арык атка туз бербе, акылсызга кыз бербе. Акылдуу ишине ишенет, акмак түшүнө ишенет. Адамга – ишарат, айбанга – келтек.

232. Баш жана айкындооч мүчөлөрдү тапкыла.

Жаткан өгүз жок. Чоркок киши буканын мурдун муштому менен көзөйт. Чегирткенин алын көр да, канын сор. Өрдөк жокто чулдук бий. «Кел» дебеген үйдөн кеткендеген көр жакшы. Бербегенди берип уялт. Берген – алат, эккен – орот. Атты аркан байлайт, эрди ант байлайт. Алтынды билүү – оңой, адамды билүү – кыйын. Түтүнү көптүн түйшүгү көп.

Макал-ылакаптар эл турмушунун тажрыйбасын корутундулап, көбүнчө таалим-тарбия максатын көздөйт.

Мисалы:

Баш акыл үчүн, акылман эл үчүн. – Голова для ума, мудрец для народа. Ары жок – күлкүчү, санаасы жок – уйкучу. – Бессовестный смешлив, беспечный сонлив. Акылдуу бир сөздөн

Пословицы и поговорки состоят из цельного предложения, каждое слово в котором выполняет определенную синтаксическую функцию.

Пословицы и поговорки выражают опыт народной мудрости и употребляются в основном в воспитательных целях.

түшүнөт, акмак түртмөйүнчө түшүнбөйт. – Умный с одного слова поймет, дурак не поймет, пока не толкнешь.

233. Макалдардын маанилерин түшүнгүлө, өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат. Жакшы эл камын ойлойт, жаман өз камын ойлойт. Тил топчусуз, ооз – ачкычсыз. Бирөөнүн өзү – баатыр, бирөөнүн сөзү – баатыр. Сөз билүүчү адамдын ар сөзүндө бир тузак. Сөз сөөктөн өтөт, таяк эттен өтөт. Сөзүң өлгөнчө, өзүң өл. Сөзү таттуу, көңүлү катуу. Сөздү чын токтотот, сууну чым токтотот. Сөздү коюп, бизге кел. Сөзгө баатыр, ишке – бакыр. Сөз атасы – кулак, жол атасы – туяк.

Тематикалык жактан кыргыз элинин макал-ылакаптары адам турмушунун түрдүү кырдаалын чагылдырат.

По своей тематике пословицы и поговорки кыргызского народа отражают все стороны человеческой жизни.

234. Макалдарды орус тилине которгула, кандай максатта айтылгандыгын чечмелеп бергиле.

Адам болмок аста-аста, айбан болмок бир паста. Адам аласы ичинде, мал аласы тышында. Адам ойго тойбойт, бөрү койго тойбойт. Адам сүйлөшкөнчө, жылкы кишенешкенче. Адамдан айла качып кутулбайт. Адеби жок жигит жүгөнү жок атка окшойт. Башы тоголоктун баары адам боло бербейт. Жакшы сөзү менен сооротот, жаман токмогу менен ыйлатат. Дүлөй кишинин оозуна карайт. Дыйкандын түбү – кенч, соодагердин түбү – борч. Киши жаманы кирип чыккыча билинет, өз жаманы өлгөнчө билинбейт.

235. Төмөндөгү макалдарды тематикага бөлгүлө.

Эненин көөнү балада, баланын көөнү талаада. Ата жакшы – уул жакшы, эне жакшы – кыз жакшы. Кыздуу үйдө – кыңыр сүйлөбө, уулдуу үйдө – узун сүйлөбө. Кыз – конок.

Баш иштебесе, бутка күч келет. Башка келгенди көз көрөр. Башыңа тоо түшсө, чымындай көр. Баш кесмек бар, тил кесмек жок. Башы оорубагандын кудай менен иши жок.

Бакыт эмгектен жаралат. Бактылууга эки дос келет, бактысызга эки ууру келет. Эмгек кылсаң жашыңдан, дөөлөт

кетпейт башыңдан. Эмгегинен бакыт тапкан адам – чыныгы сулуу адам.

Жалкоого күн кеч кирбейт. Жалкоого шылтоо көп. Бирөөнүн ашына мойнунду созбо. Эмгектин наны – таттуу, жалкоонун жаны – таттуу. Иштесең көл болот, иштебесең чөл болот. Иштесең тиштерсиң.

236. Кыргыз элинин өткөн турмушундагы атын маанисин макалдар аркылуу түшүндүрүп бергиле.

Ат сыйлаган жөө баспас, эр сыйлаган эшикте калбас. Атты камчы менен айдабай, жем менен айда. Ат тойгон жерине качат, адамзат туулган жерине качат. Аттууга жөө жете албайт. Атты достой сүйсөң, душмандай минесиң. Аттын баары тулпар болбойт, куштун баары шумкар болбойт. Ат, аттан кийин жат. Атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны. Ат – эрдин канаты. Аты жоктун буту жок ж. б.

● жүз – лик
чоркок – недотёпа
чулдук – кулик

ишарат – намек
кыңыр – кривой
асыроо – усыновить

§ 47. Этиштин өзгөчө формалары. Атоочтуктар (Особые формы глагола. Причастия)

Этиштик касиетке да, атоочтук (сын, зат атоочтук) касиетке да ээ болгон жана кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөткөн этиш сөздөр *атоочтуктар* деп аталат. Алар *-ган, -ар, (-бас), -оочу, -уучу, -а (-й)* + элек формаларынын этишке улануусу аркылуу уюшулат.

Мисалы:

Көрүнгөн тоонун ыраагы жок (*макал*). – Раз видна гора, то она не далека. Болор иш болду, боёсу канды (*макал*). – Дело сделано. Өзү жүрүүчү комбайнды эл көрүп жатышты. – Люди наблюдали за самоходным комбайном. Эгин-

дин барар жери – тегирмен (*макал*). – Последний пункт зерна – мельница (*посл.*). Башы оорубастын башка менен иши жок (*макал*). – У кого не болит голова, тому нет дела до других (*посл.*).

237. Төмөнкү тексттеги атоочтуктарды грамматикалык белгисине карап атагыла.

БИЛИМ

«Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат» деген макалды уктуң беле? Аны кандай түшүнөсүң?

Билим – билүү деген сөздөн алынса керек. Сен азыр эмнени билесиң, эмнени биле элексиң? Билимиң канча? Азыркы күндө билимди бүткүл дүйнөдөгү элдер баалашат. Илим, билим күчтүү өнүккөн жерде элдин турмушу жакшы болот, маданияты гүлдөп өсөт. Билим бизге кайдан келген? Билимди жалпы адамзат коому топтогон. Байыркы замандарда атасы, энеси балдарына турмуштан көргөнүн, билгенин айтып жана көргөзүп, үйрөтүп, билим беришкен. Ошентип билим атадан балага өтүүчү, улам адамдардын билими көбөйө берген. Кийинчерээк элдер билгенин жазып калтырууга өтүшкөн. Адегенде ташка, териге, кездемеге жазышкан. Анан кагазды ойлоп табышкан. Бара-бара китептер пайда болгон. Эми билимди электрондук маалымат сактагычтарда сакташат.

§ 48. Атоочтуктардын этиштик белгилери (Глагольные признаки причастий)

Кыргыз тилинде атоочтуктар орус тилинен айырмаланып, үч чакты билдирип турат: келер, өткөн жана учур чактар.

В отличие от русского языка причастие в кыргызском языке имеет три времени: будущее, прошедшее и настоящее.

Мисалы:

Келе жаткан киши биздин Султан го. – Идущий (к нам) ведь наш Султан. Бүткөн иштин жыйынтыгын кабыл алыңыз. – Примите итоги законченного дела. Көрүнүп турган жерге да машина сурайсызбы? – Неужели вы просите ма-

шину к месту, которое находится совсем недалеко? Айтар сөздүн кезеги келди. – Пришло время сказать нужное слово.

PDF Compressor Free Version

238. Окугула. Ырлардагы атоочтуктардын кайсы чакта турганын аныктагыла.

Каары болбой кан болбойт.
Ырыстуу кары кор болбойт.
Калкынын канын көп соргон,
Хан да болсо оң болбойт.
Элинин ыркын кетирген,
Эч качан барып чоң болбойт.

«Эр Табылды»

КАЗАК ЭЛИНЕ

Дүйнө эли билген атагын
Туушкан элим казагым.
Кашымдан кетпейт күн-түнү
Капамды бирге жазарым.
Казак айтат «канша» деп.
Кыргыз айтат «канча» деп.
«Ч» менен «Ш» болбосо,
Айырма жок анча көп.

Б. Сарногоев

Атоочтуктар мамиле этиштерден жасалып, алдыдагы сөздөрдүн белгилүү жөндөмөдө турушун талап кылат.

Выражая категорию залога глаголов, причастия управляют падежными формами.

239. Орус тилине которгула. Атоочтуктар менен катар келген сөз айкаштарын көчүрүп жазгыла.

1. Дарылаган киши дарыланган кишиге бирдемелерди айтып жатты.
2. Жазылган каттын ээсин таппай отурушту.
3. Сыр билдирбеген калыбы менен алдыбыздан өттү.
4. Уяда жаткан балапан, асманда учкан куш болот (макал).
5. Ошентип той болор күн дагы жетип келди.
6. Бербестин ашы бышпас (макал).
7. Эне тилин сүйбөгөн элин сүйүп жарытпайт (Б. С.).

8. Мүдүрүлбөс туяк болбойт, жаңылбас жаак болбойт (макал).

9. Той болор, тойдун эртеси да болор.

10. Алдырар күнү жаздырар (макал).

11. Коркутар калмак сен эмес, коркчу кыргыз мен эмес. Чапчу манжу сен эмес, чаптырчу кыргыз мен эмес («Манас»).

240. Атоочтуктардын этиштик мааниси кандайча берилди?

Терек көрсөм конормун,
Термелбестен көтөрсө,
Ошого жолдош болормун.
Канаты күмүш ак туйгун,
Калкылдап, кайып учармын,
Кайыптуу жерге узармын.
Кайыңды көрсөм конормун,
Кайышпай кайың көтөрсө,
Так ошол жерде болормун.

«Манас»

Ошо көчкө барганда,
Көкдөө жайын сурасаң.
Зордугу тоонун теңиндей,
Көрүнгөндү жегидей,
Тоодой тулпар ат минген,
Карагайдай камчы алган,
Кынсыз кылыч байланган.
Кышкы шамал бороондой,
Каары бетине айланган.

«Эр Төштүк»

§ 49. Атоочтуктун белгилери (Признаки причастия)

Атоочтуктар кандай? кайсы? деген суроолор аркылуу сын атооч болуп түшөт да, аныктоочтук милдет аткарат.

Отвечая на вопросы: какой? который? – причастия выступают в качестве, сходному качеству имени прилагательного, и выполняют функцию определения.

Мисалы:

Көгөргөн көлдү бойлоп жүрүп отурдук. – Все время шли по берегу голубого озера. **Жатар** коңу окшойт. – Господи, кажется, с ночёвкой. **Жондон** кулаган суулар дайранын иреңин бузду. – Воды, стекающие с гор, замутили реку.

241. Ырды окуп, атоочтуктардын аткарган милдетин аныктагыла.

ТАБИЯТ

Табият – бийик байрагым,
Табият – ыйык ардагым.
Көзүмө сыйкыр нур берген,
Көңүлүм канбас майрамым.
Ал мага чалкар, залкар дос,
Аябас менден жардамын.
Табият – кенчим, акылым,
Тагдырга бүткөн асылым.
Көксөтүп күндө суктантып,
Көңүлгө себет атырын.
Сыйласам, сыйлап ал мага
Сырларын ачат акырын.

С. Жусуев

Атоочтуктар зат атоочтордун бардык грамматикалык категорияларынын көрсөткүчтөрүн кабыл ала алат.

Мисалы:

Ат **сыйлаган** жөө баспайт (*макал*). – Ухаживающий за конем пешком не ходит. **Жакшы окугандарга** алкыш жарыяланды. – Хорошим ученикам объявлена благодарность. **Уялбагандан** өзүң уял. – За бесстыжего стыдись сам.

 242. Тапшырма: Үйдөн көчүрүп жазып, атооч маанисиндеги атоочтуктардын алдын сызгыла. Сүйлөмдөрдүн маанисин орусча которгула.

1. Өз атам туула электе чоң атамдын коюн кайтарганмын.
2. Эл сыйлаган эшикке жатпайт.

3. Бербеске эртең менен саамал, берерге бешимде кымыз.
4. Баскан-турганы кадимки эле атасынын өзү.
5. Пахта терүүчүлөр сыйланды.
6. Бербестин ашы бышпас (*макал*).
7. Ачыла элек сандыкта, бычыла элек кундуз бар (*макал*).
8. Бастырганды билбеген жолду бузат, башкарганды билбеген элди бузат (*макал*).
9. Алдырар күнү жаздырар (*ылакап*).
10. Эсте калар иш болду.
11. Улууга урмат кылуучу, жигиттер кызмат кылуучу (*макал*).

Атоочтуктар баяндоочтук милдет аткарат жана *эмес*, *жок* деген тангыч формалар менен айкаша берет.

Причастия выступают в функции сказуемого и могут сочетаться с отрицательными словами *эмес*, *жок*.

Мисалы:

Ага иниге таарынчу, бирок ажырап кайда баруучу. – Братья ссорятся, но разлучаться не будут («Манас»). Токо карагайдын бутагына минип олтурган. – Токо сидел на ветке ели (А. Т.). Мен мындайды өмүрүмдө көргөн эмесмин. – Я такого в жизни не видел. Ат чапсаң ат мыктысын алыстаткан, арт жакта азаматтар калып жаткан (*ырдан*). – Когда скачешь – отстают лучшие кони, остаются позади молодцы.

243. Атоочтуктарды тапкыла, сүйлөмдө кандай милдет аткарып турганын аныктагыла.

Мен дагы жаш бала болгонмун. Силерге окшоп гүл терүүнү, көпөлөк кууп ойноону жакшы көрчүмүн. Эсимде, ата-энем менин оюм менен болчу. Нааразы кылуу же көңүл калтыруу деген болчу эмес. Анда менин учкуч болорум эч кимдин эсине да келген эместир. Ата-эненин мээримин балага дайыма болгон, бала болсо жаш кезинде эмнени кылбаган. Ыйлаган, кыйнаган. Эми ызат кыларда ата-энени таппай отурам.

- **ырыс** – счастье, благополучие
- канбас** – ненасытный
- аябас** – не жалеющий
- бастырган** – *здесь*: управлять конём
- жаздырар** – *здесь*: день, когда ошибаются

§ 50. Чакчылдар (Деепричастия) PDF Compressor Free Version

Чакчылдар этиш сөздөргө *-ып, -а, -й, -ганы, -майынча* формалары жалгануу менен жасалып, кыймыл-аракеттин кошумча маанисин билдирет.

Мисалы:

Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат (*макал*). – Друг говорит едко, враг говорит сладко (*посл.*). Зарыл теңтушуна жылуу сезим менен жылмая карады (*Т.С.*). – Зарыл, улыбаясь, приветливо посмотрела на подругу (*Т.С.*). Китепканага газета окуганы келдим. – Пришел в библиотеку почитать газету.

244. Чакчылдардын кандай жол менен пайда болгонун аныктап бергиле.

1. Биз баарыбыз борбордон окуганы келдик.
2. Кетпейм сага жолукмайынча.
3. Айткан сөзүмө теригип, алыстан мени акырая карады.
4. Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат.
5. Сенин сүйкүм элесиң бажырайып, чапкан атка жеткирбей бара жатты (*ырдан*).
6. Замбиректер күүлдөп атылып жатты (*А.Т.*).
7. Аргымак аттын белгиси, азыраак оттоп, көп жуушайт. Азамат эрдин белгиси, азыраак сүйлөп, көп тыңшайт.
8. Айтмайынча ким билет, ачмайынча ким көрөт (*макал*).
9. Сурай-сурай Меккени тааптыр.
10. Жашоо кандай, Рахат коңшум, ойноп-күлүп жүрөсүңбү?

245. Окугула. Тамсилдин авторун билесиңерби?

ПИЛ МЕНЕН КАНДЕК

Көчөдөн алып өттү пилди,
Көрсөтмө үчүн го, ким билди?–
Пил бизге аңыз эмеспи,
Колу боштор топурап ээрчип жүрдү.

Деепричастия образуются присоединением к глагольной основе аффиксов *-ып, -а, -й, -ганы, -майынча* и выражают значение дополнительного действия.

Жоктон чыккансып кандек пилге үрдү.
Жөн эле үрбөй жулунуп жүгүрдү,
Үрүп, каңшылап чый-пыйы чыгып,
Талоочудай качырат пилди.

«Ой, коңшум, болбосоңчу маскара,–
дейт башка күчүк,

Алың жетеби ошого? Жөн турганың түзүк.
Карачы! Сенин үнүң кардыгып калды,
Укпайт.

Бара жатат, сени тоготкон пил барбы?»
«Эй-эй! – деп кандек жооп кайтарат:

Кеп анда эмес, мында,

Менин жулунушумда,

Кол салбай туруп,

Пилди кекетип турушумда.

Тим кой иттер мени көрсүн,

«Баракелде ай. Кандекте да күч бар тура,

Пилге да үрдү» десин».

§ 51. Чакчылдардын этиштик белгилери (Глагольные признаки деепричастий)

Этиштин жакталуучу формалары сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарсан, чакчылдар бышыктоочтук милдет аткарат.

Багыныңкы сүйлөмдөрдө баяндоочтук милдетти аткарат.

В случае выполнения функции сказуемого со стороны спрягаемой формы глагола, деепричастия выступают как обстоятельство.

В придаточных предложениях деепричастия выполняют функцию сказуемого.

Мисалы: Балдар мага күлүп карап турушуптур. – Оказывається, ребята смотрели на меня улыбаясь. **Көрө-көрө** көсөм болот, **сүйлөй-сүйлөй** чечен болот (*макал*). – Многое повидавший становится оратором (*погов.*). Карагай **агып**, таш **агып** («Манас»). – Плыли леса,плыли камни («Манас»).

246. Текстти көчүрүп жазып, чакчылдардын алдын сызгыла жана сүйлөмдө кандай милдет аткарып тургандыгын айтып бергиле.

Асман кирсиз ачык болуп, күн тийип турат. Күн бүгүн кандай сонун тийген. Отузга жакын уйларды алдыма салып, суу бойлоп төмөн карай бара жаттым. **PDF Compressor Free Version** Жалгыз эле бара жатамын. Көңүлсүз, мага көрүнгөндүн баары алыс көрүнөт. Тээ берки мунарыктан, алда кайда бир өгүзүн өңкүлдөтүп, ары-бери чапкылап ойноп, эки койчу жүрөт. Койлорун ийрип, жуушатып коюшкан. Андан ылдый сайга жакын жерде көп уйду камап таштап, эки киши отурат. Тиги бирөө сайдан чыгып, бараткан уйларды таш ыргытып, кайра тосуп алды.

Чакчылдарга мүнөздүү белгилер:

Чакчылдардын тактоочко жакындыгы.

Чакчылдар кыймыл-аракеттин аткарылыш максатын, себебин, мезгилин, абалын билдирет.

Чакчылдар сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарат жана өзүнөн кийинки этиш менен ыкташып байланышат.

Близость деепричастий к наречиям.

Деепричастия обозначают цель, причину, время, состояние выполнения действия.

Деепричастия выполняют функцию обстоятельства в предложениях и сочетаются с последующим за ним глаголом способом примыкания.

 247. Окугула. Чакчылдарды тапкыла, сүйлөмдө аткарган милдетин аныктагыла.

АК ТАЙЛАК

Боз инген күн сайын үйдүн жанынан алыстабайт. Ак тайлактын оюнкараактыгын айтпа. Куду бала сыяктуу шок. Мындай кыял Осмонду ого бетер кызыктырды.

Бала тайлагына нан, кант жедирем деп аракеттенип, тажаганда тим болду. Көбүргөндөн жулуп келгенде тайлагы бир-эки талын ирмеп көрүп, баарын аймап жиберди.

Торсолондоп чуркап барып, Осмон көбүргөндөн тутамын толтура жулуп келди. Аны тайлагына алыстан сунуп көрдү. Ак тайлак мойнун созуп, колуна талаша ирмеди. Анан тайлакты мамыдан бошотуп, өзү улам кылчактай басып, артынан ээрчитти.

Тайлак баланын артынан ээрчий жүгүрдү. Осмондун кумары жазылып, тайлакка тутамындагы көбүргөндү бүт жедирди.

III. Бейшеналиев

 248. Окугула. Аңгеменин мазмунун сүйлөп бергиле.

АПЕНДИ

Апенди музоо жетелеп келатты. Музоо оюн салып Апендини сүйрөп кетти. Апендинин ачуусу келди. Үйүнө келип, уюн сабай баштады.

– Ой, Апенди. Уй сага эмне кылды? – деди аялы.

– Бул эмне үчүн баласын тентек үйрөтөт? Музоосу мени сүйрөп кетти. Эгер бул музоосун жакшы тарбияласа, ал мени сүйрөбөс эле, – деди Апенди.

§ 52. Синтаксис. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү (Синтаксис. Главные члены предложения)

Сүйлөмдүн негизин анын баш мүчөлөрү деп аталган ээ менен баяндооч түзөт.

Основу предложения составляют так называемые главные члены предложения – подлежащее и сказуемое.

 249. Аңгемени окугула. Сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүн тапкыла. Мазмунун оозеки айтып бергиле.

КОШ ТЕРЕК

Айылдын үстүндөгү адырда мен бала чакта эле эки зор терек болор эле. Бул кош терек азыр да ошол жерде. Качан карабагын, айылга кайсы туштан келбегин кыналышкан ушул бийик теректер көзгө учурайт. Эмне үчүн экендигин билбейм, чыдамсыздык менен ошол тарапты акмалап карайм. Ушунчалык алыстыктан, бактар канчалык бийик болбосун, көрүнөрү шектүү. Бирок мен үчүн алардын сөлөкөгү ар кандай байкалгандай туюлат. Күнү-түнү тынбай, качан болбосун, жалбырактар ар кандай үнгө салып шуулдайт.

Кийин эс тартып чоңойгондо бул теректердин сырын түшүндүм. Булар ар дайым шамалдын огуна туура келип, бөтөнчө үндүү болгон себеби да ошол экен.

Ч. Айтматов

250. Сүйлөмдөргө ылайыктуу баш мүчөлөрдү таап, тийиштүү формада орундарына койгула.

... сабакта отур... .. үйгө кетип бар... .. филармонияга бар... .. апама жардам бер... .. класс мектептеги үлгүлүү жана тартиптүү окуучулардан тур... Мектептин аягында спорт ... бар. Бүгүн кечинде мектептин ... болот. ...эли Орто Азияда жаша... Ала-Тоо... борборубуздун так ортосунда жайгаш... . Быйыл ... мектепти аяк..., жогорку окуу жайына кирмек бол...

§ 53. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү (Второстепенные члены предложения)

Айкындооч мүчөлөр (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) баш мүчөлөрдүн бирине багынычтуу болуп айтылат: аныктооч – ээге, толуктооч менен бышыктооч – баяндоочко.

Второстепенные члены подчиняются одному из главных членов предложения: определение – подлежащему, дополнение и обстоятельство – сказуемому.

251. Сүйлөмдүн ээсин жана аныктоочторун тапкыла.

ТҮС МҮНӨЗДҮ АЙТЫП БЕРЕБИ?

Албетте, түс сенин мүнөзүңдү айтып бере алат. Анткени сен ак гүлдөрдү жакшы көрөсүң дейли. Ак бардык гүлдөрдү синтездештирип, идеялуулукту берип турат. Бул бардык эле адамдардын мүнөзүнө шайкеш келет экен.

Ал эми кара түс болсо, акка карама-каршы келип турат. Бул түс өзүнө-өзү ишенбегендикти жана өзүн курчап турган дүйнөнү таанып-билбегендикти билгизет. Эгерде кимде-ким кара кийинип жүрсө, анын идеалдары турмушта кол жеткистей сезилип туруп алат.

Акыл-эстүү жана ойлонуп иш кылган адамдар боз түстү жакшы көрүшөт. Бир бүтүмгө келгенче көп ойлонушат. Эгер боз түс, сур түс жакпаса, анда ал адамдын мүнөзүнөн алаңгазарлыкты байкоого болот.

Кызыл түс шыктангандыкты билгизет. Мындай түстү кайраттуу, эрктүү жана көп адамдар менен мамилелүүлөр жакшы көрүшөт. Ошондой эле башкалар үчүн кам көрүп, күйүп бышкандар да жактырышат.

Күрөң – жер жүзүнүн өңү. Муну басып-турган адамдардын бардыгы жакшы көрүшөт.

Өзүнүн оюн бирөөгө таңуулаган, бирок, ойлогонун ишке ашыра албай корккон, бийликти сүйгөн адамдар оор басырыктуу жана асанкайгычыл келишет. Өзүн курчап тургандарга бар болгону жакшылык гана каалашат.

«Жеткинчек» журналынан

252. Баяндоочторду жана толуктооч менен бышыктоочторду тапкыла.

Кымыз – кыргыздын байыркы суусундуктарынын бири. Ал негизинен бээнин сүтүнөн жасалат. Кымыздын зор дарылык касиети бар. Ал тамак сиңирүүнү жакшыртып, кандын көбөйүшүнө көмөктөшөт. Организмдин зат алмашуу процессин оңдойт. Кымыз ичкендин көңүлү көтөрүлүп, ден соолугу чыңалат. Ошондуктан аны врачтар ар кыл ооруларга колдонууга сунуш кылышат. Республикабызда кийинки кездерде адамдарды кымыз менен дарылоо жүрүп жатат. Жайкысын Бишкек шаарынын соода тармактарында кымыз сатуу уюштурулат.

253. Сүйлөмдөрдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн өз-өзүнчө жазып чыккыла.

КЕТМЕН-ТӨБӨ

Туш тарабы тоолор менен курчалган Кыргызстандын бир району Кетмен-Төбө – өз алдынча жердин сулуусу. Сыр-Дарыянын башы, Нарындын тентек дарыясы, Узун-Акматтын, Чычкандын суулары Кетмен-Төбөнү жарып өтөт. Ушул күндө Кетмен-Төбөдө Мазар-Суу, Куччу-Суу, Балыкты деген үч өзөн бар. Бул үч өзөндө жашаган элди сарттар уруусу деп аташат. Сарттардын көпчүлүгү Алайда, Ноокатта, Кичи Алай жактагы жерлерде жашашат. Куччу-Суунун төмөн жагынан туптунук Узун-Акмат деген суу агып чыгат. Чолпон-Атанын жогору жагында Сасык-Жийде деген кыштоо бар. Токтогул мына ушул жерде туулган.

Ж. Бөкөнбаев

Кээде сүйлөм жалаң ээ же жалаң баяндоочтон турушу мүмкүн.

Баш мүчөлөр толук катышса, эки тутумдуу, бирөө кемип калса, бир тутумдуу сүйлөмдөр деп аталат.

254. Бир жана эки тутумдуу сүйлөмдөрдү өз ара ажыраткыла.

1992-жыл, 31-август. Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болгон күнү. Айлана шаңдуу. Бардыгы шаттыкка бөлөнгөн. Кол чабуулар. Бири-бирин куттукташкан эл шатыра-шатман. Күлүшөт.

Китеп – кишинин чыныгы досу. Китепти көп окуу керек. Улуу жазуучулардын чыгармаларын окуудан көп нерселерди үйрөнүүгө болот. Менин жакшы көргөн жазуучуларыма Л. Н. Толстой, А. П. Чехов, Ч. Айтматов, Т. Касымбеков кирет.

Мен түгөнбөйм, мен таарынбайм, мен – кенчмин, мен баарына тегиз жетем (Ч. А.). Саякат тууралуу жазылган эстеликти окуй баштады (Т. С.). Сааса сүтүн берет, минсе күчүн берет: адам үчүн абдан керек (табышмак). Көз байланган кез. Үйдө чырак күйүп турат (К. Б.). Эмнени эксең, ошону оросуң (макал). Шашканымдан сүрөтүмдү беките албай калдым (Ч. А.).

255. Жөнөкөй сүйлөмдөрдү түрлөргө ажыраткыла. Эки тутумдуу сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүп, ээге жана баяндоочко тийиштүү сөздөрдү аныктагыла.

1. Түн. Ай жарык. Бак жактан музыканын үнү угулат (К. Б.).

2. Ата-энеңди сыйласаң, өз балаңдан сый көрөсүң (макал).

3. Эмгек – адамдын өзүн жараткан (Ф. Энгельс).

4. Быйыл ак алтындуу Ошумдан түмөндөгөн байлык жаралды. Мелмилдеген талаалар мол түшүмгө тунуп калды.

Предложения иногда могут состоять только из подлежащего или сказуемого.

Предложение, имеющее в своем составе и подлежащее, и сказуемое, называется двусоставным, при отсутствии одного из них – односоставным.

5. Карынын сөзүн капка сал (макал).

6. Жатып ичер аш болсо, жалкоолук жанга тынч экен (ылакап).

7. Жакында областтын борбору Нарын шаарында күрдөөлдүү эмгек менен шаңдуу ырдын майрамы өткөрүлдү.

8. Түндө да, күндүз да бул жерден поезддер тынымсыз жүрүп турат.

9. Коркконго кош көрүнөт.

10. Ай сайын курулуштун жүрүшүн, пландын өз убагында аткарылышын талап кылып жатышат.

11. Эми ушинтип жашоого туура келет экен да (К. Ж.).

256. Ырды жаттагыла. Мазмунун кыргыз тилинде айтып бергиле.

ЗНАМЯ

Ты – символ чести, славы и победы.

Ты – символ знаний, свободы и труда.

С тобою в бой вступали наши деды

И побеждали в тех боях всегда.

Ведешь нас всех к победе ты и славе,

И сплачиваешь под единый стяг.

Ты наша гордость, символ величавый.

Тебя храним мы, чествуем, наш флаг!

Где бы то ни было – в тылу или на фронте –

Повсюду ты всегда идешь в рядах.

Тобой гордятся и в крови, и в поте,

Тебя хранят и защитят в боях.

Тебе клянутся, в бой идя с врагами.

За тебя бьются в трудовом быту.

Тебя все славят главными делами.

Тебя хранят на боевом посту.

Пойдем с тобой сплоченными рядами,

На бой последний, крови не щадя.

На бой решительный с заклятыми врагами,

Чтоб славой и победой оправдать тебя.

А. Суюмбаев

257. Текстти окуп, мазмунун орус тилинде айтып бергиле.

КУШТУН БААРЫ ШУМКАР БОЛБОЙТ

PDF Compressor Free Version

Кылымдардан кылымдарды карытып келе жаткан кыргыз элинин тарыхы кызык жана ыйык. Эл жаралгандан баштап ар бир мезгил ошол коомдо жашаган адамдары менен өз тарыхын түптөйт.

«Куштун баары шумкар болбойт, аттын баары тулпар болбойт» деген макал бар. Канча адамдар эл-журт кызматына келет, кайра кетет. Ал эми кээ бири өчпөс эмгек калтырат.

Элибиздин чыныгы уулу, мамлекеттүүлүктүн пайдубалын түптөөнүн катышуучусу, бүткүл жаштык, эмгек, акыл жөндөмүн эл кызматына жумшаган инсандардын бири – Акматбек Сүйүмбаев. Ал – чындыгында бийик учкан шумкар. Эл-жерин укмуштай сүйгөн патриот. 18 жаш курагында армиянын катарына чакырылат. 24 жашында капитан наамына ээ болуп, Советтер Союзунун Баатыры, генерал-лейтенант Н. В. Шатилов башкарган дивизиянын курамында батальонго командир болуп жүрүп, Берлинге жеңиш туусун саюуга активдүү катышкан.

Улуу Ата Мекендик согушта көп орден, медалдар менен сыйланган. Аман-эсен келгенден кийин райондук, облустук финансы мекемелеринде иштеген. Ал өзүн так, таза, акылы тунук кызматкер катары көрсөткөн.

А. С. Сүйүмбаев 28 жашында Ысык-Көл облустук финансы бөлүмүн башкарган. 34 жашында республиканын финансы министри болуп дайындалган. Тунук акыл-эси, оргуштаган күч-кубаты, талыкпаган кызматы анын ийгиликтеринин негизи болгон. А. Н. Косыгин аны финансист катары жогору баалачу. 1960-жылы Ош облустук аткаруу комитетинин төрагалыгына, андан кийин Ош облусунун партиялык комитетинин биринчи секретарлыгына шайланган.

Сүйүмбаев республиканын өкмөтүн 11 жылга жакын убакыт башкарып, экономиканы, өндүрүштү, көйгөйлүү проблемаларды жакшы билгендиги, аларды союздук масштабда чече алгандыгы менен өзгөчөлөнүп туруучу.

Ал ыр, аңгеме, эскерүү, накыл сөздөрдү да жаза жүргөн чыгармачыл инсан болгон.

А. Сүйүмбаев 1993-ж. 14-февралда дүйнөдөн кайтып, сөөгү урмат-сый менен Ала-Арча көрүстөнүнө коюлган. Ысымы орто мектепке, айылга, көчөлөргө ыйгарылган.

258. Текстти окуп, которгула. Мазмунун айтып бергиле.

РЕЙХСТАГ ҮСТҮНӨ САЙЫЛГАН ТУУ

«...Душмандын сан жагынан бир кыйла артыкчылыгы бар эле. Анын үстүнө мында фольксштурмчулар эмес, жакшылап үйрөтүлгөн жана чечкиндүү маанайдагы бөлүктөр аракет кылышкан. Алар соккуну эреже боюнча так берип жатышкан.

Гранаталар колдонула баштады. Биздин каршылык көрсөтүүгө шайыбыз келбей кала турган болуп баратканда капыстан эле душман солк дей түштү. Анын тылындагы Шпрее көпүрөсү тараптан атышуу күчөп, гранаталардын жарылганы жана «ураа» деген үндөрдүн жаңырганы угулуп калды.

Бул күтүлбөгөн колдоо бизге Карлштрассе тарапка чабуул коюп бараткан 33-аткычтар дивизиясынан келди. Салгылашып олтуруп, душман менен кандай жагдай түзүлө калгандыгын бат баамдаган жана ага жараша алактабай туура чечим кабыл алган экен. Ошондон улам саясий жактан орун басар, гвардиянын капитаны Ф. Ермаков аны айттырбай эле түшүндү. А. Сүйүмбаев адаттагысындай эле жоокерлерди өзү баштап, чабуулга биринчи болуп кирди.

Бул күтүлбөгөн сокку гитлерчилердин алапайын кетирди. Алардын танкалары күйүп, колу кыйратылды. Желдеттердин көбү туткунга алынды».

Ушул эле эпизод гитлерчилердин уюгу – Рейхстагды алууда биздин жердешибиз А. С. Сүйүмбаев да каны-жанын аябай баатырдык менен салгылашканын айгинелейт.

Мына ушул алаамат адам өмүрүн ажыдаардай жалмап, жер кууруган беш жыл ичинде Акматбекти тагдыр кайда гана таштабады. Ал Түндүк-Батыш, Калинин, 2-Прибалтика жана 1-Белорус фронтторунда салгылашып, жоону багынткандан кийин дагы эки жыл Германияда кызмат өтөдү.

В. И. Шатилов

- чечкиндүү – решительный
- шайы келбөө – сил не было
- солк дей түштү – дрогнули
- алапай – состояние
- багынткандан кийин – после победы

259. Кырдаалдык сүйлөшүүнү уланткыла.

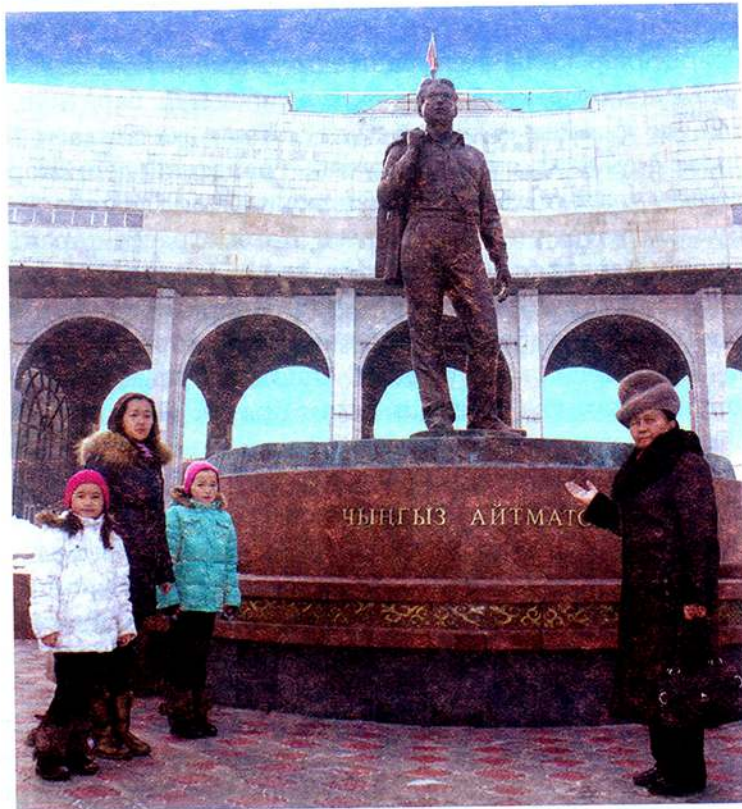
АЛА-ТОО АЯНТЫНДА

Ала-Тоо аянтына неберелеримди саякатка алып бардым.

– Карагылачы, бул жолдун оң тарабындагы ким?

– Улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов, – деди Айзада. – Мен Америкага кеткенден кийин коюлуптур.

– Ооба жаңы эле орнотолду. Айтматов – кыргыз элинин сыймыгы да.

– Ал эми сол жагында «Манас» бабанын айкели экен.

– Энеке, булар эмне жөнүндө сүйлөшөт болду экен?

– Булар, кыргыз элинин келечеги тууралуу сүйлөшөт чыгар. Биз мындай улуу адамдардын айкелине таазим гана этишибиз керек. Бизди арбагында колдошуна күмөн санабайм. «Манас» атанын айкелин ачып жатканда, кайдан-жайдан куштар учуп келди. Демек, кыргыз элине «Кут» келди.

– Жүргүлө, «Нуска» дүкөнүнөн китеп алалы.

Тарых музейинен өтө берип, борбордук гүлбакка жете келдик.

– Энеке, бул жердеги эстеликтерди көрө кетели, – деди Айзада. Кайрылып калдык.

Кайран киши, бул – биздин республиканын өкмөтүн 11 жыл башкарып, экономиканын, өндүрүштүн, көйгөлүү проблемаларын жакшы билген, аларды союздук масштабда чече алган өзгөчө инсан Акматбек Сүйүмбаев. Ал чыгармачыл да адам эле. Ооба, кыргыз элин жанындай сүйгөн, элдин тарыхын, каада-салтын ыйык сактаган шумкар эле.

– «Куштун баары шумкар болбойт, аттын баары тулпар болбойт» деген макал бар кызым. Элдин чыныгы уулдары артына өчпөс эмгек

калтырат. Бул – кыргыз элинин чыгаан уулу, мамлекеттүүлүктүн пайдубалын түптөөнүн катышуучусу, бүткүл жашоосун, өмүрүн эл үчүн жумшаган А. Сүйүмбаев. Ал – чынында да бийик учкан шумкар.

– Ал дагы кандай иштерди жасаган?

«...Душмандын сан жагынан бир кыйла артыкчылыгы бар эле. Биздин каршылык көрсөтүүгө шайыбыз келбей турган болуп баратканда, капыстан эле душман солк дей түштү. Анын тылындагы Шпрее көпүрөсү тараптан атышуу күчөп, гранаталардын жарылганы жана «ураа» деген үндөрдүн жаңырганы угулуп калды. А. Сүйүмбаев адаттагыдай эле жоокерлерди өзү баштап, чабуулга биринчи болуп кирди. Ошондон улам саясий жактан орун басар, гвардиянын капитаны

PDF Compressor Free Version

§ 54. Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү (Виды простого предложения) Эки тутумдуу сүйлөмдөр (Двусоставные предложения)

Баш мүчөлөрдөн (ээ, баяндооч) гана турган сүйлөм *жалаң сүйлөм* болот.

Баш жана айкындооч мүчөлөрдөн турган сүйлөм *жайылма сүйлөм* деп аталат.

Предложение, состоящее только из главных членов, называется *нераспространенным*.

Предложение, образованное с помощью главных и второстепенных членов, называется *распространенным*.

260. Жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдү эки башка көчүргүлө.

Медет – учкуч. Ал Санкт-Петербургдагы жогорку учкучтар окуу жайын бүтүргөн. Өндүрүштүн алдыңкы кызматчыларынан. Азыр отпускада. Келери менен Ил-86 лайнеринде учуусу жөнүндө сөз болот. Медет – жөндөмдүү жаштардан.

Бригадирибиз – ушул. Эл мында. Мен – кесипчилер кошунунун төрагасымын. Арабызда жаштар көп. «Асыл – таштан, акыл – жаштан» деген макалды унуткан жокпуз.

Жел жүрдү. Булуттар козголду. Күн бүркөлүп, жамгыр жаады. Абышка чамгыр экти. Чамгыр абдан чоң болуп өстү. Чамгырды абышка жулуп алмакчы болду. Өзүнүн алы жетпей, кемпирин чакырды.

Жайылма сүйлөмдөр аткарылыш максатына жана интонациясына карай жай, суроолуу, буйрук жана илептич сүйлөм түрүндө кездешет.

По цели высказывания и интонации простые распространенные предложения встречаются в виде повествовательного, вопросительного, побудительного и восклицательного предложений.

261. Эки тутумдуу сүйлөмдөрдү түргө бөлүп чык. Мүнөздөмө берүүгө аракеттен.

Курулуш бүтөт. Иш орундалат. Мен ыраазымын. «Кел» демек бар, «кет» демек жок (*макал*). Ырыс алды – ынтымак (*макал*). Актыгы кардай, каралыгы көөдөй, учканы

Ф. Ермаков аны айттырбай эле түшүндү. «Бул күтүлбөгөн сокку гитлерчилердин алапайын кетирди. Алардын танкалары күйүп, колу кыйратылды. Желдеттердин көбү туткунга алынды».

– Энеке, согушта да эрдик көрсөткөн турбайбы?

– Ооба, кызым ушул эле эпизод гитлерчилердин уюгу – Рейхстагды алууда биздин жердешибиз А. С. Сүйүмбаев да каны-жанын аябай баатырдык менен салгылашканын айгинелейт.

Мына ушул согуш деген алаамат адам өмүрүн ажыдаардай жалмап, жер куураган беш жыл ичинде атабызды тагдыр кайда гана таштабады. Ал Түндүк Батыш, Калинин, 2-Прибалтика жана 1-Белорус фронтторунда салгылашып, жоону багынтып кийин дагы эки жыл Германияда кызмат өтөдү, – деп В. И. Шатилов жазган.

– Энеке, ал чын эле кыйын киши болгон го?

– Келгиле, балдар, бул кишиге таазим этели. Бизди арбагында колдоп жүрсүн!..

– Мына, бул китепти оку, – деп Айзадага В. И. Шатиловдун «Рейхстаг үстүнө сайылган туу» аттуу китебин сунду энеси.

октой, отурганы мыктай (*табышмак*). Ырдаган – Асел. Берерим – ушул. Мал аласы – сыртында, адам аласы – ичинде (*макал*). Жашоо кызык турбайбы. Көзүң көмүр, аз сөз – алтын.

Биздин бакма коёндорубуз бар. Эр эмгегин жер жебейт. Күн уясына батып бара жатат. Күлүк ой, узун санаа, түпсүз кыял Ажарды бийлеп алды (*К. Б.*). Май айы сонун мезгил го. Айлана көркө бөлөнүп, ажайып көрүнүш аргасыздан көңүлдү өзүнө тартат. Алыста жүргөн адамың эске келет экен.

262. Жайылма сүйлөмдүн түрлөрүн ажыраткыла.

1. Таранчы уядан чыккан жок. Отуруп алып чыркылдай берди (*Л. Толстой*).

2. Сүрөтүн тарт кереметтүү адамдын, кирпичимден кисти жасап берейин (*А. Т.*).

3. Айланайындар, жакшылыгыңарды аябагылачы, жардамдашып койгулачы (*А. Т.*).

4. Берем, алсын, кайдан билсин баркымды, уйчу, койчу, колхозчунун мен бир жаман акыны (*А. О.*).

5. Айтчы дос. Жаш сулууну сүйдүң беле? Азабын тартып анын күйдүң беле?

6. Бир аз убакыт өткөндөн кийин Чолпонбайлар Дон суусунун жээгиндеги камышка келип токтошту.

7. Жолдоштор, сүзүп өтүүдөн башка арга жок. Жүргүлө... деп командир сууга карай жылды (*К. Ж.*).

8. Алиман! Айланайын каралдым! Көзүңдү ач! Көзүңдү ач! (*Ч. А.*).

9. Кара чыйырчык көрсөңөр урбагыла таш менен (*А. О.*).

10. Мен сага жакшы ыр жазып арноом керек. Өзүмдү мен ошентип алдоом керек (*О. Султанов*).

11. Чөп? Анын кереги эмне? – деп сурады Зулай (*Н. Б.*).

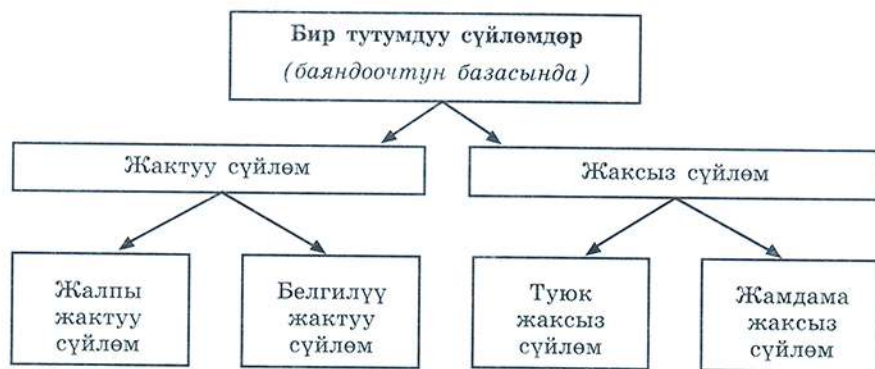
12. Уятың жок экен! Жолуң болсун!

13. Колдон келбеген ишти аткарам деп, куру бекер убада бербесеңчи (*К. Ж.*).

 263. Үйдөн жай, суроолуу, илептүү, буйрук сүйлөмдөргө бир нече мисал таап келгиле.

§ 55. Бир тутумдуу сүйлөмдөр (Односоставные предложения)

Бир тутумдуу сүйлөмдөрдү уюштурууда (атама сүйлөмдөн башка) баяндоочтун ролу чоң. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн түрүн төмөнкү схема менен көз алдыга келтирсе болот.

Жактуу сүйлөмдөрдө сүйлөмдүн ээси болбойт дагы, баяндооч үч жактын бирине таандык болот.

Жаксыз сүйлөмдө дагы сүйлөмдүн ээси болбойт, жак көрсөтүлбөйт.

В *личных* предложениях нет и не может быть подлежащего, а сказуемое относится к одному из трех лиц.

В *безличных* предложениях также не бывает подлежащего, но и не указывается лицо.

264. Төмөнкү мисалдардан жактуу жана жаксыз сүйлөмдөрдү ажыраткыла.

1. Эки аптадай Казангаптын үйүндө турушту (*Ч. А.*).
 2. Келжиректи андыбай, кеменгерди анды (*макал*).
 3. Илгери мындай болчу эмес.
 4. Бизди акырын карап калышты.
 5. Чарбаны нары калчап ондошту, бери калчап ондошту, аягында оңолбой эле бузулуп жатат (*Ч. А.*).
 6. Маселени кабыргасынан коюу керек.
 7. Тааныбасты сыйлабас (*макал*).
 8. Талааны үйгө болжоп болбойт.
 9. Билбемиш болуп карап турушат го.
 10. Аябай койду союшту, ою менен болушту (*жомок*).
 11. Жаш өткөн сайын өмүр, өмүрдүн максаты жөнүндө көбүрөөк ойлонууга туура келет экен (*Ч. А.*).

265. Жаксыз сүйлөмдөрдү жактуу сүйлөмгө айлантууга аракет кылып көргүлө.

PDF Compressor Free Version

1. Бул ишке көп маани берилмек эмес. 2. Өткөндөгү бабаларыбыздын ишине урмат менен мамиле кылуу керек. 3. Муну билгенде далай мактоо сөздөр айтылмак, сыйлыктар алынмак. 4. Бүгүн эртеңки жөнүндө сөз айтууга болбой турат. 5. Коюлган маселе жөнүндө кандайдыр бир тыянак чыгарууга туура келет. 6. Акылды ченеп болбойт кадак менен (А. Т.). 7. Тобокел ишке кайгы жок (макал). 8. Айттырбай билүүгө болот эле. 9. Кажыбас кайрат, күрдөөлдүү эмгек менен көп нерсеге жетүүгө болот.

У л г ү: Бул ишке көп маани берилмек эмес. –
Биз бул ишке көп маани бермек эмеспиз.

Атама сүйлөмдөрдүн негизин атооч сөздөр, алардын ичинен көбүнчө зат атоочтор түзөт. Атама сүйлөмдөр ээлик мааниде колдонулуп, башка сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратылбайт.

Основу назывных предложений составляют именные слова, в основном существительные. Назывные предложения употребляются в значении подлежащего и по другим членам предложения не разбираются.

266. Сүйлөмдөрдү орус тилине которгула. Атама сүйлөмдөрдү ажыраткыла.

1. Айдын шооласы айланага жандуу кыймыл киргизгенсйт. 2. Бирде шартылдап, бирде жымындап, бирде тунарып, кандайдыр ажайып абалды денеге сездирет. 3. Күн. Сеңселген талаа. Башы карыш буудайлар. Кара көк болгон кызылчалар. Бака-шака. Бул мезгил – жыйынтык мезгили. 4. Залга кирдик. Бизге багытталган көздөр. Жылмаюулар, күлкүлөр. Элейип туруп калган сахнадагы таланттар. Андан кийин кол чабуулар. Биз тартынган ыңгайсыз абал өзүнөн-өзү жоголо түштү.

§ 56. Татаал сүйлөм (Сложное предложение)

Сүйлөм синтаксистик негизги бирдик болуп эсептелет, алар сөз айкашынан куралат.

Бир нече сүйлөмдүн байламталар аркылуу жана өз ара биригүүсүн татаал сүйлөм деп түшүнөбүз.

Основной синтаксической единицей является предложение, его образуют сочетания слов.

Сложные предложения представляют собой объединение нескольких предложений при помощи союзов и без союзов.

267. Тексттердеги жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү аныктагыла, айтып бергиле.

АРСТАН МЕНЕН ТҮЛКҮ

Арстан картайды, мурдагыдай кийиктерди кармай албай калды. Эми аларды айла-амал менен колго түшүргүсү келди да, үңкүрүнө жатып алып:

– Оорулуумун, сыртка чыгууга алым жок, – деп айбанаттарга жарыя айттырды.

Кабарын уккандар жалгыз-жарымдап, арстандын ден соолугун сурап келип жатышты, бирок арстан аларды кайра кетирген жок. Жеп алды. Күндөрдүн биринде түлкү келди. Ал үңкүргө жакын келбей алысыраак туруп:

– Урматтуу таксыр! Алыңыз кандай? – деп кыйкырды.

– Алым анча эмес, начар. Жакыныраак келсең боло, түлкүжан, бир аз сүйлөшөлүк, – деди арстан.

Анда түлкү:

– Жакын барар элем таксыр, бирок сага кирген из бар, чыккан из жок, – деди да басып кетти.

ТҮЛКҮ МЕНЕН ЖҮЗҮМ

Бир күнү түлкү бакка барды да, бактан бышкан жүзүмдү көрдү. Түлкү жүзүмгө жетүүгө аракет кылып, канчалык аракет кылса да, жүзүмгө жете албады, анткени жүзүм бийик турган. Түлкү жүзүмдү айланып, көпкө чейин жүрдү.

– Жүзүм али быша элек турбайбы, – деди да түлкү бактан чыгып кетүүгө аргасыз болду.

PDF Compressor Free Version
И. А. Крылов

268. Тийиштүү тыныш белгилерин койгула. Кашааны ачып, татаал сүйлөмдүн жасалышын түшүндүргүлө.

КАВКАЗ ТУТКУНУ

Иш жаман боло турган болду (анткени) мылтык жок. Жалгыз кылычтын колунан эмне келмек эле! Атын арт жактан келе жаткан солдаттарга бурмак болду эле (бирок) туура тушунан адам чыга келди.

Жилиндин аты күлүк эле (бирок) андан да тигилердин аттары күлүгүрөөк көрүндү. Анын үстүнө тигилер туура тушунан чыга калышты (себеби) аңдып турушкан экен. Чочуп кетип, кайра тартмакчы болду (эле) ат токточудай эмес, ала качып жөнөдү. Таманы кызып калган (эле) күүлөнүп аларды көздөй туптуура учуп бара жатат. Аңгыча кызыл сакал Жилинге чукул кирип келди (эле) Жилин аларга ичинен сүйлөнө баштады. Мен силердин сырыңарды билемин, шайтандар! Мени силер өлтүрмөйүнчө силердин колуңарга түшүп бербеймин.

Жилин өз күчүнө ишенет (анткени) алибеттүү. Кылычын сууруп алып: «Же ат менен урдуруп жыгам (же) кылыч менен кыя чабамын», – деди.

Жилин аты менен самаган жерине жете албады (себеби) арт жагынан келе жаткан татарлар анын атын атып салышты.

Л. Толстой

269. Багыныңкы кошмо сүйлөмдү таап, анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара байланышуу жолун айтып бергиле.

Силер аба менен дем ала турганыңарды жакшы билесинер, анткени аба Жердин айланасында гана болот эмеспи. Бул аба катмарын атмосфера деп атайбыз. Атмосферанын катмары бир нече километр бийиктикке чейин жетет да, андан ары абасыз аалам – космос мейкиндиги башталат. Ошол мейкиндикти космос деп атап коюшат. Эгерде биз Айга саякат жасай турган болсок, жолубуз эки бөлүктөн

турар эле. Анын биринчи бөлүгү – атмосфера катмары, экинчи бөлүгү – космос мейкиндиги. Жерден жогору көтөрүлгөн сайын салмагыбыз азая берип, салмаксыздык абал пайда болот.

Гезиттен

§ 57. Өтүлгөндөрдү кайталоо (Повторение пройденного)

270. Төмөнкү фразеологизмдерди өзүнө ылайык синоним сөздөр менен алмаштырууга аракет кылып көргүлө.

Эне сүтү оозунан кете элек, жатып ичер, чай кайнам, сүттөн ак, оозу бош, кызыл кекиртект, кудайдын көзү түз экен, карт бөрү, ийне жеген иттей, жер карама, бутуна жыгылуу, адам болуу ж. б.

Ү л г ү: жатып ичер – жалкоо, ...

271. Макал-ылакаптардын маанисине түшүнүп, орус тилине кыска, түшүнүктүү кылып которгула. Аларды кандай учурда колдонсо болот?

Көз коркок, кол баатыр. Кылыч жарасы бүтөт, тил жарасы бүтпөйт. Адамга – ишарат, айбанга – келтек. Халваны аким жеди, таякты жетим жеди. Баш болуу оңой, баштап кетүү кыйын. Билимдүү болмок оңой, адам болмок кыйын. Жакшы адамдын досу көп, жакшы аттын ээси көп. Энеден – сүт ич, акылмандан – акыл ич. Кечинде жатып ойло, эртең менен туруп сүйлө. Жамгыр менен жер гүлдөйт, эмгек менен эл гүлдөйт.

272. Атоочтуктардын синтаксистик кызматын көрсөткүлө.

1. Чечинген суудан качпас, кезенген жоодон качпас. 2. Элден безген эр эмес, жоодон качкан шер эмес. 3. Урган киши дөң менен, урдурган киши жол менен. 4. Үйрөнгөн адат калабы, уйга жүгөн салабы. 5. Агаңдын кадырын жалаалуу болсоң билерсиң, ата-эненин кадырын балалуу болсоң билерсиң. 6. Адам болор кишинин адам менен иши бар, адам болбос кишинин адам менен неси бар. 7. Арык семирер, ач тоюнар. 8. Бир көргөндө тон сыйлуу, таанышканда бой сыйлуу. 9. Көз менен көргөн – чын, кулак менен уккан – күмөн.

273. Чакчыл формалардын колдонулушун жана сүйлөмдөгү милдетин атагыла.

1. Чүй суусунан өтүп, Бишкек – Балыкчы трассасына өттүк. 2. Жылкы теппей, жылан чакпай силерге эмне болду? 3. Биз борборго улуттук китепкананы, опера-балет театрын көргөнү, музейлерде болгону, филармониядан симфониялык музыканы укканы келдик. 4. Жылмая карап күлгөнү кадимки артистке окшоп калат экен... 5. Карай берип көз талат, кайда экенин билбедим (*ырдан*). 6. Лектор тынбай сүйлөй бермекчи, студенттер анын мазмунун жаза бермекчи. 7. Демократия келгени өз оюбузду тартынбай айтууга үйрөндүк. 8. Профессор кызматын бүтө үйүн көздөй жөнөдү. 9. Жолдо ката көп нерселерди айтып берди, мен кулакты түрө угуп бердим.

 274. Текстти окуп, мазмунун орус тилине которгула. Чакчылардын кошмо сүйлөм түзүүдөгү ролун байкагыла.

1-ИЮНЬ – БАЛДАРДЫ КОРГООНУН ЭЛ АРАЛЫК КҮНҮ

Байыртадан бери жарык дүйнөгө жаралган жан-жаныбар аттуунун баары балдарым, балапандарым деп жашайт. Асмандагы учкан куштан баштап, жердеги курт-кумурскаларга чейин уя салып, үй куруп, өз баласынын камын көрөт. Мына бул улуу салтты адам баласы укумдан тукумга, урпактан урпакка, кылымдан кылымга улантып келет. «Баланын болгону – бакыттын конгону» дейт элибиз. Бала чурулдап ойноп, бешик термелип турган үй куттуу, бактылуу делет. «Бала – падыша» деп айтылат дагы бир элде. Чындыгында ар бир үй-бүлө, ар бир ата-эне үчүн үйдөгү кичинекей бала падыша эмей эмне? Эзелтеден биздин эл баланы ошентип алпештеп тарбиялаган. Баланы какпай-силкпей, катуу айтпай, этин оорутпай, көңүлүн чөктүрбөй тарбиялоого аракеттен. Анткени мээрим алган бала гана мээримдүү, ата-энеге күйүмдүү, калк-журтуна кайрымдуу болот деп эсептешкен. Ошондуктан кыргыз үй-бүлөсүндө бала өз ата-энеси, чоң ата, чоң эне, таята, таенеси тарабынан да камкордукка, жылуу-жумшак мамилеге бөлөнүп келген.

«Кыргыз Туусу»

275. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн кошмо сүйлөмгө биригиш жолун көрсөткүлө.

Канаттарын токтоосуз кага берип, ак куулардын баары алсызданды, бирок алар токтолбостон илгери уча беришти. Эң алдыда ак куулардын улгайгандары, күчтүүлөрү, артында жаш жана чабалдары учуп бара жатышты. Эң артында ак куунун бир балапаны учуп бара жаткан эле, анын күчү кете баштады.

Ал канатын эң акыркы жолу бир күүлөдү, бирок экинчи жолу күүлөөгө дарманы келбеди. Ал канатын бош коё берди да, төмөн түштү. Ал төмөндөп-төмөндөп, сууга жакын калганда, анын жолдошторунун канаты айдын нуруна чагылышып, улам алыстай берди. Ак куу сууга конду да, канаттарын жыйнап алды. Анын астындагы деңиз чайпала түшүп, аны ары-бери терметти.

Таң алдында сыдырым жел согуп, деңиз бети ойгоно баштады. Түрүлгөн толкун куунун ак төшүнө согулганда, ак куу көзүн ачты. Таң атты, ай менен жылдыздардын өңдөрү бозомук тарта баштады.

ТЕКСТ ТОПТОМДОРУ

ОЛОБО

Олобо – эт (өпкө), сүт, майдан жасалган чүйгүн тамак. Кой-эчки же козу-улак союлганда, өпкөсүн кекиртеги, жүрөгү менен бычак тийгизбей этияттап алат да, сууга сала турат. Анан өпкөнү кекиртеги аркылуу үйлөп, жылуу суу куюп, кайра кустурат. Майды жылуу сүткө чалып, туз салып, өпкөгө жылуулай куят.

Сүт куюлган өпкө казанга далайга бышырылат. Олобо айрыкча кары адамдарга жумшак, сиңимдүү, жегиликтүү тамак болгондугу менен өзгөчө.

Олобо готовится только из свежих легких, в которых вливают молоко с маслом. Когда режут овцу или козу, очень осторожно извлекают сердце и легкие вместе с гортанью (это делается аккуратно, руками, чтобы не повредить легкие) и сразу все вместе кладут в воду. Затем через гортань в легкие до полного заполнения вдувается воздух. Хорошо раздутые легкие увеличиваются в объеме.

После того как легкие раздуты, вливают в них воду и обратно выливают. Затем вливают предварительно подогретое молоко, добавив в него топленое масло, соль, специи. Легкие можно залить и сливками.

Наполненные молоком легкие приобретают гладкий белый цвет. Гортань плотно забивают кусочками мяса, чтобы содержимое не вылилось. Затем перевязывают ниткой, чтобы мясная пробка не вылетела, и варят в большой посуде.

Олобо подается нарезанным на небольшие тоненькие кусочки в остуженном виде. На вид и вкус олобо похоже на мягкий сыр.

ЖАҢЫЛ МЫРЗА

Улуттун санжырасы, тарыхы боюнча иликтенгенде кыргыз урууларынын ичинде түпкүлүктүү нойгут уруусу бар. Алардын көбү Теңир-Тоодо, Синцзяндагы Лобнор көлүнүн тегерегинде эзелтен жашаган. XVII кылымда нойгуттан чыккан Жаңыл Мырза – тарыхый инсан. Жааны жаза тартпаган мерген, жолборстон коркпогон баатыр, узун бойлуу, эки ийни кенен кара сур кыз. Ал акылдуу, зирек, намыскөй да, калыс да, көзү ачык да, шайдоот да, сынчы да болгон. Жыйырма үч жашка жеткенде кара далы аталса да, эркекче кийинип, ит агытып, куш салып, кылыч чаап, сайышка түшүп, эл-жерин жат душмандан коргой баштаган.

Көкөмбийдин жаа атууга маш эрке кызынын аброю кыйырга кетет. Чүй боорундагы кыргыздар Жаңыл Мырзаны Сарсейиттин Түлкү баатырына алып бермекчи болуп, алабарман баатырлар үйрү-топ болушуп, жигиттери менен Аксууну көздөй жөнөп калышат.

Ошол кезде Жаңыл Мырза калмактар менен чабышта жүрүп, үйүндө жок экен.

Жаңыл Мырзаны көргөнү баргандар эрдемсип, нойгуттун малын олжолоп жолго түшүшөт. Көп узабай Какшаалга чукул жерде өргүп калышат.

Жаңыл Мырза айлына келсе журту чабылган, жылкысынан айрылган. Ал жигиттерин курап, чапкандардын артынан кууп, түнү бою Кереге-Таш деген жерге жетет.

Жаңыл Мырза чатырдан алоолонгон оттон обочодо отурган жигиттерди сынап келип, ичинен Түлкүнү жактырат.

Жаңыл Мырза атасы Көкөмбийдин сөзүнө көнө бербей, Түлкүнү атпай кыйылып турат. Аңгыча Жаңыл Мырзанын Кумайыгы оттун жанына жойлоп барып калганда, Түлкү баатыр Жаңыл Мырзаны кордогон сөз айтат.

Ошого ызаланган Жаңыл Мырза Түлкү баштаган төрт баатырды жебе менен жайлайт, калганына тийбейт.

Качкан кол Жаңыл Мырзанын жоругун төкпөй-чачпай айлына аңыз кеп кыла жеткирет.

Чүйдүн эл башчылары кайрадан казак, кыргыздан кол курап барышып, андып жатып, аң уулап келе жаткан Жаңыл Мырзаны колго түшүрүшөт. 70 жаштагы Калматай бийге Жаңыл Мырзанын башы байланат. Жаңыл Мырза күң сыңары күл чыгарып, көп кордукту көрүп, укпаганды угат.

Күндөрдүн биринде айыл алыска көчөт. Айылдын кызкелиндери жыйылып, Жаңыл Мырзага жалынышып, жаа тартып, өнөрүн көрсөтүүнү суранышат. Элирген кыздарга Жаңыл Мырза: «Өз атымды, тарткан жаамды алып бергиле», – деп шарт койгондо, кыздар Калматайдан Жаңыл Мырзанын жаасын, атын сурап беришет.

Ошондо Жаңыл Мырза обого ыргыткан тебетейди жерге түшүрбөй атып отуруп, калбыр кылып салат.

Акыры намыскөй Жаңыл Мырза: «Элин сагынбас эр болбос, мен элимди сагындым, атым үйүрүн сагынды», – деп Теңир-Тоону көздөй атынын оозун коё берет.

Жаңыл Мырзаны топ жигит артынан кууп жөнөшөт. Жаңыл Мырза кылчайып караса, күйөөсү жеткени калыптыр. «Кайт кайра, өлүп каласың!» – дегенге болбогон күйөөсүн Жаңыл жебе менен набыт кылат.

Өзүнүн эркиндиги, тендиги үчүн күрөшкөн Жаңыл Мырза кара башын куткарып, Какшаалдагы элине эсен барган экен.

Кээ бир санжыраларда Жаңыл Мырзанын Лобнордогу өмүрүнүн акыркы мезгили узун сабак баян катары айтылып калган.

Издrevле среди разных племен кыргызов племя нойгутов занимало видное место. Они с незапамятных времен проживали в горах Тенир-Тоо на побережье озера Лобнор, что в Синцзяне.

Славная дочь нойгутов Жаңыл Мырза – историческая личность XVII века. Девушка была стройна, высока, смуглый лик её был необыкновенно изящен и прекрасен. Она

отличалась зоркостью глаз, меткостью в стрельбе из лука, ловкостью в движениях, была стремительная и бесстрашная, как львица. К тому же Жаныл была отважным, пронырливой, горда и справедлива. В народе она слыла ясновидящей, предсказательницей, знатоком и оценщиком скакунов. За все эти недюжинные способности к её имени Жаныл сородичи добывали почтительные слово «Мырза» – «госпожа богатырша».

Когда Жаныл Мырза достигла 23-летнего возраста, её уже стали называть «старой девой», но это ее вовсе не заделало: она сознавала, что ей выпала судьба защитницы своего племени и родной земли от завоевателей ойротов и калмаков. Она всегда носила воинские доспехи, на охоту выезжала с борзыми лайками и ловчими птицами, храбро вступала в сражения с пикой и саблей.

Слух и добрая слава вольнолюбивой девушки-богатырши, дочери нойгутского Кокомбия, разнеслись по всем уголкам кыргызской земли. Дошла она и до Чуйской долины. Решили тогда чуйские кыргызы сосватать эту прославленную девушку сыну Сарсеита Тулку-батыру. И вот отправился Тулку-батыр со своими джигитами на сторону Ак-Суу.

В это время Жаныл Мырза сражалась вдаль от родного айыла с завоевателями калмаками. Воспользовавшись её отсутствием, молодые воины Тулку-батыра, расхрабрившись, напали на племя нойгутов и, захватив у них табун лошадей, пустились в обратный путь.

Возвратившись из вояжа, Жаныл Мырза застаёт свой аил разоренным, да еще и без табуна скакунов. Тогда она вновь собирает своих воинов и настигает угонщиков глубокой ночью в местности Кереге-Таш. Тулку-батыр и его джигиты, довольные, отдыхали в шатре у огня.

Жаныл Мырза посмотрела на них оценивающе, и ей приглянулся один из них – это был Тулку-батыр. Девушка не решилась сразить его своей стрелой, хотя находившийся рядом с ней отец Кокомбий настаивал на этом. Вдруг её пес Кумайык очутился у огня. Увидев пса, Тулку-батыр усмехнулся и произнес обидные слова о его хозяйке, не ведая, что она находится неподалеку и слышит все. Задетая за живое и не терпящая обид, гордая девушка резко сразила своей стрелой четырех богатырей, а остальных не тронула.

Вернувшись домой, джигиты Тулку-батыра рассказывали всем о дерзком поступке Жаныл Мырзы. Тогда чуйские предводители снарядили из кыргызов и казахов конный отряд и отправили опять на Тенир-Тоо, чтобы отомстить нойгутской богатырше Жаныл Мырзе за своих, павших от её рук джигитов. Воины знали, что она должна вернуться с охоты, притаились на её пути и, неожиданно напад, захватили девушку плен.

На долю свободолюбивой девушки-богатырши выпала горькая судьба. Ее насильно выдали замуж за 70-летнего Калматай бия, и жила она как рабыня, обездоленная и несчастная.

Однажды аил Калматай бия собрался на дальнее кочевье. Наслышанные о ловкости Жаныл Мырзы, любопытные девушки и женщины этого аила стали просить её показать им свое мастерство в стрельбе из лука. Жаныл Мырза, всегда в тайне мечтающая о свободе, ставит жаждущим увидеть её мастерство своими глазами свое условие: «Попросите дать мне мой лук и моего коня». Те выпросили у бия ее лук, стрелы и коня.

Жаныл Мырза лихо вскочила на своего скакуна и, высоко вскинув в небо шапку, стреляла в нее, не дав упасть на землю, пока не изрешетила, как сито. Пока все восхищенно и удивленно разглядывали шапку, Жаныл Мырза с мыслью: «Нет богатыря, не тоскующего по родной земле. Я тоскую по отчему дому, конь мой тоскует по своему косяку», – прищорила коня и помчалась в родную сторону. Группа джигитов во главе с её старым мужем Калматай бием пустилась вдогонку. Когда Жаныл Мырза почувствовала за спиной дыхание всадников, она обернулась и увидела, что настигает муж. Она крикнула ему: «Возвращайся! Иначе умрешь!» Но тот не отступал, тогда Жаныл Мырза сразила его из лука.

Итак, гордая и вольнолюбивая Жаныл Мырза, сумев поврать узы неволи, живой вернулась на родную землю.

«МАНАС» ПРИХОДИТ В АЛМАТЫ

В мире вряд ли можно найти более близкие народы, чем казахский и кыргызский, вместе делившие общие радости и печали. В Алматы открылась книжная выставка, посвященная 1000-летию эпоса «Манас». Она является одним из ярких примеров братских взаимоотношений двух народов. На выставке были представлены более 300 книг, фотодоку-

ментов, материалов, публикаций казахских ученых и писателей, посвященных эпосу.

«Создав великий эпос «Манас», кыргызский народ доказал всему миру, что он является носителем высокой культуры. Эпос «Манас» – это энциклопедия кыргызской культуры и национального духа», – сказал в своем выступлении посол Казахстана в Кыргызстане, народный поэт Кыргызской Республики Мухтар Шаханов.

АЛМА ГҮЛҮ ҮШҮЙТ БЕКЕН ЭКИ ИРЕТ?

Алма гүлү
жаздын толук майрамы,
Аппак, гүлгүн –
күн нуруна боёлгон.
Суулар толкуп
туйлап агат сайдагы,
Арык жээги
көк жашандан оңолгон.
Көк гүлдөрүм
жолду бойлоп төгүлүп.
Жолоочунун
көңүл кушун учурат.
Мажүрүм тал
жибек чачы өрүлүп,
Желге ыргалат
турганга окшоп ысуулап.

М. Абылкасымова

ПИРЛЕР

Суунун пири	– Сулайман.
Шамалдын пири	– Айдар ата.
Дыйкандын пири	– Баба дыйкан.
Устанын пири	– Дөөтү.
Куштун пири	– Буудайык.
Иттин пири	– Кумайык.
Теректин пири	– Байтерек.
Жылкынын пири	– Камбар ата.
Койдун пири	– Чолпон ата.
Жигиттин пири	– Шаймерген.

А. Осмонов

! Ден соолукту сактай билели!

БАҢГИЛИК ЖАНА БАЛДАР (НАРКОМАНИЯ И ДЕТИ)

Алкоголь сыяктуу эле баңгиликтин да өзүнчө белгилери бар – психикалык жана күч жагына байланыштуу оорунун өөрчүшү, баңги затты (наркотикти) дайыма кабыл алып турууга болгон муктаждык.

Ошону менен бирге, баңгилик аракеттиктен айырмаланып, бир катар өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт. Баарыдан мурда наркотиктин тигил же бул түрүнө жараша өтө тез үйрөнүшүп, аны алмайынча туралбай калганын айтса болот.

Баңги заттардын негизинен төрт түрү бар, бири-биринен айырмаланып турат. Алар опиаттар (героин, апиум дары-дармектери), борбордук нерв системаларын стимулдаштырып туруучулар (кофеин, фенамин ж. б.), барбитураттар жана өсүмдүктөрдүн ар кандай түрлөрүнөн жасалган заттар (анаша, марихуана) болуп эсептелет.

Баңги заттарды же болбосо акыл-эстен ажыратуучу башка нерселерди бир гана жолу же биринчи жолу гана пайдаланса да балдарды татаал коркунучтуу абалга дуушар кылышы мүмкүн, ал турмак өлүп калууга чейинки жагдайга жеткириши ыктымал.

Акылдан адаштыруучу наркотик заттарды пайдалануунун узарышына жараша, организм барган сайын аларды тез-тез талап кылгандыктан, аны алган адам аябай кыйналат. Жүрөк булчуңдарына доо кетет жана жүрөктүн начарлашы барган сайын артат. Гастрит оорусу күчөйт, ашказан, он эки эли ичеги оорулары пайда болот, боорду, өпкөнү илдет чалат.

Баңги заттар жана ушул сыяктуулар улгайгандарга караганда өспүрүмдөрдүн психикасын тез бузат. Оорунун белгилери аз дозадан кийин эле башталып, бала аябай кыйналат жана ал кыйналуу узак убакытка созулат.

Наркотикти адегенде эле биринчи жолу пайдаланган өспүрүмдө көпчүлүк учурда пайда болгон олуттуу кабылдоо уулануу болуп саналат.

Наркомандын өнөкөткө айланган кайсы гана дарты болбосун ал көпкө созулган жана барган сайын күчөгөн мүнөзгө

айланат. Наркотик заттарды пайдаланбаган бирдей эле курактагы адамдарга караганда наркомандардын өлүмү 26 эсе жогору.

PDF Compressor Free Version

Наркомандар эң оор инфекциялык оорулардын бири болгон СПИДдин потенциалдуу жайылтуучулары катары эсептелет.

Окугула, которгула, текстке тема койгула.

Жыландардын уюгу болгон ДЗОТко карады да: Ооба... боорлорума атылып жаткан октордун бирин дагы кетирбей тосуп турсам, батальондун бактысына жол ачам...

Чолпонбай чыгыш тарапты бир карады. Алда кайдан аркайып Ала-Тоо карап тургансыйт, калдайган кыргыз эли «талкала жоону» дегендей. Ак асаба, кызыл туусун кармап, айгайлаган ызы-чуусун салып, Аккуласын алкынтып, кырк чоросун жулкунтуп, баатыр Манас келе жаткансыйт. Анын оң тарабында казактардын кан Көкчө, сол тарабында Төштүк, өзбек каны Санжыбек, түркмөн каны Музбурчактар жер дүңгүрөтүп келе жатат. Жалт бурулуп элин караса, артынан Минин, Александр Невский, Суворов, Кутузов, Чапаев баатырлар жер дүңгүрөткөн чуу менен келе жатат. Чолпонбай көзүнөн жалын чыгарып, тишин кычырата чайнап алды да:

– Мына, менин ата-бабаларым ким экенин бүт дүйнө билсин... Бүт дүйнөдөгү адам баласы өз көзү менен көрсүн. Родинам үчүн ата мекендик ыйык милдетимди аткарам!.. Мына бул ДЗОТтогу жыландарды өткөрбөйм!

ДЗОТко көз ачып-жумганча жетип, анын ажалдын оту чачылып, октору тынбай атылып жаткан тешигин басып, пулемёттун оозуна жүрөгүн тосо берди...

Көркөм окугула.

– Өлүм үчүн, же гүлдөй турган өмүр үчүн ким барат? – деген үн угулганда:

– Мен, жолдош старший лейтенант! – деди Чолпонбай. «Мен» деген сөздү айтууга далайы камынса да, Чолпонбай бардыгынан мурун айтты.

Бул баатыр үнгө суктангандай командирлер жана жоокерлер жалт карай салышты. «Баатырдын көркү маңдайда, чечендин көркү таңдайда» деген макал эстерине кылт этти.

К. Жантөшев

КОНЧИНА НЕКОРОНОВАННОЙ ЦАРИЦЫ АЛАЯ КУРМАНЖАН ДАТКИ

1 февраля 1907 года в селении Мады, что в 13-ти верстах от г. Ош, умирала 96-летняя Курманжан датка – «алайская царица».

Она лежала в своей любимой белой юрте, устремив неподвижный взгляд в потолок. Слабые старческие пальцы беспокойно шевелились поверх одеяла, словно перебирали что-то... О чем думала она в эти последние часы?..

Слух о болезни датки распространился по всему Алаю, Ошскому уезду.

Еще бы! Женщина, сама выбравшая себе мужа! Женщина, унаследовавшая от него управление Алаем!

Женщина – генерал! Получившая высокое звание из рук поверенного эмира Бухары, закрепленное за ней и кокандским Худаяр-ханом!

Ходил слух, что она и известная поэтесса, слагавшая стихи под псевдонимом Зыйнат!

Эта сухонькая, крошечная старушка занимала сейчас умы и сердца огромной толпы. Ведь датка никогда не болела и не пользовалась услугами табибов. А теперь...

...Тонкие бескровные губы зашевелились. Внук Мирзапаяз наклонился, стараясь уловить...

Бабка шептала чуть слышно:

– Халат... Камчи...

Внук догадался и сделал знак. Скоро принесли нарядный шелковый халат: он хранился в семье как реликвия, когда-то его носил Камчибек, любимый сын датки. В последний раз он надевал его 14 лет назад...

Теперь все догадались, о чем думает датка в эти последние минуты. Мирзапаяз уловил чуть слышное шевеление губ:

– Кадыр...

Тотчас к ложу подошел крепкий парень в простом темном халате.

Бабка долго смотрела на него:

– Похож...

Парень сглотнул. Да, он похож на своего отца Камчибека...

Она задышала тяжело, выгнулась. И затихла. Глаза её,

широко открытые, стали стекленеть. В них отражался Кадырбек, с раскаянием припавший к её руке.

Кто-то закричал:

PDF Compressor Free Version

– Бабушка умерла!

И горестные голоса повторили:

– Умерла... умерла...

В обширном дворе начался великий плач. Скорбные восклицания потрясли, кажется, небеса. Это страшно, когда громко рыдают сразу тысяча человек...

Покойница лежала не на полу (как это было принято), а на столе под парчовым покрывалом. Рядом с нею подарки государя-императора, а также подношения восьми генерал-губернаторов, которых пережила датка...

После нее осталось два сына – Асанбек и Мамытбек, две дочери, тридцать один внук, 57 правнуков и 6 пра-правнуков. И сохранилось еще 2 дивана – сборника стихов поэтессы Зыйнат. Может быть, в них слова и мысли великой дочери кыргызов из рода жапалак, обращенные к современникам и потомкам?

Аман Газиев, 1991 г.

ДАРУЮЩИЙ ЛЮДЯМ СЧАСТЬЕ ВИДЕТЬ

Уже в биографии А. О. Исманкулова заметна его целеустремленность и настойчивость в достижении поставленных целей. Хотел попасть на учёбу к знаменитому академику С. Н. Фёдорову – и попал. Для этого пришлось даже переехать в Россию. Дело в том, что в те времена в Москве был Всесоюзный институт глазных болезней, а С. Н. Фёдоров возглавлял Всероссийский институт, поэтому из Киргизии к нему попасть было невозможно.

После успешной защиты диссертации мог остаться под тёплым крылом у любимого учителя, но поехал в Лондон. Мог бы остаться на высокооплачиваемой работе в Лондоне (за рубежом врачи получают очень высокую зарплату), но вернулся на родину. Вернулся, чтобы быть нужным и полезным своему народу.

С другой стороны, пример доктора А. О. Исманкулова интересен тем, что он одним из первых в Кыргызстане получил специализированное образование за рубежом и ре-

лизует свои знания на родине. Пример и судьба доктора А. Исманкулова показывают, насколько возможна интеллектуальная интеграция современных мировых технологий в нашем демократически развивающемся обществе.

Талантливый врач и блестящий предприниматель А. Исманкулов сумел организовать процветающее медицинское предприятие – госпиталь «Микрохирургия глаза» – одну из самых современных глазных больниц в мире. Созданы многочисленные рабочие места для медицинских работников. Абсолютно бесплатное лечение гарантировано членам общества слепых и глухих, ветеранам и инвалидам войны, детям, проживающим в интернатах, пожилым людям, живущим в домах престарелых. Коллективом госпиталя «Микрохирургия глаза» проводится большая благотворительная работа.

И самое главное достижение – создание коллектива учеников и последователей.

ИШИҢДИ МЕН ДА СУЙӨМҮН

Кеч курун тоону аралап,
Келатсам терип карагат.
Китебин алып колуна
Алдыман чыкты Айзада.

Кубанчын угуп кызымдын
Колтукташып бир бастым,
Келечек ойду бөлүшүп,
Өткөндү айтып сырдаштым.

Окуусун бүтүп жайында
Келиптир эми айылга.
Журналист болуп иштейм дейт
Өзү өскөн коңшу айылда.

Кубанды толкуп жүрөгүм,
Кур турбай күчүң үрөгүн.
Келечек үчүн күрөшкөн,
Ишинди мен да сүйөмүн.

Р. Айталиев

УУЛУМА

Көтөргөнүң гитара,
Көңүлдө – Цой.
Көп нерседен кабарсыз кулунчагым,
Бүгүн сездим алдыңда күнөөм барын.
«Манастын» көк китебин кармап жүрүп,
Көп китептин бириндей таштап салдың.
Алигиче биле элек экенсиң, ээ,
Ал – сенин кыргыз деген рух-жаның,
Көкүрөк көөдөнүңдө күйгөн жалын.
Көөлгүп көбүк черткен мухитибиз,
«Манас» барда дүйнөдө жашайт кыргыз.
Көркөмдүн ааламында эч нерсе тең келе албас,
Кубулжуп жанып турган көөхар – алмаз.
Керемет кең дүйнөдөн аян берген,
Кагазда эмес, каныңда жашап келген.
Туубуз – көк асаба желбиреген.
Акылдын ак бермети,
Ойлордун дарыясы ээ бербеген.
Сүрүбүз көк жолборстой күрүлдөгөн,
Укканда бой чымырап дүрүлдөгөн.
Күү-шаа түшкөн сөздөрдүн падышасы,
Сөздөрдүн гүлү да бар күлүндөгөн,
Уюган кеменгерлик тулкусунда.
Уулум, эртерээк ач жүрөгүңдү,
Кыргыздын дүйнө элине ат салышар
Кыярбас касиети бүт ушунда.

Д. Маанаева

УЛЫБКА МАТЕРИ

...Никогда не станет большим, благородным человеком тот, кто с детства не умел быть хорошим сыном, нежной дочерью.

Подумай только, как многим ты обязан своей маме!

Сколько бессонных ночей провела она над твоей кроватью, когда ты был малышом! Сколько забот отдала она тебе, пока ты подросток! Да и сейчас, наверное, ты ей стоишь

немало труда. Ведь она готова пожертвовать всем, лишь бы тебе было хорошо.

А всегда ли ты ценишь её любовь к тебе?

Вспомни, сколько напрасных волнений ты ей причиняешь, когда, засидевшись у подруги (друга), не приходишь в обещанное время домой! Если бы ты видел, какой тревогой наполняются тогда её глаза, как прислушивается она к каждому шагу на лестнице. Ты бы всегда старался вернуться вовремя или как-нибудь предупредил ее о своем опоздании.

Разве вся её любовь к тебе не стоит такого маленького проявления внимания?

Начни с малого. Старайся почаще чем-нибудь помочь ей по хозяйству.

Представляешь себе, какой радостью для нее будет любое проявление внимания с твоей стороны! Как она будет гордиться, что у нее такой внимательный сын, заботливая дочь!

А. Дорохов

- нежная – мээримдүү, жароокер
- бессонная ночь – уйкусуз түн
- пока подросток – чоңойгончо
- ценить – баа берүү, баалоо

ОБЩЕНИЕ ПЧЕЛ

Пчелы общаются друг с другом беззвучно. Они танцуют. Если пчела находит цветы, в которых много нектара, она возвращается к своему улью и начинает особым образом двигаться. Движения эти похожи на танец. По ним другие пчелы узнают, где искать нектар. Исследователь, который изучил язык пчел, понимает их танцы и мог бы сам отыскать нектар. Пчела танцует на сотах. Покачиваясь, пчела все время перемещается то налево, то направо, выписывая восьмерку. Так она объясняет, насколько далеко находятся цветы с нектаром.

- беззвучно – үнсүз
- соты – арынын уюгу

ТАБИЯТ МЫЙЗАМЫ

Бир адам жолдон өтүп баратып, дарактын коңулундагы куурчакчадан кичинекей көзөнөкчө пайда болуп, андан көпөлөктүн чыгууга аракет кылып жатканын байкап калды. Көпөлөк канча аракет кылса да, денесинин үчтөн бир бөлүгүн гана чыгарууга жарады. Көпкө карап турган ал адам көпөлөктүн куурчакчадан чыгууга күчү жетпей калган го деп ойлоп, жардам бергиси келди. Ал куурчакчаны этияттык менен экиге бөлдү. Андан көпөлөктүн алсыз денеси чыкты. Канаттары да өтө жука, анан алсыз эле. Ал адам көпөлөктүн денесин оңдоп-түздөп учуп кетишин күтүп турду. Бирок көпөлөк учпады. Эми ал өмүрүнүн калган бөлүгүн алсыз денеси жазылбаган канаттары менен жерде жөргөлөп жүрүп өткөзмөк. Себеби жардам берем деген тилек менен аны бул абалга ошол адам жеткизген эле. Алла Таала табиятта баарын мыйзамы менен жараткан: кичинекей көзөнөкчө аркылуу көпөлөктүн кыйналып чыгышы анын денесиндеги суюктуктун канаттарына тарап, улам чыккан бөлүгү акырындап кургап, бекем болушун камсыз кылмак. Ал үчүн көп убакыт талап кылынса да, натыйжада кадимки көпөлөк турмуштагы алгачкы кыйынчылыктан, табияттын мыйзамынан четте калмак эмес.

Кээде адамдарга дагы кандайдыр бир ийгиликке жетүү үчүн көптөгөн аракеттерди жумшап, көп убакыт күтүүгө туура келет. Бирок бул аракеттин, сабырдуулуктун баары биздин кадимкидей «учуп кетүүбүзгө» керектүү болгон табигаттын мыйзамы экендигин түшүнүшүбүз зарыл.

- ? 1. Окуя кайда болду?
2. Чыдамсыздык эмнеге алып келди?
3. Проблеманын пайда болушу.
4. Проблеманын чиелениши.
5. Проблеманын чечилиши.
6. Жаратылыш мыйзамынын бузулушу.
7. Натыйжа.

Окуя дарактын коңулундагы көзөнөкчөдөн ...

Андан көпөлөктүн чыгууга аракет жасап жатканы ...

Көпөлөктү көргөн адам аны түшүнбөстөн сууруп чыгарганы ...

Ал көзөнөкчөдөн кыйналып жатып чыгып, акырындап кургап, жашамак...

Түшүнбөй жардам кылгандыктан, көпөлөк учуп жүрүүдөн ажырады.

Көпөлөк кадимкидей жашоосундагы алгачкы мыйзам ченемдүү кыйынчылыкты жеңбегендиктен, жаратылыштын мыйзамы бузулуп, ал боору менен сойлоп калды.

Кээде жардам берүү дегенди туура түшүнбөй, жаратылыштын мыйзамына каршы чыгуу адамдарда көп кездешет. «Аракет кылсаң берекет», «Саргара бөртсөң, кызара жортосуң», «Учууга бир канат» демекчи, аракет менен бирге сабырдуулуктун баары бизди кадимкидей «учуп кетүүбүзгө» керектүү табияттын мыйзамы.

Ырды окуп, мазмунуна түшүнгүлө, орус тилинде айтып бергиле.

АКМАТБЕК АГАГА

Орто-Алышта төрөлүп,
Зээндүү болуп өстүңүз.
Согуштан келип айылга,
Финансы жагына өттүңүз.

Ишмердигиңиз байкалып,
Кызматтан өөдө жылдыңыз.
Бардык жерде жан үрөп,
Элге кызмат кылдыңыз.

Өрнөктүү өткөн өмүрдү,
Өкмөт да баалап сыйлады.
Борбордогу көчөгө,
Ысмыңызды ыйгарды.

Т. Осмонов

Төмөнкү акыл казынаны окуп, мазмунуна түшүнгүлө. Бирин чечмелеп бергиле.

- Кыргыз элинин тарыхы – сыймыктануучу булак жана келечек муундардын алтынга алмашкыс байлыгы.
- Тарыхты эч нерсе менен бурмалоого болбойт. Манастан баштап бүгүнкү күнгө чейинки тарыхыбызды тактап алсак, байыркы эл экендигибизди эч ким талашпас эле.
- Ким өз элине ак ниет эмгегин арнаса, адамдык вазийпасын аткарган болот.

- Бүгүнкү кыла турган зарыл жооптуу ишти эртеңкиге калтырчу болсоң, турмуштун убактысынан кеч каласың. Убакыт бир көз ирмем да токтобойт.
- Сага өз муктаждыгы тууралуу арызданып келген кишини эч убакта кемсинтпегин, ага кайра жардам берип, аны зарылдыгынан куткаргын.
- Убада антка, шертке, касамга ылайык нерсе.
- Жакшы дос рухий улуу казына.
- Сүткор достон оолак болгон жакшы.

А. Сүйүмбаев

ПОСВЯЩЕНИЕ ПОБЕДИТЕЛЮ

(Дедушке от благодарного внука)

О был он по жизни правителем,
Настоящим победителем,
Замечательным человеком
И лучшим руководителем.

За Советский Союз, за честь и за мир
Он бесстрашно бросал в бой свой мундир.
Фашисты бежали, он дошёл до Рейхстага,
И новая медаль на груди блистала.

О подвиге писал писатель Шатилов:
«Мы немцев посадили на советские вилы».
С Красной звездой фуражка, бьём небо,
Спасаем Европу от заразы планеты.

Освобождаем Восточную Венгрию. Польша.
Берлин уже близок. Сталин просит больше.
Суюмбаев выходит из тыла с парнями,
Опасность большая – это жизнь фронтовая.

Наполеон был повержен, повержен и нацист.
За победу сражался и Ахматбек – коммунист.
И он, как боксёр во втором раунде,
Бился, боец, живя в андерграунде.

В каждом препятствии его ждал успех,
Он победил все невзгоды, как победил третий рейх.
Детей вывел в люди – их было семеро,
Вверх быстро поднялся походкой уверенной.

Ночь наступила, летят к небу птицы...
Вся страна простилась с ним.
Он был верен себе, Родине, жене.
Жаль, что его больше нет на Земле.

Ч. А. Алымкулов

НАКЫЛ КЕПТЕР

Турмушунда эң кымбат – ата-эне.
Самое дорогое в жизни – это родители.

Эң жакын кеңешчиң – жубайың.
Самый близкий друг – это твоя супруга.
Сенин ачууң – сенин касың
(Ачуу – душман, акыл – дос).
Твой друг – твой ум.

Сенин тууганың – сенин кадырың.
Твой родственник – твой авторитет.

Эл – сенин сынчың.
Твой критик – твой народ.

Унчукпаган үйдөй балээден кутулуптур.
Твой защитник – твое терпение.

Сенин жолдошуң – сенин ойлоруң.
Твой спутник – твои мысли.

Сенин таянычың – сенин туугандарың.
Твоя опора – твои родные.

Сенин мүнөзүң – сенин тагдырың.
Твоя судьба – твой характер.

- Кто самый богатый человек в мире?
- Самый богатый тот, кто самый щедрый.
- Жер жүзүндө эң бай адам ким?
- Алган бай эмес, берген бай.

- А кто самый преданный друг на всю жизнь?
- Терпение, которое спасает от бед и необдуманных поступков.
- Анык досуң ким?
- Чыдамдуулук, токтоолук.

- А что такое мучение?
- Жажда. Без воды нет жизни.
- Где кончается вода – там в муках кончается жизнь.
- Кыйноо деген эмне?
- Чаңкоо. Суусуз өмүр жок. Суу түгөнсө, өмүр да түгөнөт.

- А кто главные враги человека?
- Вспыльчивость и мстительность.
- Адамзаттын биринчи душманы ким?
- Ачуу жана кекчилдик.
- От малого до великого – один шаг.
- Каш-кабактын ортосу – бир эли.

**Тилекмат аке Калыгул олуяга кайрылып,
собол таштаптыр:**

Кереге сынса көктөлөт,
Ээр сынса эптелет.
Жерден жарака кетсе сел жууп кетет.
Элден жарака кетсе эмне болот?

Если развяжется кереге, его можно прикрепить,
Если сломается седло, его можно отремонтировать,
Если по земле пойдет трещина, ее затопит селевой поток.
А если пойдет трещина между людьми – это страшно.
Как тогда быть?

Макалдарды жаттап, топ-топко бөлүнүп, чечендикке үйрөнөлү.

1. Аары гүл татканды сүйөт,
Ууру түн катканды сүйөт.
2. А тоо менен бу тоону,
Арзыган кийик ачка өлөт.
3. Аары да гүлдү тандап сүйөт.
4. Аарынын уюгуна тийбе.
5. Абийирдүү жигитке,
Ажалдуу кийик жолугат.
6. Ажаан ит таяктан коркот.
7. Ажалдуу карга бүркүт менен ойнойт.
8. Ажалдуу кийик адырга качат.
9. Учар кушка бир канат.

1. Ай айга багышат (кошулат),
Күн күнгө багышат.
2. Ай жарык (та) – коён арык.
3. Ай катаалы – айда жаайт,
Күн катаалы – күндө жаайт.
4. Айды этек менен калкалап албайт.
5. Айдын жарымы (теңи) – жарык,
Жарымы (теңи) – караңгы.
6. Айдын он беши – жарык,
Он беши – караңгы.
7. Айбашы думанадан үмүт кылат.
8. Ай толгонун билбейт, жигит болгонун билбейт.
9. Айтып кылган иштин айыбы жок.

1. Билим – элге, суу жерге.
2. Билими бар ар балаадан кутулат,
Билими жок миң балаага тутулат.
3. Билими толук миңди жыгат,
Билеги жоон бирди жыгат.
4. Билимдүү болмок – оңой,
Адам болмок – кыйын.
5. Билимдүүгө дүйнө жарык.

6. Билимдүүнүн билими жугат,
Билимсиздин ириңи жугат.
7. Билген суу ичет, PDF Compressor Free Version
Билбеген уу ичет.
8. Билемин десең тутулдуң,
Билбеймин десең кутулдуң.
9. Билимсиз адам – кор.

КӨЧКӨ БАТА

Көчүң көлүктүү болсун,
Жолуң көрктүү болсун.
Конушуң куттуу болсун,
Конушуң мыкты болсун.
Босоҗоң бек болсун,
Түндүгүң эп болсун.
Жан жагың жайылып журт болсун,
Жамандыктан сырт болсун.
Башыңарга кетпес бак консун,
Мээримдүү бир Алла
Силердик жак болсун.
Омийин!

ПОСЛЕДНИЙ ЛИСТ

На окраине одного города стоял двухэтажный дом. В этом доме на втором этаже жили две сестры, а на первом – старый бедный художник.

Однажды осенью младшая сестра тяжело заболела. У нее появился сильный кашель, поднялась температура, ей было трудно дышать.

Больной становилось все хуже и хуже. Она уже не вставала, лежала на кровати и грустно смотрела в окно.

Около соседнего дома было одно дерево. Была уже поздняя осень. Его осенние листья падали на землю. Больная девочка решила, что умрет, когда упадет последний лист.

Старшая сестра рассказала об этом соседу-художнику.

И вот на дереве только три листа. Потом остался один. Девочка испуганно смотрела в окно и ждала, когда упадет

этот последний лист. Но он не падал. Прошла неделя, потом другая... Выпал снег, а лист оставался на дереве.

Девочка постепенно начала выздоравливать. Когда опасность прошла, сестра рассказала ей, что их преданный друг – замечательный художник – ночью нарисовал лист на стене другого дома.

Так доброе сердце и большое искусство спасли жизнь больной девочке.

О. Генри

ИЗ ИСТОРИИ ГАЗЕТ

Происхождение слова «газета» связывают с наименованием серебряной монеты «*gazzet*» чеканки 1538 года. За такую цену жители Венецианской республики могли приобрести рукописный листок новостей.

Термин «газета» широко вошел в обиход с основанием в 1631 году в Париже еженедельного периодического издания «*La gazzet*».

В России первоначально рукописные известия выходили под названием «Куранты». Наиболее древний экземпляр, который сохранился в архивах, относится к 1621 году.

Первая печатная газета в России – «Ведомости» – появилась при Петре I в 1702 году.

28 ноября 1814 года вышел номер английской газеты «Таймс» с заявлением: отныне газета будет печататься без помощи человеческих рук – 1000 листов в час изготовит машина.

XIX век – век рождения особых предприятий по сбору и пересылке информации. Это – телеграфные агентства. В 1894 году было создано РТА (Российское телеграфное агентство).

● могли приобрести – ала алышкан

ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ – НАША ГЛАВНАЯ ЗАДАЧА

Само слово экология происходит от греческого слова «ойкос», что значит «дом, жилище, место обитания, родина». Экология исследует взаимосвязь человека с окружающей нас природной средой. Чтобы довести земную цивилизацию до

краха, не обязательно затевать войну. Для этого достаточно, если мы просто будем жить так, как сейчас живем...

PDF Compressor Free Version

ДЮЙМОВОЧКА

Жила на свете одна женщина. У нее не было детей. Вот пошла она к старой колдунье и говорит:

– Мне так хочется, чтобы у меня родился сыночек или дочка...

– Чего же проще! – отвечает колдунья. – Вот тебе горошек. Возьми-ка его да посади в цветочный горшочек. Увидешь, что будет.

Женщина пришла домой и посадила горошек в цветочный горшочек. Только она его полила, горошек сразу же пророс. Из земли показался листочек и нежный стебелек. А на стебле появился большой чудесный цветочек.

– Какой прелестный цветочек! – сказала женщина и поцеловала красивый пестрый лепесточек. В ту же минуту цветочек раскрылся, и в нем сидела живая девочка, всего в дюйм ростом. У девочки все было маленькое: ротик, носик, два глазика, две ручки, две ножки. В волосах был приколот крохотный бантик. Поэтому ее прозвали Дюймовочка.

ТЕСТТИК ТАПШЫРМАЛАР

1. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили (кыргыз тили) жөнүндө мыйзам качан кабыл алынган?
а) 1991-жыл, март
б) 1989-жыл, сентябрь
в) 1993-жыл, сентябрь
г) 1990-жыл, март
2. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын канчанчы статьясында кыргыз тили мамлекеттик тил экендиги жөнүндө жазылган?
а) 1-статьяда
б) 5-статьяда
в) 4-статьяда
г) 6-статьяда
3. Улут болуунун негизги белгилеринин бири кайсы?
а) эл
б) конституция
в) коом
г) тил
4. Бир нече тилде сүйлөй алган адамды кандайча атайбыз?
а) лингвист
б) лексиколог
в) лексикограф
г) полиглот
5. Бул макалды толукта. Жигитке ... аздык кылат.
а) түрдүү талант
б) жетимиш талант
в) жетимиш өнөр
г) алтымыш өнөр
6. Тил кандай көрүнүш?
а) тарыхый
б) мыйзамдык
в) жаратылыштык
г) коомдук
7. Эң кичинекей текст:
а) бир абзац
б) 10 сөз
в) табышмак, макал-ылакап
г) микротема
8. Тексттеги ой эмнеге жараша болот?
а) стилге жараша
б) темасына жараша
в) планына жараша
г) атына жараша
9. Речтин негизги стилдери кайсылар?
а) сүйлөшүү жана жазуу стили
б) баяндоо, сүрөттөп ой жүгүртүү
в) оозеки, жазуу, иш кагаз стили
г) көркөм, илимий, публицистикалык
10. Бул сүйлөм кайсы стилге мүнөздүү? Аккуласын алкынтып, Манас баатыр келе жаткансыйт.
а) илимий
б) публицистикалык
в) көркөм
г) иш кагаздары

11. Булардын ичинен кайсынысы расмий иш кагаздарына кирет?
а) өмүр баян, буйрук в) ишеним кат, түшүндүрмө кат
б) программа, устав г) токтом, чечим
12. Диалог көбүнчө кайсы стилге мүнөздүү?
а) жазуу стилине в) оозеки жана көркөм стилге
б) илимий стилге г) стилдердин баарына
13. Речтин түрлөрү кайсылар?
а) баяндоо, сүрөттөө, жазуу
б) баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү
в) оозеки кеп, жазуу речи
г) илимий, көркөм, публицистикалык жана иш кагаз стили
14. Речтин түрлөрү канча?
а) 2 б) 4 в) 3 г) 5
15. Сүрөттөөдө кайсы сөз түркүмү көбүрөөк колдонулат?
а) зат атооч в) этиш
б) сын атооч г) ат атооч
16. Баяндоодо кайсы сөз түркүмү көбүрөөк колдонулат?
а) тактооч в) этиш
б) сын атооч г) зат атооч
17. Кыргыз тилинде канча тамга бар?
а) 39 б) 25 в) 36 г) 32
18. ь, ь белгилери кайсы тыбыштарга кирет?
а) үндүү в) жумшак үнсүз
б) үнсүз г) тыбыш билгизбейт
19. Кыргыз тилинде канча үндүү тыбыш бар?
а) 12 б) 14 в) 8 г) 6
20. Жоон үндүүлөр кайсылар?
а) ы, у, и, ү в) о, ө, у, ү
б) э, и, ө, ү г) а, о, у, ы
21. Ичке үндүүлөр кайсылар?
а) а, ы, о, у в) о, ө, у, ү
б) э, и, ө, ү г) а, о, э, ө
22. Кыргыз тилинде канча созулма үндүү бар?
а) 8 б) 12 в) 6 г) 4

23. Кайсы үндүү тыбыштардын түгөйү жок?
а) ы, и в) э, и
б) а, о г) ы, и, у, ү, ө
24. Кыргыз тилинде канча үнсүз тыбыш бар?
а) 14 в) 25
б) 22 г) 39
25. Түгөйлүү үнсүздөр кайсы кайсы вариантта?
а) х - к, ц - щ, б - п в) к - г, п - б, д - т
б) н - ң, и - й, к - г г) б - п, ш - щ, с - ц
26. Кыргыз тилинде үндөшүү законунун канча түрү бар?
а) 3 в) үндүү, үнсүз
б) бир эле түрү бар г) 2
27. Алфавит тартиби боюнча «Кк» тамгасы канчанчы катарда жайгашкан?
а) 10 б) 12 в) 16 г) 23
28. Кайсы тамгалардын баш тамгасы жок?
а) я, ю б) х, ц в) ц, ф г) ң, ь, ь
29. Кыргыз тилинде канча үнсүз тамга бар?
а) 25 б) 22 в) 12 г) 14
30. Орус графикасынын негизинде кабыл алынган кыргыз алфавитинин курамына кайсы тамгалар кошумча киргизилген?
а) к, г, ж в) аа, ээ, оо, өө, үү, уу
б) я, е, ё, ю г) ө, ү, ң
31. *Жаш келсе – ишке, кары келсе – ашка.* Берилген сүйлөмдөгү «жаш», «кары» деген сөздөр мааниси боюнча кандай сөздөр?
а) синонимдер в) антонимдер
б) омонимдер г) бир маанилүү сөздөр
32. Котормо сөздүк кайсы учурда колдонулат?
а) сөздүн маанисин ачууда
б) тил үйрөнүүдө
в) сөздөрдүн айырмасын билүүдө
г) жергиликтүү тил өзгөчөлүгүн түшүнүүдө
33. Сөздөрдүн туура жазылышы берилген сөздүк кайсы?
а) орфоэпиялык сөздүк в) түшүндүрмө сөздүк
б) орфографиялык сөздүк г) терминологиялык сөздүк

ЛОГИКАЛЫК ТЕСТТЕР

PDF Compressor Free Version

- Атадан уул калса «тукум» дейт, кыз калса (...) дейт.
 - селки
 - беш көкүл.
 - туяк.
- «Төбөсү ачык көк урсун, төшү түктүү жер урсун!» Бул эмне?
 - ыр
 - ант
 - каргыш
- Кара жаак кызыл тил кимдерде?
 - опера ырчыларында
 - оозун боёгондордо
 - төкмө акындарда
- Орусча эквивалентин тап. Изин суутпай кылмышкер кармалды.
- Мага да кезек келер! Кайсы варианты туура?
 - Настанент и мой черед!
 - И на моей улице будет праздник!
- Сени ит өлүк кылам! Кайсы варианты туура?
 - Смерть найдешь на чужбине!
 - Убью как собаку.
 - Опозорю тебе!
- Төмөнкү сөздөрдүн синонимин тапкыла.

таштуу – таштак;	кумдуу –	саздуу –
чаңдуу –	аштуу –	атчан –
илимпоз –	өнөрпоз –	жоопкер –
- Машина жүрүп бара жатканда, кайсы дөңгөлөгү айланбайт.
... ..
- Адамга ... көрк бербейт, ... көрк берет.
... ..
- Бакта конуп турган кушту чочутпай, алдындагы бутакты кантип сындырып алууга болот.
... ..

- Биринчи сөздү аяктап, экинчи сөздүн башына келген сөздү тап?
Ал ... окмуштуу.
- Төмөнкү сөздүн мифтик түшүнүгүн чечмелеп, мисал келтир.
Магия – («сыйкырчылык»).
«Манас» эпосунда кайсы чоро «жайчылык» өнөргө ээ?
 - Чубак
 - Сыргак
 - Алмамбет
- «Манас» эпосундагы мифтик канаттуу аттын аты эмне? (кээде төө)
 - Пегас
 - Бурак
 - Дулдул
- Сен менин баламсың, бирок мен сенин атаң эмесмин.
 - атасы
 - иниси
 - энеси
- Узак жол жүргөндө, жол кыскартуунун кандай жолун тапса болот?
 - Кыска жол издеп
 - Ат үстүндө уктап
 - Кызыктуу аңгеме куруп
- Кыргыздарда салт боюнча төрөлө элек балдарын да куда-лашкан, ал кандай аталган?
 - кан куда
 - кара чечекей куда
 - бел куда
- Башы жок калпак киет, буту бар өтүк кийбейт, бул эмне?
... ..
- Дүйнөдө кайсы тамак дасторконго коюлбайт, ал эстен кеткис таттуу, атын ата?
... ..
- Атадан кандай мурасчы калат? Орус тилине котор, сүйлөм түз.
 - а – атактуу –
 - т – таланттуу –

а – адам (аалым) –
Атактуу таланттуу адам.

PDF Compressor Free Version

20. «Эне» кандай адамды жарык дүйнөгө алып келет? Кыргыз тилине котор, сүйлөм түз.

- э – суверенный
- н – достойный
- е (э) – народ

21. «Жетеси жаман» деген сөз эмне үчүн айтылат? (Мааниси эмнеде?)

... ..

22. Энени сыпаттап берчи?

чыдамдуу, ... , ... , ... , ... , ... , ... , ... , ...

23. Адамга берилген эки касиет кайсы?

- а) . ой
- б)

24. Үн ылдамдыгынан тез учуучу самолёттун аты эмне?

- а) Ту-1042
- б) «Боинг»-747
- в) Ту-144

25. «Ата Бейит» мемориалдык комплекси качан курулган?

- а) 2001-ж.
- б) 1999-ж.
- в) 2000-ж.

26. Үч жүздөн ашык жалаң кара күү черткен улуу комузчу ким?

- а) Атай
- б) Карамолдо
- в) Ниязалы

27. Төмөнкү ыр саптары кайсы акынга тиешелүү?

Турмушту өтө күч дешет, Өжөр эмес, менимче Андан жумшак нерсе жок, Күчтүүсүнөн жеңилсе.	Жизинь, говорят, жестокая. Нет, не упрямая она: Шелка нежней становится, Если сильным побеждена.
--	---

КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮК (КЫРГЫЗСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ)

аарынын уюгу – соты

айжаркын аруу элес – светлый
чистый образ

айтуучулугу – его сказание

Айчүрөк сыяктуу – подобно Ай-
чүрөк

ала алышкан – могли приоб-
рести

алапай – состояние

аргасыздан күлдү – поневоле
смеялся

арткыча жаралган – особенный
арткычылык диплом – диплом
с отличием (красный)

асылзаада – благородная

асыроо – усыновить

аткан таңы да, баткан күнү да –
от зари до зари

атыр жыттуу – благоухающий

ачууга – *здесь:* для просвещения
ашыкпа, акылман эне – не спе-
ши, мудрая мать

аябас – нежалеющий

баа берүү, баалоо – ценить

баатырдык улуу баян – великое
героическое сказание

баатырлардын элесин – образы
баатыров (героев)

багынткандан кийин – после по-
беда

байгелерди саюу – выставить
главные призы

баканын сезгичтиги – чувстви-
тельность лягушки

бакка чыга качты – залез на
дерево

бардар кишилердин колунда
иштеген – работал у зажиточ-
ных людей

бастырган – *здесь:* управлять ко-
нем

баш ийбеген, багынбаган – не-
покорный, непреклонный

баштык түрүндө – в виде ме-
шочка

башыңа жамандык түшкөндө –
когда окажешься в беде

беденин бүрүшкөн жалбыракта-
ры – сморщившиеся листья
клевера

беззвучно – үнсүз

берилип ойноду – старательно
играл

бессонная ночь – уйкусуз түн

бетеге – перистый ковыль

биздин күнгө апыртылып жет-
кен – до наших дней дошло
преувеличенно

бир аз жыттады – немного по-
нюхал

бирдеме күрүлдөптүр – что-то
зашумело

бороон жүрүп – проходил ураган

бөйрөгүнө таяна калды – поста-
вил руки на пояс

бубак оронот – покрывается
инеем

бургулоо – бурение

бүлүк салуу – привести в замеша-
тельство

бүркөчүдөй самсаалайт – стано-
вится пасмурным

дагы кетенчиктеп теңселе берди – и снова его заметало
дароо сүңгүдүм – тотчас же окупнулся
дастандардан үзүндүлөр – отрывки из дастанов (эпос)
дөбөгө койгула – похороните на холме
дөөлөт – счастье
дүйнөгө жаралганда – с появлением на свет
дүйнө жүзүнө тааныткан – прославил на весь мир
жаздырар – *здесь*: день, когда ошибаются
жалгыз аяк жол – тропинка
жан-жаныбарлар – животные
жануу – гореть
жашоо үзгүлтүккө учурады – *здесь*: жить стало труднее
жекен – рогоз (болотное растение)
жел – ветерок
жерге сиңип – впитываясь в землю
жерден аккан суу – текущая по земле вода
жетим кыз аман калат – спаслась девушка-сирота
жолду кыскартыш үчүн – чтобы сократить путь
жонунан тырмагын албай – не вынимая когтей из его спины
жоон бакты мыкчыганда – вцепившись в толстый сук
журтчулукка тааныштырып – *здесь*: открыл народу
жут – падёж скота
жүз – лик
жүргүнчүлөрдүн карааны – поток путников

жүрөк дилин – душу (сердце)
жээкке урунган эрке толкундай – словно игривая волна,
бьющаяся о берег
зеригүү – скучать
зыпылдап канат каккан ак шумкардан тартып – от быстрого белого кречета
илгери умтулду – рванулся
ири туңгуч алтын кендери – первые крупные месторождения золота
ирмебестен көзүмдү – не моргнув глазом
иттерди кошоюн дешсе – хотели запрячь собак
ишарат – намек
кайра бери карай келе жатканда – когда возвращались назад
кайраттуу – *здесь*: энергичный
калыптаныш маселелери – проблемы формирования
каман алдырып – охотиться на кабана
каманга тырмак салганда – вонзив свои когти в кабана
канаттуу куштай талпынган – взлетевший, словно птица
канбас – ненасытный
каны катуу – *здесь*: измученный жаждой
каныккан – привыкший
капилеттен кол салат – напали исподтишка
капчык таап алып – найдя кошелек
караңгылыкта кармаган – держали в темноте
каргаша оору – злоецающая болель

каргы кийүү – надевать ошейник
карек – зеница ока
керээзин айтып – дав предсмертный наказ
көдөө – ковыль-волосатик
көз чаптыр – оглянись
көз чаптыруучу жай курулду – был построен наблюдательный пост
көк, кызгылт таштардан кыналган – сложен из синих и меловых камней
көк шибердин үстүнө – на зеленой траве
көлдү бойлоп баратса – идя берегом озера
көлөмдүү монография – объемная монография
көнөк баш – головастик
көчө таптоо – *здесь*: бродить по улице
кол ойнотуп шартылдата – резво заиграл
колу жука – *здесь*: бедный
кошулуп турган агымы бар турбайбы – оказывается, есть соединяющее их (озера) течение
көрбөй калган – потерял зрение
көркөм маданиятында – в художественной культуре
көрксүз дирилдешет – безжизненно колышется
көтөргөн бойдон кетет – схватив, взмыл вверх
кудурет – сила, мощь
кудуреттүү талант – великий талант
кулан кармаптыр – поймал кулана

кулчулукка айлантып – обратив в рабство
куркулдай – ремез (птица)
курчтук кылып – погорячившись, переоценив себя
күнгөй тарабындагы – на северной стороне
күнөөсүз балдарды өлтүрбө – не убивай невинных детей
кыбыраган жандыктын баарына – всему живому
Кызарт ашуусунун сыры – тайна перевала Кызарт
кыңыр – кривой
кыргыз өнөрпоздорунун – деятелей кыргызской культуры
мажбурлай алышпайт – не принуждают
«Манас» жазып алууну уюштурган – организовал запись «Манаса»
менин айкелимди качан чегесиз – когда вы создадите мое изваяние
мен сахнада жашадым – я жила на сцене
мөлтүрөгөн – чистый, поблескивающий
мөңгүдөн чыккан булак бойлорунда – на берегу ледниковых родников
мугалимди капа кылбаш үчүн – чтобы не огорчить учителя
мурунга тамызчу дары – капли в нос
муун – сустав
муштумдай болуп – *здесь*: сложив крылья
мүңкүрөп чөгүп калуу – попасть в безвыходное положение
мээлеп таштап жиберет – прицелившись, бросил

мээримдүү, жароокер – нежная
наристелерди сурап алыштыр –
выпросила младенцев
ойдуң, өрөөндөрдө – во впадине,
в низине, в котловине
ой-тоону чулгап – окутав долины
и горы
олуттуу салым кошкону үчүн –
за ощутимый вклад
орошон – большой, исключительный
орун алган – расположен
өзүнчө салты – своеобразные традиции
өнөрүнөрдү көрсөткүлө – покажите
свое умение
өңүндө да, түшүндө да көргөн –
видел и наяву, и во сне
өңүнө чыгат, жашарат – преображаются,
омолаживаются
пейли ток – удовлетворенный,
спокойный
республикабыздын көркү –
здесь: гордость республики
сазга жыгылып түшөт – упал в
болото
салаңдап илинип турган – подвешенный,
висячий
салтанат менен тосуп алышты –
торжественно встретили
сахналык чеберчилигин өөрчүттү –
развил сценическое мастерство
сейрек кездешүүчү – редкие
селде оронуп жүрүү – носить чалму
сергитет – освежает
силерге мекен болот – будет вашей
родиной
созолонтту – исполнил
солк дей түштү – дрогнули

соңку сөздөн баш тартты – здесь:
подвел в последнюю минуту
сур булут каптайт – затягивается
серыми тучами
суукка каткан – замерзшие
сүрөттөп айтылат – описывается
сыйпоо – мазать, втирать
сыр – тайна, секрет
табигый таланты – его природный
талант
тайып кетип – поскользнувшись
тактысы табылгандыктан – так
как был найден трон
тамуу – течь
тамыз – капать
таратуучулардын эң акылдуусу –
самый умный из распространителей
таш бетине түшүрүлгөн – нанесенные
на камень
телмирүү – умиление
теңдешсиздиги – его несравненность
терисиндеги суулар – кожная
влага
тикендери – его колючки
тиккен чатырдай – словно расставленная
палатка
тил албагандарынын башына
мык каккан дейт – говорят,
что непослушным вбивал в
головы гвозди
тилиңерди укум-тукумуңар
унутпасын – пусть род ваш
не забывает свой язык
тирүү жан калбайт – не осталось
ни одной души
толкундап, түйшөлө баштадым –
волнуясь, начал переживать
томоак – бедняк

тулпарлардын дүбүртү угулуп –
был слышен топот боевых
скакунов
тумчуккандай болду – стал
задышаться
тууган-туушкандарды – родственников
туюп калып – учуяв
түбөлүк аты өчсүн – чтобы имя
навечно погасло
түпкүргө таштоо үчүн – броситься
в пропасть
түтүн булатат – выпускает дым
түшө бериш жерден – при спуске
убал – жалость
укмуштуу касиети – удивительное
свойство
улуттук туңгуч – первый национальный
уругун чачуу үчүн – здесь: для
метания икры
уу коргошун – аконит, иссык-
кульский корень
уюлгуган булуттарды – клубившиеся
облака
уюлгуган чаң менен кошо – вместе
со взметнувшейся пылью
үй солкулдап – дом сотрясался
үлүш – праздник джайлоо
үлүштөн ооз тийгиле – попробуйте
еду с праздничного
стола
үнүн каргылданта – хриплым
голосом
чабак уруп – плавая
чагып өлтүрөт – убьёт, укусив
чаян – скорпион
чебер – искусный, умелый
чечкиндүү – решительный

чийим-таш сүрөттөр – наскальные
рисунки
чоңойгончо – пока подросток
чоркок – недотёпа
чукул – внезапный
чулдук – кулик
чумкуч – нырнув
чууну угуп – услышав шум
шайы келбөө – сил не было
шамалдан ыктоо келет – защищенные
от ветра, не продуваемые
ветром
шыбак – полынь
шылдыңдады – насмехался
ыйык деп жарыяланган – был
объявлен священным
ырыс – счастье, благополучие
эгиз музоомду – моих близнецов
эзүү – мять, давить
эки баштуу зымырык куш – дву-
главая сказочная птица
эки жамбым бар болчу – было
два слитка серебра
элдин тукуму ошол кыздан кө-
бөйүптүр – с нее начался
род кыргызов
элестетилип калды – запомнилась,
осталась в памяти
эл керегине жарайт – станет по-
лезен народу
эл кумарга баткан – народ по-
лучил удовольствие
эне тилинде эл-жерин даңазалап
ырдоо – на родном
языке воспевать родину
эрибеген ак кар, көк муз – не-
тающие снега и льды
эсине келип – опомнившись
эшектин жүгү – поклажа осли

§ 1. Билим күнү	3
-----------------------	---

Биринчи жарым жылдык

§ 2. X класста өтүлгөндөрдү кайталоо	15
§ 3. Текст менен иштөө	18
§ 4. Стил жана стилистика (Стил и стилистика)	23
§ 5. Көркөм стил (Художественный стил)	29
§ 6. Илимий стил (Научный стил)	35
§ 7. Расмий-иштиктүү стил (Официально-деловой стил)	39
§ 8. Публицистикалык стил (Публицистический стил)	43
§ 9. Текст жөнүндө түшүнүк	46
§ 10. Кептин (речтин) түрлөрү	50
§ 11. Баяндоо (Повествование)	53
§ 12. Сүрөттөө (Описание)	55
§ 13. Ой жүгүртүү (Рассуждение)	57
§ 14. Иш кагаздары (Деловые бумаги)	60
§ 15. Кайталоо (Повторение)	68
§ 16. Өтүлгөндөрдү кайталоо (Повторение пройденного)	75
§ 17. Кыргыз тилинин үндөштүк закону (Закон сингармонизма)	77
§ 18. Бир сөз ичинде үндүүлөрдүн үндөшүүлөрү (Гармония гласных в слове)	82
§ 19. Көнүгүү, машыгуу	87
§ 20. Текст менен иштөө	93
§ 21. Эки сөз аралыгында үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышы жана алардын жазылыш өзгөчөлүктөрү (Особенности в произношении и правописании гласных звуков в слово- сочетаниях)	96
§ 22. Үнсүздөрдүн окшошуп айтылышы (Ассимиляция)	100
§ 23. Текст боюнча иштөө	103
§ 24. Бир сөз ичинде үнсүздөрдүн каткаландашып айтылышы (Оглушение)	105
§ 25. Текст менен иштөө	108
§ 26. Эки сөз аралыгында үнсүздөрдүн жумшарып айтылышы (Озвончение)	111
§ 27. Көнүгүү, машыгуу	114
§ 28. Үндүүлөрдүн таасири менен «к», «п» тыбыштарынын жумшак үнсүзгө өтүп айтылышы (Озвончение звуков «к» и «п» под воздействием гласных звуков)	118
§ 29. Көнүгүү, машыгуу	121
§ 30. Кайталоо	124

Экинчи жарым жылдык

§ 31. Өткөндөрдү эске түшүрүү, кайталоо	137
§ 32. Текст менен иштөө	139
§ 33. Сөз. Сөздүн лексикалык курамы (Слово. Лексический состав слова)	142
§ 34. Сөздөрдүн тике жана өтмө маанилери (Прямое и переносное значение слов)	145
§ 35. Омонимдер (Омонимы)	149
§ 36. Антонимдер (Антонимы)	151
§ 37. Синонимдер (Синонимы)	154
§ 38. Көнүгүү, машыгуу	158
§ 39. Архаизмдер (Архаизмы)	165
§ 40. Неологизмдер (Неологизмы)	168
§ 41. Текст менен иштөөгө көнүгүү, машыгуу	171
§ 42. Кыргыз тилинин диалектилери (Диалекты кыргызского языка)	175
§ 43. Бышыктоо, жалпылоо	180
§ 44. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (Фразеологизмы в кыргызском языке)	183
§ 45. Фразеологизмдин түрлөрү	185
§ 46. Кыргыз макал-ылакаптары	189
§ 47. Этиштин өзгөчө формалары. Атоочтуктар (Особые формы глагола. Причастия)	192
§ 48. Атоочтуктардын этиштик белгилери (Глагольные признаки причастий)	193
§ 49. Атоочтуктун белгилери (Признаки причастия)	195
§ 50. Чакчылдар (Деепричастия)	198
§ 51. Чакчылдардын этиштик белгилери (Глагольные признаки деепричастий)	199
§ 52. Синтаксис. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү (Синтаксис. Главные члены предложения)	201
§ 53. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү (Второстепенные члены предложения)	202
§ 54. Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү (Виды простого предло- жения). Эки тутумдуу сүйлөмдөр (Двусоставные пред- ложения)	211
§ 55. Бир тутумдуу сүйлөмдөр (Односоставные предложения)	213
§ 56. Татаал сүйлөм (Сложное предложение)	215
§ 57. Өтүлгөндөрдү кайталоо (Повторение пройденного)	217
Тесттик тапшырмалар	241
Логикалык тесттер	246
Кыргызча-орусча сөздүк (Кыргызско-русский словарь)	249

Учебное издание

Абылаева Нурия, Ибрагимов Сүйүнбек

КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК

Учебник для 11 класса средней школы
с русским языком обучения

Издание третье, переработанное

Бишкек, Издательский центр «Инсанат»

(на кыргызском языке)

Окуу куралы

Абылаева Нурия, Ибрагимов Сүйүнбек

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин

11-классы үчүн окуу китеби

Оңдолуп, толукталып, үчүнчү басылышы

Редактору *С. Төлөгенова*

Сүрөт редактору *Б. Бөлөкбаев*

Техн. редактору *М. Кербанбаева*

Корректору *Кенжеш кызы Жылдыз*

Компьютердик калыпка салган *Ж. Керимбаева*

ИБ № 5511

Басууга 25.02.12 кол коюлду. Офсет кагазы.
Кагаздын форматы 60×90 ¹/₁₆. «Мектеп» ариби.

Көлөмү 16,0 физ. басма табак.

Нускасы 21 000. Зак №87.

«Инсанат» басма борбору

720001, Бишкек ш., Ж. Бөкөнбаев көчөсү, 99.

«Учкун» ААКда басылды

720031, Бишкек ш., С. Ибраимов көч., 24